УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (33-34) Рік IX

НЬЮ ЙОРК 1972 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
627 Mitchell Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Боффало:

Mr. A. Bereznyckyj
402 Sweet Ave.
Buffalo, N.Y. 14212
USA

Чікаґо:

Mr. G. Gajecky
6935 S. Washtenaw St.
Chicago, Ill. 60629
U.S.A.

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. P. Green, M. i. D.
P. O. Box 1286
Canberra City, A. C. T. 2601
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-2 (33-34)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1972 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Ціна цього числа $ 5.00

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 10.00.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

ХРОНІКА

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО

CONTENTS

CHRONICLE

Ярослав Пастернак

РАННІ СЛОВ'ЯНИ В ІСТОРИЧНИХ, АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ЛІНҐВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

(Пам'яті мого батька о. Івана Пастернака присвячую)

Від Редакції: Нижче друкуємо першу частину великої праці бл. пам. проф. д-ра Ярослава Пастернака *«Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях».* Це остання праця нашого визначного ученого, над якою він працював аж до смерті. Цілу працю підготовляє до друку Українське Історичне Товариство. Відповідальним редактором є д-р Марко Антонович.

У першій частині праці «Правітчина Слов'ян» бл. пам. Ярослав Пастернак обговорює думки, які на цю тему дотепер висловлювали різні вчені та подає свої міркування на цю тему.

ВСТУП

Слов'яни, сьогодні найбільша етнічна група в Европі, загальним числом коло 250 мільйонів людей, заселюють майже половину східньої та значну частину північної, центральної й південної Европи, крім азійських та заокеанських колоній — разом одну сьому частину цілої земної кулі. На цих широких просторах вони не творять одного етнічного масиву з одною мовою й одною державно-політичною організацією. Проте, ця велика група окремих народів з окремими, в минулому й сучасному, державами пов'язана спільним індоевропейським походженням і спорідненими мовами.

Досліджування прабатьківщини індоевропейських, включаючи і слов'янські, народів та етнографічних зв'язків між ними мало завжди багато принади й цікавости. В другій половині XVIII і на початку XIX ст. у слов'янських краях зросла свідомість потреби досліджувати давно минуле, а з тим і національна свідомість, розпочалася боротьба з примітивно-романтичною інтерпретацією археологічних знахідок.

Тісні зв'язки між слов'янськими дослідниками цих проблем зародились були ще під кінець XVIII ст. Доказом того є жваве листування між окремими слов'янськими науковцями, науковими інституціями й організаціями, яке зберігається в архівах слов'янських держав і є

цінним матеріялом не тільки для характеристики особистих зв'язків між визначними представниками славістики окремих слов'янських країн, але й розкриває різні проблеми, які хвилювали слов'янських дослідників старовини в різних часах та не завжди знаходили віддзеркалення в їхніх друкованих працях. З часом інтерес до археологічних пам'яток постійно посилювався, вдосконалювалась методика досліджень, більшого розмаху набули і польові роботи.

Передовими піонерами на цьому полі були в українців *А. Петрушевич* (1821—1913), *В. Антонович* (1834—1908), *В. Хвойка* (1850—1914), *М. Грушевський* (1866—1934) і *М. Біляшівський* (1867—1926), у чехів *Й. Добровський* (1753—1829), *Ф. Палацький* (1798—1876) і *Л. Нідерле* (1865—1944),[1] у словаків *Я. Коллар* (1793—1852) і *П. Шафарик* (1795—1876), у поляків *А. Нарушевич* (1733—1796), *Я. Потоцький* (1761—1815), *В. Суровецький* (1769—1827), *Зорян Долен́га-Ходаковський* (Адам Чарноцький 1784—1825), *Й. Лелевель* (1786—1861), *Ю. Крашевський* (1812—1887), *Жеѓота Павлі* (1813—1895), *Е. Боѓуславський* (1825—1901) і *Я. Розвадовський* (1867—1935), у юѓославів *В. Яѓіч* (1838—1923), *В. Златарський* (1866—?) і *А. Беліч* (1876—?), в Болгарії чех *К. Шкорпіль* (1859—1929), у москалів *В. Татіщев* (1686—1750), *М. Ломоносов* (1711—1765) І *М. Поѓодін* (1800—1875). До певної міри центром слов'янських студій стала на початку XX ст. чеська Прага.

Сьогодні походженням слов'ян, які в VI стол. після Р. Хр. виступили на сцену історії, їх культурою і духовністю цікавиться ввесь західній і новий світ включаючи Далекий Схід, його не тільки наукові, але й політичні кола. Актуалізується справа щораз то нових досліджень в цьому напрямі в ділянці історії, археолоѓії, лінѓвістики й антропологїї, в різних краях засновуються для цього окремі наукові інститути з власними журналами, появляються на різних мовах праці з ділянки слов'янознавства, зокрема нові концепції про правітчину й етногенезу слов'ян в археолоѓічній літературі. Деяким вкладом у ці дослідження, малим кроком вперед мала б бути також ця праця.

I.

Правітчина слов'ян.

У дослідженнях початків і походження кожного народу, як одно з перших, виринає питання про його правітчизну про місце, на якому він зародився, де запустив перше коріння свого життя і де став зростати, забезпечуючи тривалість свого мовного, духовного й матері-

---

[1] Російський переклад першого тому його монументальної праці «Slovanské Starožitnosti» став виходити в 1904 р. в Києві як додаток до редагованого М. Біляшівським журнала «Археологическій летопись Южной Россіи». (Далі скорочено: S.S. — прим. ред.).

яльного розвитку. Вжиті для розв'язки цього питання середники-джерела були спочатку ще популярні, — відповідь повинна була дати біблія, вигадана народня традиція і так звана народня етимологія етнічної номенклятури.

Такий стан тривав аж до кінця XVIII ст. Зворот до кращого, до наукового підходу настав тільки в першій половині XIX ст., коли дослідники на допомогу взяли порівняльне мовознавство, згодом теж антропологію. Звичайно, тут не можливо, з огляду на відсутність різних джерел, виявити цілий історичний розвиток цієї проблеми. Проте ми постараємось дати принаймні головні напрямні досліджень цього важливого для всіх слов'ян питання.

Почнемо розгляд цього питання на ширшій, *індоевропейській* базі. В минулому столітті спершу дуже поширена була думка, що прабатьківщина індоевропейців, званих менше вдало, арійцями, в Німеччині індогерманцями, до складу яких входили теж предки слов'ян, була в центральній Азії, на західніх схилах Болортаґа і Мустаґа, на північ від гір Гіндукушу. Там, нібито, індоевропейці дійшли значного культурного розвитку, знали, мовляв, важливіші метали (бронзу, залізо, срібло, золото), були, добре ознайомлені з хліборобством і мали сильно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій. У такому високому культурному стані окремі члени індоевропейської родини народів мали б приходити потім звідтіля в Европу. За сьогоднішнім розміщенням народів в Европі перші мали б прийти кельти, а останні слов'яни.[2] Головними речниками цієї теорії були швайцарський лінґвіст *А. Піктет*,[3] що досліджував індоевропейську культуру новим тоді методом, спертим на мовознавстві, і француз *А. Лефевр*.[4]

У половині XIX стол. в ряди дослідників індоевропейської проблеми включилися були англійський філолог і етнолог *Р. Ґ. Латам*[5] і бельгійський геолог *Й. Б. Омалій Галлой*[6] і тоді розпочалась була дискусія на тему азійської чи европейської прабатьківщини індоевропейців. Між іншим, за Туркестаном, як правітчиною арійців, заявився був *А. Трачевський*.[7] Звідтіля вони, ніби то, тільки в половині III тисячоліття до Хр., під напором монголів, перейшли через Малу Азію в Европу. Англієць *С. Г. Б. Квеннель*[8] уважає питання правітчини арійців (індоевропейців) ще досі не вирішеним, чи це була Україна,

---

[2] Північну групу індоевропейців творять слов'яни, германці та балтійці, південну кельти, італійці, греки, македонці, албанці, траки, тохари, іранці та індійці.

[3] *A. Picktet*, Les origines indoeuropéennes ou les Aryas primitifs, I, 1859; ця теорія вдержалась була аж до половини XX стол.: *S. Feist*, Indogermanen und Germanen, Berlin 1924; *K. Moszyński*, Kultura ludowa Słowian, Kraków 1939.

[4] *A. Lefèvre*, Germains et slaves, 1903, p. 158: „le berceau même de la culture indo-europeen — le bassin de l'Oxus".

[5] *R. G. Latham*, Man and his Migrations, London 1851.

[6] *J. B. Omalius d'Halloy*, Les races humaines, Bruxelles, 5 ed., 1869.

[7] *А. Трачевскій*, Русская исторія I, Петербург 1895, стор. 4.

[8] *C. H. Quennel*, Everyday Life in Prehistoric Times, London 1955, p. 123.

Угорщина чи Іран на південному сході від Каспійського моря. Нині цілий ряд дослідників переносить її загально в Европу, бо азійська теорія не має жодної бази ні в матеріялі археологічному, ні історичному, ні антропологічному, ні етнографічному. Тепер переважає европейська теорія, хоча на тему точношої льокалізації цієї провітчини все ще дискутують. Одним з арґументів в її користь уважають вказівки на споконвічне сусідство індоевропейців з фінами, на генетичний зв'язок яких вказували свого часу *Андерсон*,[9] *Мікколя*,[10] *Світ*[11] і *Віклюнд*.[12]

М. Грушевський бере до уваги розміщення індоевропейських мов та наглядні зв'язки між ними й у висновку йому «з сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина (індоевропейців) в східній Европі, на пограниччі степу і лісу».[13]

З польських дослідників філолог *А. Брюкнер*[14] писав, що археологи майже однозгідно визнають індоевропейською колискою північну чи середущу Европу, Ютляндію, Шлезвіґ-Гольштайн, дехто Тюрінґію, проте інші науковці шукають її в Евразії. Антрополог *Я. Чекановський* вміщував цю правітчину між Уралом, Кавказом, Середземним морем і гористою центральною Европою.[15] За *Т. Мілевським* вона була, навпаки, здалека від моря і високих гір, у поміркованому підсонні, де не було слонів і левів, а тільки вовки і коні.[16] *Т. Сулімірський* уважав був прабатьківщиною спершу Азію,[17] а тепер, спираючись на мовний матеріял, шукає цієї правітчини на сході, у степовій частині Евразії або в Україні.[18] З ним погоджується *В. Дзен-*

---

9 *Anderson*, Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen, 1894.

10 *J. Mikkola*, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen, I, 1894.

11 *H. Sweet*, The History of Language, 1900.

12 *Wiklund*, Finnisch-ugrisch und Indogermanisch, Le monde oriental, 1906.

13 ***М. Грушевський*, Історія України-Руси I, 3 вид., Київ 1913**, стор. 60-61.

14 A. *Brückner*, Dzieje kultury polskiej I, Kraków 1931, 10; 3 wyd., 1957, 19.

15 *J. Czekanowski*, Wstęp do historii Słowian, Poznań 1957, p. 39.

16 *T. Milewski*, Zarys językoznawstwa ogólnego, Lublin—Kraków 1948, p. 222.

17 *T. Sulimirski*, Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem, Varsovie 1933, p. 22: „Somit wird das indoeuropäische Problem zu Gunsten der asiatischen Herkunf entschieden".

18 *T. Sulimirski*, Polska przedhistoryczna I, Londyn 1955, p. 154: „szukać jej (praojczyzny) należy na stepach pogranicza europejsko-azjatyckiego lub na Ukrainie. W Europie środkowej natomiast, gdzieś pomiędzy Łabą a Białorusią powinno było znajdować się ich wtórne centrum, obejmujące tylko grupę europejską z wyłączeniem ludów, mówiących narzeczami aryjskimi należących do wschodniej, azjatyckiej grupy indoeuropejskiej". Значить після переходу індоевропейців з правітчини на захід, друга їх правітчина була на землях Польщі, а на схід від Білорусі і в Україні залишалась була тільки азійська їх частина! Таку теорію автора аж ніяк не підтверджують археологічні матеріяли.

цьол.[19] *Г. Ловмянський* бачить її на степах на европейсько-азійському пограниччі, від долішньої Волги на південний схід. Звідтіля північно-европейська група індоевропейців (балтійці, слов'яни-венеди, германці) мала б пересунутись спершу на долішню Оку й середню Волгу, а на землі Одра—Висла—Дніпро праслов'яни мали б перейти тільки в половині І тисячоліття до Хр. і далі жити там суцільно.[20] Приблизно тої ж думки був *Р. Меллер,* мовляв, індогерманське слов'янство витворилося ще в кам'яній добі внаслідок аґресивного наступу нордійської раси на східньо-европейське пранаселення.[21]

За *К. Тименецьким* праіндоевропейський «маточник» зачинався на сході, здогадно, недалеко Дніпра, на заході сягав до північно-східньої Франції, по Сену й верхню Луару; на півдні й заході він межував із землями ліґурів, пізніше теж азіятів, на півночі та сході з землями фінів.[22] Проте в існування спільної індоевропейської правітчини не вірив еспанський археолог *Бош-Ґімпера,*[23] покликаючись при цьому на археологів *В. Мілойчіча* і *М. Ґімбутаса* та на філолога *Й. Уотмоха.*

З іншої, *лінґвістичної* точки зору підійшов до справи чеський філолог *В. Поляк:*[24] «Мовна розв'язка проблеми прабатьківщини слов'ян, — каже він, — може спиратися чи то на аналізі старого географічного назовництва, передусім назв рік та гір, чи то на розгляді слов'янських лексичних матеріялів з точки зору можливих неслов'янсько-слов'янських мовних збіжностей, які виникали при спілкуванні слов'ян з їхніми сусідами. Мовним аналізом назв рік і гір у Центральній і Східній Европі, де слов'яни з'являються на початку історичних часів і де мусіла бути безумовно їхня правітчина, ніде не знаходимо земель, які були б позначені тільки слов'янськими назвами рік і гір. Дослідження в цьому напрямі, що їх старався підсумувати *Т. Лев-Сплавінський,*[25] виявили, що такі назви як Одра, Висла, Нісса, Буг, Дон, Дунай, Дніпро, Дністер, як теж Татри, Бескиди й Карпати, не мають безпечної слов'янської етимології,[26] хоча *М. Рудницький* і

19 *W. Dzięciol,* The Origins of Poland, London 1963, 15 („their original habit was probably in Eastern Europe or in the border steppes of Europe and Asia, from which they migrated to Western Europe and Asia"). Проте автор перечить сам собі, коли далі (16) каже, що Східня Европа перед індоевропейцями (значить, там не була їх правітчина — Я. П.) була заселена уральськими племенами.

20 *H. Łowmiański,* Początki Polski (Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.) Warszawa 1963.

21 *R. Moeller,* Von Rurik bis Stalin, Leipzig 1939, 6.

22 *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 251.

23 *Bosch-Gimpera,* El problema indoeuropeo, Mexico, 1960, 282.

24 *V. Polák,* Slovanská pravlast s hlediska jazykoveho (Vznik a počátky Slovanů I). Praha 1956, 13-27).

25 *T. Lehr-Spławiński,* O pochodzieniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946.

26 Мабуть на цього автора спирається англійський лінґвіст В. Ентвістл (*W. Entwistle-W. Morison,* Russian and the Slavonic languages, London 1964, 18), кажучи, що назви цих рік неслов'янського походження, проте він остерігає, що як брати б дуже точно доказовість назв рік, то для слов'ян не залишилося б первісного місця на світі!

доклав багато зусиль та дотепу до того, щоб доказати слов'янський характер назв річок, зокрема на теренах між Вислою і джерелами Дніпра, на північ від Карпат аж по Балтицьке море.[27] Проте в різних випадках йдеться про старі европейські назви, а деякі з них чужого походження. Тому твердження *Т. Томіцького*[28] про здогадну слов'янськість річкової номенклятури в центральній Европі не мають ніякої переконливости».

«Якщо тепер годі визначити на карті центральної і східньої Европи область з безумовно ясною слов'янською географічною номенклятурою, то слід взятися за непряме її встановлення при допомозі чужих, неслов'янських географічних назв. Тоді слов'янською прабатьківщиною будуть землі, на яких аналіз топоніміки не виявив би надто великого відсотку неслов'янських назв».

«На підставі такого аналізу можна, з мовного погляду, вимежити прабатьківщину слов'ян так: праслов'яни сусідували на заході з іллірами, а пізніше, мабуть, з кельтами. Безумовно стрінулися там теж з германцями. На півдні покищо важко говорити про сусідів, бо від них праслов'яни були, мабуть, відгороджені густим лісом порослими Карпатами. На південному сході з ними сусідували спершу предки сьогоднішніх кавказьких народів, якщо мовні згідності, на яких це твердження спирається, не є сбстрактного походження. Пізніше тут були іранці, а врешті турко-татарські племена. На північному сході та півночі сусіди довго не мінялися. На півночі були це балти, а на північному сході угрофінські племена, з якими праслов'яни безпосередньо стикалися безсумнівно від найдавніших часів».

«На тих то землях дійшло пізніше до консолідації слов'янської мови як мовного типу. Підтверджують це безсумнівно, не тільки лексичні, але й граматичні паралелізми з названими чужими мовами».[29]

Визначування суміжних з праслов'янами чужих етнічних груп спирав *В. Поляк* головно на досліджуванні топографічних назв Східньої Европи різними філологами. І так *А. Соболевський,*[30] *М. Фасмер,*[31] *П. Равіля,*[32] і *Н. Чебоксаров*[33] досліджували назви угро-фінського походження, *М. Фасмер*[34] і *Л. Зґуста*[35] топографічні назви й особові іме-

---

27 *M. Rudnicki,* Acta Acad. Scient. Fenn. 27, 1932, 263; Slavia Occidentalis XI, 1932, 82; XII, 1933, 304; XIII, 1934, 169; Atti del Terzo Congresso dei linguisti, Firenze 1935, 365; Studia nad nazwami wod słowiańskich, Kraków 1948.

28 *T. Tomicki,* Słowiańskie rzeki w Europie, Kraków 1925.

29 Op. cit., 27.

30 *А. Соболевский,* Известия по русс.языку I, Москва 1928; II, 1930.

31 *M. Vasmer,* Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, II-IV, Berlin 1934; Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung, Berlin 1941.

32 *P. Ravila,* Finnisch-ugrische Forschungen, 26, 1939/1940.

33 *Н. Чебоксаров,* Советская топография 1952, кн. I, 26...

34 *M. Vasmer,* Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I: Die Iranier in Südrussland, Leipzig 1923.

35 *L. Zgusta,* Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmerküste, Praha 1955.

на іранського походження, *Ю. Покорний*[36] і *В. Поляк*[37] назви іллірського походження. Крім того, кордон між слов'янами й балтами, на тій же підставі, досліджували *В. Буґа*,[38] *В. Коваленко*[39] *і Й. Мікколя*.[40]

З лінґвістичної точки зору до справи підходить теж *Т. Лер-Сплавінський*. У нього землі праіндоевропейської мовної спільноти, яка за *В. Ентвістлом*[41] мала б скінчитися приблизно в часі між 2500—1000 до Хр., займали менш-більш доріччя середнього й долішнього Дунаю й сягали теж на західне Причорномор'я й північну частину Балканського півострова. Пізніше, в ранній і середній неолітичній добі (3000—2300 до Хр.) індоевропейські племена, а серед них і носії культури шнурової кераміки, займали вже багато ширші землі в Центральній та Східній Европі, від Райну й Альп принаймні до Дону. На півночі вони доходили до Північного й Балтицького морів, на сході спирались на західню Двину, а на півдні охоплювали ціле доріччя Дунаю разом з Балканським півостровом.[42]

При допомозі лінґвістики старається вирішити цю проблему теж *В. Гензель*.[43] До відокремлення мовної праіндоевропейської групи прийшло, на його думку, найпізніше в мезоліті, а не в неоліті, як раніше думали.[44] Сталося це на широких просторах Евразії, головно у її південно-східній частині. Пізніше, на початку неоліту (5000 до Хр.) стали відокремлюватися з цієї групи праслов'яни, проте локалізація їхніх тодішніх земель не легка.

Дуже правдоподібно, праслов'яни виділилися з праіндоевропейської групи разом з прабалтами, творячи балто-слов'янську групу. Ядро її території займало, здогадно, терени положені на півночі між перешийком Гельського півострова й устям ріки Німану, і смугу земель, що тягнулися в південному напрямі до околиць Сандомира й Києва. Це ядро творили, на думку *В. Гензеля*, три групи племен з культурою шнурової кераміки: руцевська, злоцька й середнедніпровська, які говорили, правдоподібно, спільно балто-слов'янською мовою. Годі точно визначити час тривання цієї групи. Вона була, здогадно, в часі 2000—1400 до Хр., тобто до пізнього енеоліту, до кінця першої, або й другої бронзової доби. Відомо в лінґвістиці, що балтицькі й слов'янські мови виявляють легке споріднення, тому деякі філологи

---

36 *J. Pokorny*, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, Halle 1938.

37 *V. Polák*, Slovanská pravlast..., 19.

38 *V. Buga*, Tauta ir žodis, I, Kaunas 1923; Streitberg Festgabe, Leipzig 1924.

39 *W. Kowalenko*, Przegląd Zachodni 7, 1951, 1/2.

40 *J. Mikkola*, Revue des études slaves I, 1921, 198.

41 *W. Entwistle — W. Morison*, Russian and the Slavonic Languages, London 1964, 50.

42 *T. Lehr-Spławiński*, Konspekt zarysu etnogenezy Słowian (Z polskich studiów sławistycznych, Warszawa 1963, 5—6).

43 *W. Hensel*, Polska przed tysiącem lat. Wroław 1964, 14—58.

44 Так ще тепер думає *W. Entwistle-W. Morison*, Russian and the Slavonic languages, London 1964, 20.

думали навіть про балтицько-слов'яську прамову, проти чого гостро виступив був свого часу французький лінґвіст *А. Мейє*.[45]

Існування балто-слов'янської групи брав до уваги вже *М. Грушевський*. «Слов'яни з литовськими народами жили в тіснім географічнім сусідстві дуже довго — писав він — аж до початків великої історичної міґрації слов'ян... Включивши території інших племен, дістаємо для старої слов'янсько-литовської колонізації чотирикутник, що ограничується лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на полудні займає краї по середньому Дністрі й Богу, а на сході — басейн Дніпра (може, крім верхів самого Дніпра і його головних східніх притоків). Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена слов'янсько-литовська територія перед міґрацією».[46]

Пізніше *А. Брюкнер*[47] визнавав теж, що слов'яни й литовці продовж віків жили разом на одних землях, тієї ж думки є сьогодні *О. Галецький*.[48] Землі балтів, з найчисленнішими литовцями посередині, простягались спершу від Балтицького моря (baltas) — білий) аж до річки Оки. До литовців і лотишів, належали теж давні пруси, які заникли після германського підбою в XIII ст. і затратили навіть своє ім'я в користь окупантів.[49]

До відокремлення праслов'ян з балто-слов'янської спільноти прийшло, за *О. Галецьким* в ранній бронзовій добі (1800—1500 до Хр.,[50] а за *Т. Лер-Сплавінським*, сталося це в часі 1400 або 1200 до Хр. Тоді праслов'яни займали великі простори між Одрою й середнім бігом Дніпра. Праслов'янська група, організація якої спиралася на родину й рід, існувала понад тисячу років, приблизно до часів біля народження Христа. Її територія продовж того часу то поширювалася, то звужувалася. Вона межувала від північного заходу з германцями, від південного заходу з пракельтами, від півдня з «іллірами» й пратраками, від північного сходу з прабалтами, від сходу з угрофінами, від південного сходу з пратраками, а пізніше й з іранцями.[51]

Звичайно, праслов'янська група не була спілкою політичною, а культурною, мовною і, очевидно, релігійною та звичаєвою. Пізніше вона розпалася на східніх, західніх та південних слов'ян, що відбилося перш за все в мові, в поділі племен за спорідненими діялектами на три мовні групи. Цей процес розпаду виявив тепер повністю переконливо й думаємо вирішально — передовий український лінґвіст **Ю. *Шевельов*** у своїй останній основній праці про праісторію слов'ян-

---

45 *A. Meillet*, Introduction a l'étude comparative des langues indoeuropéennens, Paris 1924.

46 *М. Грушевський*, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 74.

47 *A. Brückner*, Dzieje kultury polskiej, I, Kraków 1931, 12. Водночас *Л. Нідерле*, дуже сумнівається, чи вітчизна балтослов'ян була між Лабою і Вислою.

48 O. *Halecki*, Borderlannds of Western Civilization, New York 1952, 8.

49 Ibid.

50 Ibid.

51 Див. прим. 42.

ської мови.[52] В ній він систематично представив її розвиток від часу її оформлення як окремого діялекту індоевропейської прамови аж до її остаточного розпаду на окремі історично засвідчені слов'янські мови. Спеціяльну увагу автор звернув при цьому на хронологію перемін головно звуків, при широкому примінені даних етимолоґії й ономастики.

За *М. Рудницьким*[53] абсолютну хронологію цього розпаду-поділу можна б означити так: відділення південних слов'ян слід пов'язати з проникенням ранніх слов'ян через Карпати в I—II стол. та їхнім обходом бар'єри Карпат вздовж Дністра, Серету і Пруту; відділення східніх слов'ян слід датувати II—IV стол. У зв'язку з переходом ґотів і ґепідів у III стол. над Чорне море. На IV стол. припадає перехід чеських племен через Судети, а словацьких через Карпати. В V стол. зачинається лехіцька доба в дворіччі Висли, Одри й правобережному доріччі Лаби. Проте цій лінґвістичній теорії М. Рудницького в неодному протирічать археологічні наявні факти, про що буде далі мова. Він дав нещодавно короткий, сумарний перегляд новіших думок, головно польських дослідників про індоевропейську та слов'янську правітчину.

Німецькі археологи школи *Ґ. Коссінни* бачили правітчину індоевропейців на теренах Німеччини, в північно-західній Европі,[54] проте дослідження скандинавських археологів виявили безпідставність цієї теорії. Інший німецький досліднки *Г. Гірт* клав цю правітчину у вужчі межі між річками Везерою й Бугом та Балтицьким морем і Карпатами, Судетами й Тюрінґським лісом.[55] Німецькі філологи *Г. Гофштеттер* і *Г. Пікса* локалізують тепер колиску індоевропейців на широких просторах між середньою Европою й Уралом,[56] американець *Б. Перс* навпаки тільки в центральній Европі.[57]

За московським археологом *Б. Рибаковим* частиною індоевропейської прабатьківщини були трипільські землі між Карпатами й Дніпром.[58] Вкінці над початками індоевропейської групи застановляється советський археолог *А. Брюсов*. Вона могла скластися, каже він, тільки в часах рісської льодової доби Европи (230 000—180 000 років тому),

---

[52] *G. Shevelov,* A Prehistory of Slavic: the Historical Phonology of Common Slavic, New York 1965

[53] *M. Rudnicki,* Nowsze poglądy na prakolebkę indoeuropejską i słowiańską (Sprawozdania Poznańskiego Tow-wa Przyjaciół Nauk, 3, 1962, 133, 240—241.

[54] Der grosse Brockhaus 9, Leipzig 1931, 92: Indogermanen; *C. Schuchhardt,* Alteuropa, Berlin, 1944, 3.

[55] *H. Hirt,* Die Indogermanen II, Strassburg 1907.

[56] *H. H. Hofstätter — H. Pixa,* Vergleichende Weltgeschichte, Baden-Baden 1962, 35.

[57] *B. Pares,* A History of Russia, London 1926, 34 („it was from the centre of Europe itself that the distribution of the Indo-European family proceeded").

[58] *Б. Рыбаков,* Космогония и мифология земледельцев энеолита (Советская Археология 1965, кн. I, 25.

а її розпад почався в мезолітичній добі (8000—5000 до Хр.) у зв'язку з розселенням тодішніх племен Европи на північ.[59]

Ми самі вважаємо, спираючись на наявні сьогодні археологічні матеріяли, що правітчину індоевропейців слід класти в центральну Европу, між Дніпро й Одру.

Як тільки з часів згаданих вище *Латами* й *Омалія Галлоя* зачалися спори про те, де була прабатьківщина арійців чи індоевропейців, вони заторкували теж і окремі індоевропейські народи. В дальшому розвитку цієї етнологічної проблеми, звичайно, з різних сторін досліджували й вирішували теж походження окремих індоевропейських народів з метою причинитися тим до вирішення загальної проблеми. Та треба тут признатися, що справа слов'ян була при цьому заторкувана досить побіжно й поверхово. Множилися, щоправда, погляди мовознавців і антропологів, проте не було між ними згоди. Такий стан тривав аж до кінця минулого століття, коли проблема праслов'ян була й під антропологічним та археологічним оглядом краще насвітлена, хоч і досі немає ще в тому повної згоди між дослідниками. Під тим новим аспектом розглядатимемо тут тільки один з індоевропейських народів — *слов'ян.*

Перші, найдавніші теорії й уявлення про їх найранішу колиску й походження були леґендарного, церковного походження. Спирались вони на відому біблійну розповідь (Генезіс X-XI), перші розділи якої є ассирійського походження[60] та на слова жидівського історика *Йосифа Флавія* (37—100 р.).[61] Спираючись на ці джерела середньовічні історики намагалися, перш усього, виявити первісне територіяльне походження слов'ян. Перші з них, арабські літописці VIII—X стол. брали за вихідну точку своїх міркувань біблійні оповідання про будову вавилонської вежі, помішання мови зайнятих при цьому робітників та розхід після цього потомків Яфетового сина, а Ноевого внука Мазана (Мадая?), між якими були теж сакаліби, тобто слов'яни.

Перший відомий арабський історик, що включив в генеалогічну таблицю народів теж слов'ян, був *Садід ібн аль-Музаїб* (помер 713—14 рр.). Слов'яни, турки й казкові північні народи походять від нащадків Яфета, «але вони, — каже він, — не багато варті в порівнянні з візантійцями й персами, що походять від Сема».

Його молодший сучасник *Вагб ібн Мунаббіг* (помер 728 р.) виводив слов'ян-сакаліба від нащадків загадкового Уджана, сина Яфета. Пізніший історик *Ібн аль Кальбі* (помер 819 р.) вважав потомками Яфета, крім слов'ян, одних тільки греків, візантійців, чорноморських

---

59 *А. Брюсов,* К вопросу об индоевропейской проблеме (КСИА АН СССР, 84, 1961, 140.

60 *Chr. E. de Ujfalvy de Mezo-Kovesd,* Les migrations des peuples et particulierment celles des Touraniens, Paris 1873, 157. Згадані в біблії «Маґоґи» — це на думку автора, слов'яни, що жили біля міста Хіви, на березі Аральського озера (op. cit. 159).

61 Antiquitates Judeorum libri XX (I, 4—6, ed. Naber, 1886—1896).

болгарів і франків. Слов'ян-сакаліба між нащадками Яфета вичисляють теж історики *Ібн Кутайба* і *Сайд а ібн-аль-Бітрік*. Останній між ними більше «щедрий», бо, крім слов'ян, він причислював до нащадків Яфета всі відомі арабам європейські народи і більшу частину західньо-азійських племен. Родовід слов'ян-сакляб подає теж жидівський письменник половини X ст. *Йосиф бен Ґоріон* в своїй праці «Книга Йосіппон», де він, крім слов'ян, зачислює до потомків Яфета народи германські, турецькі, греків та римлян. Врешті, слов'янина-сакляба, який відійшов був «далеко на північ», згадують між синами Яфета теж перські історики XIII—XIV стол.[62]

В західньо-европейській літературі найранішу згадку про цю біблійну генеалогію слов'ян знаходимо в баварській хроніці кінця XII стол.,[63] пізніше в XVI стол. в польсько-литовсько-русько-жмудській хроніці польського каноніка-хроніста й поета *Мацея Стрийковського* (1547—1582). В ній він розказує, що руські князі, рідні брати Кий або Кіг, Щек та Корево і їхня сестра Лебідь були з народу й потомства Яфетового і Мосохового, сина його.[64]

Останнім, мабуть, прихильником біблійної генеалогії поколінь був на початку XIX стол. варшавський канонік *Я. П. Вороніч*, який помішав слов'ян із сарматами і назвав «Ассармота, сина Єктана, праправнука Сема, пращура Ноя» патріярхом слов'янських народів.[65]

Місце поселення найраніших біблійних слов'ян в Европі, а саме в Подунав'ї точніше локалізує київський «Початковий Літопис», який подає:

«По размещеныи столпа и по разделеныи язык прияша сынове Симови въсточныя страны, а Хамови сынове полуденьныя страны. Афетови же прияша западныя и полунощныя страны. От сих же 70 и 2 языку бисть язык словенск от племени Афетова, нарцы (населення Норікум в Паннонії — Я. П.), еже суть словене.

По мнозех же временех сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от тех словен разидошося по земле и прозвашася имены своими, где седше на котором месте. Яко пришедше седоша на реце имянем Марава и прозвашася морава, а дру-

---

62 „Vas Sakalibatu min valadi Mazani ibn Jafata" (слов'яни з дітей Мазана, сина Яфета); *C. Brockelman,* Geschichte der arabischen Litteratur I, Weimar 1898; *Fr. Westberg,* Ibrahim ibn Jakubs Reisebericht über die Slawenlande, Зап. Императ. Академіи, Петерб. 1898, III, 9; *J. Marquart,* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 103: „Die Slawen gehören zu den Nachkommen des Madaj b. Japhet, b. Nuh und auf ihn gehen die übrigen Nationen der Slawen zurück ... ihre Wohnsitze sind im Norden und sie erstrecken sich bis zum Westen"; *L. Niederle,* Slovanské Starožitnosti I, 1, Praha 1925, 37; *T. Lewicka,* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich, Poznań 1949/1950, 339—340.

63 Cronicon imperatorum et pontificum bavoricum, MGSS XXIV, 221.

64 „Która przedem nigdy świata nie widziała, Kronika Polska, Litewska, Żmudska i wszystkiej Rusi, Królewiec 1582.

65 *J. P. Woronicz,* Poezja I: Lechida, Assamota, Kraków 1832: p. 143; „Assarmot, syn Jektana, praprawnuk Sema, praszczur Noego, narodów sarmackich patriarcha, przyszłym pokoleniom w duchu wieszczym blagoslowi".

зии чеси нарекошася. А се ти же словѣни: хровате бѣлии и серб и хорутане. Волхом бо нашедшем на словѣни на дунайския и сѣдшем в них и насилящем им, словѣни же ови пришедше сѣдоша на Вислѣ, и прозвашася ляхове, а от тѣх ляхов прозвашася поляне, ляхове друзии лутичи, ини мазовшане, ини поморяне.

Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи; инии сѣдоша на Двинѣ и нарекошася полочане рѣчьки ради, яже втечеть в Двину, иманем Полота, от сея прозвашася полочане. Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря , и прозвашася своим имянем, и сдѣлаша град и нарекоша и Новгород. А друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣвер. И тако разидеся словѣньский язык, тѣм же и грамота прозвася словѣнская».[66]

Звідкіля київський літописець взяв саме Подунав'я як секундарну, европейську колиску всіх слов'ян, годі точно сказати. З порівняння текстів виходить, що він міг брати свої відомості про розхід племен з Вавилону із старої «Хронографії» *Івана Малали* антіохійського з половини VI стол. (Chronicon syntomon) *Юрія Гамартола* з половини IX стол. Проте в обох цих візантійських літописах немає ніякої згадки про слов'ян чи венедів. Їх автори змішували їх, мабуть, із скитами чи сарматами і тому були здогади дослідників московських *(Карамзін*,[67] *Соболевський)*,[68] чеських *(Л. Нідерле)*[69] сербських *(Дрінов*[70]*)*, що цю традицію, а також відомість про апостолят св. Павла між іллірійськими слов'янами штучно виплекали югославські духовники для піднесення престижу своєї країни в ранньо-християнській Европі, спираючись при цьому на лист папи *Івана* X (914—929) до *Томислава* хорватського і *Михайла* захлюмського, в якому є згадка про зв'язки апостолів із слов'янськими землями.

В середньовічну літературу перший впровадив цю традицію київський літописець, а від нього перейняли її польські хроністи-епископи: краківський *В. Кадлубек*, родом із Сандомирщини (помер 1223 р.)[71] і *Боґухвал* (помер 1253 р.[72]). Найобширніше, при допомозі подрібної генеалогії роду Ноаха і Яфета, описав походження слов'ян і їх прибуття з Мезопотамії, з краю Сінеар, на Дунай краківський канонік

---

66 Повесть временных лет по Лаврентъ. летописи 1377 г., М-Л., 1950, 11.

67 *Н. Карамзин*, Исторія русскаго государства, I, 1842, 21.

68 *А. Соболевскій*, Труды VIII археолог. съезда в Москве, 1890, IV, 139.

69 *L. Niederle*, SS I, 1, Praha 1925, 10.

70 *М. Дринов*, Заселеніе балканского полуострова славянами, Москва 1873.

71 *W. Kadlubek*, Chronica Poloniae, 1206, I, 6 (ed. 1612); автор відомий з бажання надати історії свого народу по змозі стародавний і величавий вигляд. Подібна тенденція була й у Великопольській Хроніці XIII чи XIV стол.

72 *Boguchwal:* „scribitur in vetustissimis codicibus, quod Pannonia sit mater et origo omnium Slavonicarum nationum" (ed. Bielowski, II, 468).

Ян Длуґош (1415—1480) в своїй історії Польщі.[73] За ним це частинно повторяє краківський професор, географ і медик-лікар *Мацей з Мехова* (1457—1523), що, мовляв, слов'яни поселилися на Балкані разом з греками, нащадками Яфетового сина Явана,[74] і німецький історик, секретар польського короля Жигмонта III, *Йодок Децій* (помер 1545 р.).[75] На біблійну традицію сперся був, очевидно, теж автор Хроніки Великопольської, який назвав Паннонію «mater et origo omnium Sclavonicarum nationum».[76]

Біблійними оповіданнями пояснювали походження слов'ян теж чеські літописці. Перший з них *Козьма* (помер 1125 р.), майже сучасник київського Нестора, подав, щоправда, на початку чеської історії згадану вище біблійну традицію, але виводить тільки Богема (Чеха) з його потомками з Вавилонської вежі до місцевості Ржіп (Řip) у північній Чехії.[77] Під очевидним впливом балканської теорії був пізніше *Даліміл* (1314 р.), бо в нього, після розходу народів з Мезопотамії, «слов'яни тут, де живуть греки, осіли біля моря» і звідтіля розійшлися на північ.[78]

Біблійної генеалогії придержувався теж *Я. Марінъйола* (Marignola), який на жадання короля Карла IV написав чеський літопис в 1355—1362 рр. і в ньому виводить слов'ян (Sclavi) від Яфетового сина Геліса.[79] Пізніший хронікар *Пржібік Пулкава* (1374 р.) провадив слов'ян, без ніякої генеалогії, з Мезопотамії на Балкани, але постання слов'янської мови датував таки часом будови Вавилонської вежі: «Ibi etiam unum ydioma slouanicum quod corrupto vocabulo slavonicum dicitur sumpsit inicium, de quo gentes eiusdem ydiomatis Slouani sunt vocati».[80] До думки Пулкави і Маріньйоли прилучився був у XVI стол. теж літописець *В. Гаєк* (Kronika česká, Praha 1541).[81]

Московські історики пізнього середновіччя спершу теж спиралися на оповідання київського літописця про мезопотамську правітчину слов'ян, проте починаючи з XVI стол. ця традиція стала в них поволі затиратися під впливом західніх, головним чином польських хроністів. Так звана «Степенная Книга» з XVI стол. уміщує колиску слов'янських народів уже в Іллірії,[82] а в пізнішому літописі, мабуть, нов-

---

[73] *J. Dlugosii* Historiae Polonicae libri XII, I, 6: „primum Pannoniam primam et veterem Slavorum sedem, parentem et alumnam".

[74] *Maciej z Miechowa*, Chronica Polonorum I, 1; Tractatus de duabus Sarmatiis: De Sarmatia Asiana et Europaea, I, 12.

[75] *Jodocus Lud. Decius*, De vetustatibus Polonorum I, 1521 (ed. Pistorius, II, 260).

[76] Kronika wielkopolska (Monumenta Poloniae Historica II, p. 468).

[77] *Cosmas Pragensis*, Chronicon Bohemorum (Monumenta Germaniae historica, Scriptores, Nova Series II).

[78] *J. Jireček*, Rýmovaná kronika česka tak řečeného Dalimila, Prameny dějin českých III, Praha 1882.

[79] Prameny dějin českých, ed. Emler, III, 522.

[80] op. cit., V, 2.

[81] *L. Niederle*, SS, I ,1, 1925, 42—43.

[82] **И. Первольф, Славяне, их взаимныя отношенія и связи, Варшава, 1888, II, 428.**

городського єпископа *Йоакима*, що ним користувався *В. Татищев*, виступає князь Слов'ян, що прийшов до Новгороду з Тракії чи Іллірії, та князі Скит, Бастарн і Вандал, взяті з польсько-німецьких джерел.[83]

Пізніше, ще в XIX стол. твердження середньовічних літописів про подунайську правітчину слов'ян дослівно розуміли і як правду приймали слов'янські історики й філологи. Головніші з них: югослави Є. В. Копітар[84] і Г. *Ценов*,[85] чех *Я. Піч*,[86] москалі *Н. Арцибашев*[87] і *П. Мілюков*,[88] поляки *А. Беловський*,[89] *Е. Богуславський*,[90] *Заборовський*[91] і *В. Кентшинський*,[92] у нас історики *Д. Самоквасов*[93] і *М. Леопардов*.[94] Нарешті ще недавно московський археолог *С. Толстов* безуспішно пробував відновити тезу про подунайську правітчину слов'ян, яких він називав нарцами.[95] Проте сьогодні ця теорія, не підперта перш за все вирішальними в цьому випадку археологічними матеріялами, зовсім не має прихильників між сучасними дослідниками слов'янської старовини. Категорично проти неї висловився ще М. Грушевський, кажучи, що «подунайська правітчина слов'ян» се невдала гіпотеза київського книжника. Скомбінувалася вона в тих часах, коли пам'ять про слов'янську міграцію вже затерлась; піддали її різні факти, як згадки народньої поезії про Дунай, біблійне оповідання про загальне розселення народів з полудня, а головно, мабуть, навіяли її свіжіші факти натискання Русі з середнього Подунав'я в X—XI стол.[96]

---

83 *В. Татищев*, Исторія Россійская I, 31.

84 *В. Ягичъ*, Письма Добровского и Копитара, Петербург, 1885, стор. 112, 119, 153.

85 *G. Tsenov*, Berlin 1930.

86 *J. Pič*, Starožitnosti země české, Praha 1899—1900, I, 55; II, 215. Автор старався доказати, що первісна колиска слов'ян була над Дунаєм, але коло 800 р. до Хр. слов'яни перейшли на північ між Лабу і Вислу і після того стали там закладти великі урнові поля-погребища popelnicové pole, які перебувши кілька розвоєвих фаз, вдержалися там аж до початку історичних часів, до V—VI стол.

87 *Н. Арцибашев*, Повествованіе о Россіи, Москва 1838, 6.

88 *P. Milukov*, Essais, Paris 1937.

89 *A. Bielowski*, Wstęp krytyczny do dziejów polskich, Lwów 1850, 432.

90 *E. Bogusławski*, Historyja Słowian, Kraków-Warszawa I, 1888.

91 *Z. Zaborowski*, Les Slaves de race et leurs origines, Bulletins d'Anthropologie, Paris, 1900, 69. („les Slaves du nord sont venue de la region entre Danube et L'Adriatique... ils ont pénétré au dela de Carpathes par les vallées de l'Oder et de da Vistule"). Проти цієї здогадної правітчини слов'ян, в цьому і чехів, виступив був *V. Vondrák*, Z oboru slavistiky, Časopis Musea Král. Českého, Praha, 1900, 18.

92 *W. Kętrzyński*, O Słowianach mieszkających niegdyś między Renem a Łabą, Kraków 1899, 63.

93 *Д. Самоквасов*, О происхожденіи русскихъ и польскихъ славянъ. Труды археолог. съѣздовъ, VIII, 1897.

94 *М. Леопардов*, О начале Славяно-Руси, Кіев, 1892, 32.

95 *С. П. Толстов*, Нарцы и Волхи, Совет. Этнография 2, 1948, 8-38.

96 *М. Грушевський*, Історія України-Руси, I, Київ 1913, 76.

Так само розцінив був вартість літописного оповідання вже раніше чеський передовий дослідник *Л. Нідерле* у своєму листі від 28. X. 1900 до А. Соболевського в Москві: «Já jsem přesvědčen, že zpráva letopisu je umělá kombinace a že centrum difirenciacie nebylo zde na jihu, ale na severu od Karpat».[97] Тут він протиставився думці чеського археолога *Й. Піча*, який приймав літописну вістку за слід старої традиції.

Ту саму думку про подунайську правітчину *Л. Нідерле* повторив багато пізніше, кажучи: «Ale proto také letopis nemůžeme nikdy uznati za pozitivní pramen historický pro otázku balkánského původu Slovanů nebo pro otázku podunajské kolébky».[98] Сьогодні називає цю теорію наївною американський лінгвіст чеського походження *Ф. Дворнік*,[99] проте вірить ще в неї *В. Дмитришин*.[100]

З Мезопотамії виводив ще слов'ян, хоч і не вірив уже у їхню подунайську правітчину в Европі, ректор Києво-Могилянської академії, білоруський архиепископ *Юрій Кониський* (1717—1795), пишучи в своїй «Історії Русів» таке: «Народ слов'янський, що постав був од племени Афетового, сина Ноєвого, названий слов'янами по родоначальникові і князеві їхньому Славенові, нащадкові Росса князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії від часів вавилонського язиків помішання, став мешкати від гір Поясних, або Рифейських і від моря Каспійського на сході до ріки Висли і моря Варязького на заході, і від Чорного моря та ріки Дунаю від полудня до Північного океану та Балтицького моря на півночі. Доказом тому є Історія Преподобного Нестора Печерського ... А взято її з книг священних біблійних та з стародавньої багатої бібліотеки, що в Києві була зібрана, але під час навали варварів і руїни загинула».[101]

Свою локалізацію европейської правітчини слов'ян автор «Історії Русів» старається сперти вже на археологічних та ономастичних доказах, кажучи: «Не меншим доказом означених меж слов'янських суть спорожнілі міста та румовища, слов'янською мовою звані, і написи, їхніми літерами та наріччям писані на каменях, кладовищах та статуях кам'яних; теж назви річок, озер, гір та улусів, які в степах кримських, заволжанських та на острові Тамані, або в стародавньому Тмуторокані знаходилися».

---

97 *Б. Греков* (ред.), Документы к истории славяноведения в России, М.—Л. 1948, 207.

98 *L. Niederle*, SS, I, 1925, p. 40.

99 *F. Dvornik*, The Slavs, their early history and civilization, Boston, 1959: „The naive explanation that the Slavs came from Danubian region, was abandoned long ago".

100 *B. Dmytryshyn*, Medieval Russia, New York, 1967.

101 История Русов или Малой Россіи, сочиненіе *Георгия Кониского*, архіепископа Белорускаго, Москва 1846 (в укр. перекладі В. Давиденка, Нью-Йорк 1956, стор. 7). (Звичайно, тепер ми знаємо з певністю, що автором «Історії Русів» не міг бути Г. Кониський; див. передмову до укр. видання пера О. Оглоблина, де докладно з'ясовано складне питання авторства, стор. V-X. Прим. редактора).

Поряд з суто леґендарною, штучною біблійною теорією про правітчину слов'ян існували водночас дві інші, вже на конкретній дійсності сперті середньовічні теорії, за якими ця правітчина була то на сході, в Україні, в колишній Скитії-Сарматії, то на північ від Карпат, на землях заселених «вандалами». І так італійський анонімний географ VII стол. *Равенський Анонім* у своїй Космографії подає, що «sexta ut hora noctis Scytharum est patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia», тобто, що Подніпров'я — Геродотова Скитія — була колискою всіх слов'ян.[102]

З VIII стол. не маємо жодних відомостей про батьківщину слов'ян і тільки т. зв. *Анонім Баварський* у своєму «Описі городів і племен на північ від Дунаю»[103] написаному в половині IX стол. в Реґенсбурзі (?) говорить про землю Зеруянів, «quod tantum est regnum, ut ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originalem sicut affirmant, ducunt».[104] До цього автор додає, що це «descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii».

Який край треба розуміти під «землею зеруянів», справа ще не вирішена між дослідниками. *П. Шафарик* бачив у ній т. зв. Білу Сербію, яку він клав на північ від Карпат, десь від Східньої Галичини аж по Лабу на заході.[105] За цим же племенем висловився тепер *Т. Левицький,* який локалізує згадану Білу Сербію на терені північної Польщі[106] та *С. Г. Кросс.*[107] *Перволъф*[108] *і Краліч*ек[109] бачили в цьому перекручену назву Сарматії, руське літописне плем'я сіверян мали на думці *Г. Ловмянський* [110] і *Р. Керсньовський.*[111] *К. Тименецький*[112]

---

[102] *Ravennatis Anonymi* Cosmographia et *Guidonis* Geographia (ed. M. Pinder et G. Parthey, Berolin, 1860, 28, I, 12); *L. Niederle,* SS, I, 1, 14; *G. Labuda,* Fragmenty z dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej, Poznań, 1960, 39.

[103] *St. Zakrzewski,* Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli tzw. Geograf Bavarski, Lwów, 1917; *B. Horák — D. Trávníček*, Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (tzv. Bavorský Geograf), Rozpravy Českoslov. Akademie věd, 66, 1956, 2, 10; *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Ludy i kultury najdawniejsze, Poznań, 1951, 7.

[104] *L. Niederle,* SS, I, 1, 1925, 15.

[105] *P. Šafařík*, Slovanské Starožitnosti, II, 138, 779.

[106] *T. Levicki,* Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich, Slavia Antiqua II, 1949. 1950, 356—357; Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce, Roczniki Historyczne XXII, 1956, 18—19.

[107] *H. S. Cross*, Slavic Origins and Migrations (L. Strakhovsky, A Handbook of Slavic Studies, ed. by . . ., Cambrige, Mass. 1949, 4).

[108] *И. Перволъф,* Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи, Варшава 1888.

[109] *A. Králiček,* Der sog. baierische Geograph und Mähren, Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1898, 216, 340.

[110] *H. Łowmiański,* Kilka uwag krytycznych o początkach Polski, Roczniki Historyczne, 18, 1949, 358, 363.

[111] *R. Kiersnowski,* Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych, Slavia Antiqua II, 1962, 98. Автор не погоджується з льокалізацією Зеруян з Тименецьким на оботритських землях.

[112] *K. Tymieniecki,* Ziemie polskie w starożytności, Poznań 1951, 7—8.

припускав, що крім літописних руських та оботритських сіверян були, можливо, теж польські сіверяни на середньому Помор'ї, зі столичним городом в надморському Колобжеґу, або в Білґарді. Тепер філолог *М. Рудницький* переконаний, що це було праслов'янське плем'я ванів (Vana) біля устя Висли, яке *Баварський Географ* назвав зеруянами (zeriuani).[113]

Ст. Закшевський приміщував «землю зеруянів» над нижнім Дунаєм, де в пізніших часах виступає «terra de Zervino»,[114] згаданий вже *К. Тименецький* шукав за нею спершу теж у «звежинській землі» на західньому Помор'ї,[115] а *Й. Маркварт* мав на думці Червенські Городи, виходячи з деякої подібности між назвами Зеруан і Червень. Проте він, спираючись на коментар до французького перекладу Несторового Літопису, що його зладив *Л. Леже*,[116] помилково ідентифікує літописний город Червень не з селом Чермном на Грубешівщині,[117] а з селом Червоногородом, Заліщицького району, Тернопільської області на Дністрі.[118] Не вирішили цієї проблеми й останні дослідження *Г. Ловмянського*.[119]

На нашу думку здогад *Ст. Закшевського* був, мабуть, найближчий до правди. З густо слов'янами заселеного нижнього дунайського лівобережжя йшли у VI—VII стол. безупинні наступи слов'ян через Дунай на візантійську імперію, пам'ять про них була ще досить свіжа в IX стол. і тому *Баварському Анонімові* і балканським слов'янам згадане лівобережжя могло справді здаватися колискою всіх слов'ян.

Автохтонність слов'ян на названих обома *Анонімами* землях обороняли пізніше польські дослідники *В. Яжджевський* (1880), *К. Шульц* (1889) і *К. Козловський*.[120]

У пізнішій баварській хроніці з кінця XIII стол., мабуть, слов'янського авторства, сказано, що слов'яни, все ж таки нащадки біблійного Хама, прийшли з Мезопотамії на землі по північному боці Карпат, у Повисля і верхнє Подунав'я і витіснили звідтіля германські

---

113 *M. Rudnicki,* Prasłowiańszczyna, Poznań, 1961, 17.

114 *St. Zakrzewski,* Opis grodów, 5—9.

115 *K. Tymieniecki,* Lędzicze (Lechici) czyli Wielkopolska w wieku IX, Przegląd Wielkopolski II, 1946, 166; пізніше (як прим. 111, стор. 7) він закинув цей погляд.

116 Chronique dite de *Nestor,* trad. par L. Léger.

117 *Я. Пастернак,* Археологія України, Торонто 1961, 652-653.

118 *J. Marquart,* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Hildesheim 1961, 148: Man hat diese Zerivani fälschlich für Weisserben erklärt, wogegen aber schon die Schreibung Einspruch erhebt. Gemeint ist vielmehr das Land der Cerwenischen Städte, das als strittiges Grenzgebiet in der älteren polnisch-russischen Geschichte eine grosse Rolle spielt".

119 *H. Łowmiański,* O identyfikacji nazw Geografa Bawarskiego, Studia Źródłoznawcze III, 1958, 1-22.

120 *J. Kostrzewski,* Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach, Poznań 1961; *idem,* Dzieje i osiągnięcia archeologii słowiańskiej do wybuchu drugiej wojny światowej, ZOW, XXXI, 1965, 171.

племена.[121] З того часу теорія про північну, не південну (балканську) правітчину слов'ян прийнялась була серед німецьких та італійських істориків, напр., у *Флавія Блонда* (помер 1463),[122] у *Марка Антонія Сабелліка,*[123] а зокрема у німецького історика *А. Кранца* (помер 1517). Останній у своїй праці «Wandalia, in qua de Wandalorum populis et eorum patrio solo ac in Italiam, Galliam, Hispanias, Aphricam et Dalmatiam migratione» (Coloniae Agr., 1519) обширно доказує тотожність слов'ян з вандалами, нащадками Туїскона і Мана з роду Ноаха. Італійський хроніст *Ян Авентин* уважав венедів (qui et Sclavini) частиною вандалів і взагалі слов'ян уважав одним з чотирьох головних германських племен, що походять від нащадків Туїскона.[124]

Вандальська теорія *А. Кранца* знайшла своїх прихильників теж серед слов'янських дослідників, включаючи поляків (*М. Бельський,*[125] *М. Стрийковський,*[126] *С. Сарніцький*),[127] твори яких сильно позначені казковим елементом і юґославами (*М. Орбіні,*[128] *В. В. Бранковіч,*[129] *Й. Раїч*).[130] Проте в XVI і XVII стол. проти цієї північно-західньої теорії виступив цілий ряд інших слов'янських дослідників з польським істориком *М. Кромером* (помер 1589) на чолі. Він у своїй хроніці «Polonia, sive de origine et rebus gestis Polonorum» (Basilej 1562) бачив секундарну европейську правітчину слов'ян на сході в Сарматії. За цією сарматською теорією пішло пізніше багато не тільки слов'янських,[131] але й німецьких істориків XVI—XVII стол. Однак, усі прихильники цієї теорії не змогли ще визволитися від панівного тоді вчення про прихід праслов'ян з Мезопотамії, виводили їх різними шляхами від нащадків Яфета та поселювали їх на шляху з Азії спершу в східній частині теперішніх українських земель, біля Дону та Озівського моря.

Нову фазу в досліджуванні початків слов'янської прабатьківщини і ранньої історії розпочав був цісарський двірський радник чеського роду *Ян Хризостом Йордан* працею «De originibus slavicis opus chronologico-geographico-historicum», що вийшла в двох томах у Відні 1745-го року. року. Головна його заслуга полягала в тому, що він перший відрізнював властивих сарматів і скитів від слов'янських «сарматів-

[121] Chronicon imperatorum et pontificum bavaricum, MGSS, XXIV, 221.

[122] *Blondı Flavii,* Forviliensis Historiarum ab inclinatione imperii Romani usque ad annum 1410, decades III (I, 8) II, 2).

[123] *Marci A. Sabellici* Operum t. IV, 231, Basilej 1560.

[124] Annales Boiorum, (ed. Basilej 1580), I, 8, 14.

[125] *M. Bielski,* Kronika Polska, Kraków 1597, III wyd. Warszawa 1829.

[126] *M. Stryjkowskı,* Kronika polska, litewska, Królewiec 1582.

[127] *St. Sarnicki,* Annales, sive de originibus et rebus gestis Polonorum et Lituanorum, Cracoviae 1587.

[128] *Mavro Orbini,* Il rigno degli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni, Pesaro, 1601.

[129] *И. Первольф,* Славяне, 1888, II, 251.

[130] *И. Раич,* Исторія разных славянских народов и йпаче Боргар, Хорватов и Сербов, Вѣдень 1794—1795, I, 20, 64.

[131] З українських згадаемо тут автора «Синопсис или краткое описаніе о началѣ славенскаго народа», Київ 1674.

венедів», які в часі приходу згаданих азійських кочовиків жили під іменем меотидів між Озівським морем, Доном і Волгою і там була їх европейська колиска. Звідтіля вони перейшли спершу в Прикарпаття й Подунав'я, а згодом на свої пізніші історичні землі під проводом Чеха, Леха і Руса.[132]

З часів *Я. Хр. Йордана*, попри дальші різні фантастичні вигадки *В. Третяковського*,[133] *М. Ломоносова*,[134] *Й. Папанка*[135] та інших, появляються вже тверезі, більше до правди зближені погляди. Сюди належать праці поляка, луцького архиепископа *А. Нарушевича*,[136] графа *Й. Потоцького*[137] і *В. Суровецького*,[138] москалів *В. Татіщева*,[139] *М. Щербатова*,[140] а зокрема *Н. Карамзіна*[141] та чеха *Й. Добровського*.[142] Останній писав про них у листі до передового юґославського філолога *Е. В. Копітара*: «Mich freuen solche Untersuchungen. Mir beweist alles dies, dass die Slaven keine Dacier, Geten, Thracier, Illyrier, Pannonier sind. Slaven sind Slaven und haben nächste Verwandschaft mit den Lithauern. Also muss man sie hinter diesen suchen, oder hinter dem Dniepr.»[142]

Усі названі тут дослідники перестали були виводити ранніх слов'ян з різних кавказьких чи причорноморських племен і зовсім облишили біблійні родоводи. Єдиний, мабуть, що тоді ще вірив у мезопотамську правітчину слов'ян, був професор історії Віленського університету *Йоахім Лелевель*: «Tak wielki naród jak słowiański — писав він у 1830 році — nie przychodzi, tylko na miejscu wzrasta. Jego tedy przyj-

132 *L. Niederle*, SS, I, 1925, 53.

133 *В. Третьяковскій*, Три разсужденія, 1758, I.

134 *М. Ломоносов*, Древняя русская исторія, Петерб. 1766.

135 Той автор подає цілі генеалогії праслов'янських королів (L. Niederle, SS, I, 1, 1925, 54).

136 *A. Naruszewicz*, Historya narodu polskiego, I, Warszawa 1781.

137 *J. comte Potocki*, Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves, Brunsvic 1796, I—IV.

138 *W. Surowiecki*, Śledzenie początków narodów słowiańskich, Warszawa 1824, (автор вважав Північну і Центральну Европу тільки секундарною правітчиною слов'ян, після їх приходу з Вірменії. Пізніше він льокалізував їх трохи точніше: „Słowianie od 1300 lat rozdzieleni nad Elbą, Sawą, Dunajem, Wołgą i Wisłą, dotąd jeszcze są sobie podobni w charakterze i obyczajach", (*W, Surowiecki*, Zdanie o piśmie Z. D. Chodakowskiego pod tytułem: „O Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej", Kraków, 1835).

139 *В. Татищев*, Исторія Россійская с самых древних времен, Москва 1768, I, 72, 453.

139 *M. Ščerbatov*, Russische Geschichte (übersetzt von Chr. Hase), I—II, Danzig 1779, 124.

141 *Н. Карамзин*, «Исторія государства Россійского, I, Петербург 1816—1818.

142 *J. Dobrovsky*, Über die ältesten Sitze der Slawen in Europa (Monse, Landesgeschichte Mährens II, Olmütz, 1788); *idem:* Über das erste Datum der slawischen Geographie und Geschichte (Neue Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, I, Prag 1790, 365).

143 *В. Ягич*, Письма Добровскаго и Копитара, Петербург 1885, 119; L. Niederle, SS, I, 1, 1925, 56.

ście słusznie do czasów bliskich arki Noego odnieść można... Owóż przed 2000 lat i więcej daleko mieszkał pomiędzy wspomnionemi rzekami (Одра, Висла, Німан, Буг, Припять, Дніпро, Дністер, Дунай — Я. П.) naród ten sam, który i dotąd mieszka, którego dziś jeszcze słowiańskim nazywają. Naród bardzo liczny, tylko wcale inne nazwiska nosił».[144] Тут, попри модерний вже підхід до проблеми слов'янської правітчини, попри зворот до автохтонізму, слідний ще виразний відгомін біблійної теорії (прихід, ковчег Ноя).

Проте приклонникам автохтонізму слов'ян багато клопоту справляла велика скупість відомостей античних і середньовічних авторів у цій справі і це було причиною того, що в XIX і XX стол. виникло було кільканадцять нових лінгвістично-історичних теорій. Їх автори шукали предків слов'ян між різними, знаними з джерел стариннимии народами, одначе не могли дійти згоди в справі ідентифікації цього народу. З цього приводу чеський передовий славіст половини XIX стол. *П. Шафарик* писав: «Одні виводять слов'ян від скитів, другі від сарматів, інші від ґетів і траків, інші від кельтів, інші від фінів, інші від венедів, інші знову звідкись інде, так, що врешті немає майже жадного старого европейського племені, якому б той чи інший автор не приписував походження сучасних слов'ян».[145]

Сам *Шафарик* ідентифікував слов'ян з іллірійськими венетами. Після нього словінець *К. Сіха* послуговуючись методом довільної ідентифікації й етимології, причислював до слов'ян не тільки адріятицьких венетів, але теж гельветів, та іллірів, даків, сарматів і маркоманів, яких він ідентифікував з моравaнами.[146] Такими ж манівцями йшли теж твердження *Е. Боґуславського*[147] і *В. Кентшинського.* Це заставило *В. Дідушицького* покликати дослідників до критичнішого ставлення справи: «В наукових дослідженнях, — писав він, — не йдеться про те, що любе. Слід доходити правди».[148] Проте ще й тепер польська еміґрантка *Г. Свідзінська* вважає «правдоподібно справжніми предками слов'ян» малоазійських гетитів.[149]

Нині всі теорії XIX—XX стол. відносно правітчини слов'ян можна поділити за їх льокалізацією в терені на чотири головні групи: західню, центральну, східню й азійську.

---

144 *J. Lelewel,* Dzieje Polski, Wilno 1830, 14, 29.

145 *P. Šafařik,* Slavanské Starožitnosti, Praha 1837, 22—23: „Podobněž i u těch, kterj Slowany za národ w Ewropě dřewnj a domácj pokladagj, co do půwodu a prwotnjch sjdel geho, weliká neshoda panuge. Ginj ge zagisté odwozugj ode Skythůw, ginj od Sarmatůw, ginj od Getůw a Thrakůw, ginj od Celtůw, ginj od Finnůw, ginj od Wenedův, a ginj zase od ginud, tak že naposledy téměř žádného staroewropského kmene nenj, gemužby otcowstwj dnešnjích Slowanůw od toho neb onoho spisowatele nebylo připsáno".

146 *K. Sicha,* Namen und Schwinden der Slaven, Laibach 1866, 5—49.

147 Жахливо критикував його *K. Nitsch,* O metodze językoznawczej w historiji, Język polski, II, 1914, 97-110.

148 *W. Dzieduszycki,* Wiadomości starożytnych o geografii ziem polskich, Rozprawy PAU, wydzial histor.-filoz., 19, Kraków 1887, 143.

149 *H Świdzińska,* Początki panstw słowiańskich (Glos Polski, 29. IX. 1966).

Першу з цих груп, *західню,* можна в значній мірі назвати теж польською автохтонною, бо її польські автори вважають правітчиною всіх слов'ян сьогоднішні польські землі. Цієї думки дотримувався вже варшавський археолог *Е. Маєвський,* який під кінець минулого сторіччя шукав цієї правітчини в Польщі і тодішній східній Німеччині,[150] та його празький сучасник *Й. Піч,* який уміщував правітчину слов'ян між Лабою й Вислою.[151]

Сьогодні головним представником і пропаґандистом цієї теорії є познанський сеньйор-археолог *Й. Костшевський,* який каже: «W okresie międzywojennym zajmowano się też w Polsce zagadnieniem prakolebki Słowian, przy czym interesowali się tym przede wszystkim *J. Kostrzewski*[152] i stworzona przezeń tzw. poznańska szkoła neoautochtonistyczna głosząca, że początki Prasłowian datować należy ok. 3400 lat temu i że prakolebka ich znajdowała się w dorzeczu Odry i Wisły. Hipoteza ta, popierana też przez *L. Kozłowkiego*[153] i jego ucznia *T. Sulimirskiego,*[154] przez antropologa *J. Czekanowskiego*[155] i slawistę *T. Lehr-Spławińskiego*[156] przyjęła się już przed drugą wojną światową dość powszechnie wśród archeologów polskich».[157] Ми додамо тут ще *Я. Марціняка,* який вважав колискою слов'янщини землі між Одрою і Вислою,[158] та *П. Ковалевського,* що згідно з *Чека-*

150 *E Majewski,* Starożytni Słowianie na ziemiach dzisiejszej Germanii, Warszawa 1899.

151 *J. Pič,* Starožitnosti země české, II, 3, 200, 275; за цим автором праслов'яни із своєї прабатьківщини між Лабою й Вислою перейшли були через Вислу на схід тільки після відходу готів в Україну, а в Україну вони прийшли аж у ранній княжій добі і принесли зі собою прикметну кераміку типу городищ.

152 *J. Kostrzewsky,* Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach, Poznań 1961.

153 *L. Kozlowski,* Kultura łużycka a problem pochodzienia Słowian, IV Zjazd historyków polskich w Poznaniu,1925.

154 *T. Sulimirski,* Polska przedhistoryczna, I, Londyn 1955, 154.

155 *J. Czekanowski,* Wstęp do historii Słowian, Lwów 1957, 377.

156 *T. Lehr-Spławiński,* O pochodzieniu i praojczyźnie Słowian, Poznań 1946. Проте, спершу (1924) він сильно критикував цю теорію, мовляв: „Mimo że analiza nazw wodnych nie wykluczała możliwości lokalizowania kolebki Słowian na obszarze zachodniej Polski i ziem przyległych, niemniej jednak brak jakichkolwiek pozytywnych argumentów językowych, które by te hipotezę popierały" (*T. Lehr-Spławiński,* Kilka uwag o praojczyźnie Słowian, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1924, No. 2, 62—65). Не взяв він при цьому до уваги повної неможливості добути колинебудь такі «позитивні мовні арґументи», коли йдеться про II—I тисячоліття до Хр. Відмітив це вже *Z. Rysiewicz,* O praojczyznie Słowian, Lud, Lwów 1936, XXXIV.

157 *J. Kostrzewski,* Dzieje i osiągnięcia. 174. До речі, Лер-Сплавінський і Чекановський приміщують індоевропейську, в тому й слов'янську правітчину на теренах зайнятих носіями культури шнурової кераміки.

158 *J. Marciniak,* Przyczynky do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich (Wiadomości Archeologiczne XVI, 1939, 225).

новським і *Дворніком* льокалізував правітчину слов'ян між Німаном, Вілією, Березиною, Прип'яттю, Сяном і Вислою.[159]

Із вичислених тут Костшевським прихильників його теорії останне слово сказав недавно *Т. Лер-Сплавінський.* Здогадною правітчиною слов'ян, — каже він, — були терени зайняті племенами з лінійно-стрічковою (волютовою) керамікою та з кулястими амфорами. Ядром формування праслов'янської групи були доріччя Одри й Висли. Коло середини останнього століття до Хр. зачалася була експансія цієї групи на схід, на терени доріччя верхнього Дністра і Середнього Дніпра, які первісно були поза засягом балто-слов'янської групи племен, але під мовним оглядом знаходилися в засягу іранських діялектів (скити, сармати), а під культурним оглядом мали зв'язок з племенами трипільської культури та її продовжувачів.[160]

Інша група польських дослідників, прихильників автохтонної теорії походження слов'ян вважає їх правітчиною землі, заселені племенами лужицької культури. Познанський археолог *А. Ґейштор* каже: «Od kultury łużyckiej ciągnie się nieprzerwana nić łączności kulturowej i osadniczej aż do okresu wczesno-średniowiecznego, co pozwala mniemać, że była ona odległą kolebką Słowianszczyzny».[161]

К. Яжджевський, професор університету в Лодзі, стверджує на підставі археологічних досліджень на Куявах, в доріччі Варти, що: «w konsekwencji dochodzimy do ostatecznej konkluzji, że od połowy 2 tysiąclecia przed Chr. prakolebką słowianszczyzny (лужицьких племен — Я. П.) było dorzecze Odry i Wisły».[162]

До них приєднуються тепер *Я. Тшецяковський*[163] і *Е. Заборський,*[164] а *В. Дзецьол*[165] кладе правітчину слов'ян тільки в басейн Висли.

(Продовження слідує)

---

159 *P. Kovalevsky,* Manuel d'histoire Russe, Paris 1948, 23; автор покликається на Чекановського, Фасмера, Середоніна, Ґотіє, Одинця і Дворніка.

160 *T. Lehr-Spławiński,* Konspekt zarysu etnogenezy Słowian. Z polskich studiów sławistycznych, Warszawa 1963, 6, 10.

161 *A. Gieysztor,* Epoka wspólnoty pierwotnej, Historia Polski, I, Warszawa 1958, 44.

162 *K. Jażdżewski,* Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich, Wiad. Arch. XVI, Warszawa 1939, 146; *idem.* Atlas to the Prehistory of Slavs, Łódź 1948. Пізніше він змінив свою думку в користь центральноевропейської правітчини слов'ян. (*K. Jażdżewski,* Central European Origins of the Early Medieval Civilization of the Slavs, Poland and Germany, vol. VI, No. 2, London 1962, 12).

163 *J. Trzeciakowski,* Antropogeograficzne podstawy prakolebki Słowian, ZOW XXXII, zesz. 2, 1966, 106: „obszar dorzeczy Odry i Wisły, czyli rdzenny obszar polski... stał się, jak udowodniła to później nasza archeologia, kolebką zwartej grupy etnicznej, jaką stanowili Prasłowianie".

164 *J. Zaborski,* The State of the Lechites-Predecessor of the State of Polanie (First Congress of Scholars and Scientists, The Polish Institute of Arts and Sciences, Columbia University, Nov. 25—27, 1966, 67—68).

165 *W. Dzięcioł,* The Origins of Poland, London 1963, 16.

Володимир Кубійович

ЗМІНИ В СТАНІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1959—1969 РР.

Джерела. Оголошені 30. 4. 1970 і 25. 4. 1971 Статистичним Управлінням при Раді Міністрів Української РСР (в газеті «Радянська Україна» та інших) підсумки перепису з 15. 1. 1970 і деякі порівняння з даними перепису з 15. 1. 1959 року дозволяють ознайомитися і аналізувати ті зміни, які сталися в стані населення України за одинадцять років між обома переписами.[1] Додаймо, що це вперше можна зробити аналізу змін населення України у мирний час; за період між першим совєтським переписом з 1926 року і переписом з 1959 року двічі відбулися катастрофічні зміни в складі населення УРСР: 1932—34 роки (голод, масові репресії й вивози населення) та роки другої світової війни і повоєнний обмін населення між Україною й Польщею. Повідомлення Статистичного Управління УРСР досить скупі. Вони подають для всієї УРСР число всього населення з розподілом на міське і сільське, кількість населення міст, які мають понад 100 000 мешканців, вікову і статеву структуру людности, її родинний стан, рівень освіти, національний склад, мову і джерела існування. Дані про поодинокі області (і для міста Києва) подають лише кількість населення з розподілом на міське і сільське та національність і мови найбільших етнічних груп.

Коментарі до підсумків перепису згадують загально про природний приріст і сальдо мандрівок між Україною й іншими республіками в період між двома переписами. Завдяки тому, що статистичні щорічники УРСР «Народне Господарство Української РСР» подають коефіцієнти природного руху населення по областях (лише для 1960 і 1964—69 рр.; для 1959, 1960—1963 рр. ми можемо подати тільки приблизні дані) можна порівняти природний і дійсний приріст населення для кожної області, тобто визначити наслідки міґраційних процесів, хоч числа не докладні. Про проблему міґраційних процесів можна б ближче довідатися, якщо б у переписах населення з 1959 і 1970 років був запит (так було у переписах з 1897 і 1926 років) про місце народження мешканців; тоді можна б його порівняти з місцем перебуван-

---

[1] Див. також *«Народне господарство Української РСР в 1969р.»*. Статистичний щорічник. Київ 1970.

ня в день перепису і довідатися також про обмін налесення УРСР з іншими республіками.

У нашій статті ми хочемо подати лише зміни, які відбулися між 1959 і 1970 роками у кількості всієї людности з її розподілом на міську і сільську та географічне розміщення цих змін. Разом з цим з'ясуємо чинники, які на них вплинули і балянс природного та дійсного приросту населення по областям. Деколи порівнюватимемо сучасний стан населення з станом з 1926 року (зокрема у статистичних зіставленнях).[2]

Зміни у стані населення всієї УРСР. Порівняння населення УРСР у 1959 і 1970 роках видно з таблиці (населення у тисячах):

	Все	Міське	Сільське
15. 1. 1959	41 869	19 147	22 722
15. 1. 1970	47 136	25 693	21 443
зміна у %	+ 12,6	+ 34,1	- 5,9

За одинадцять років, населення УРСР зросло на 5,2 млн, або на 12,6%. Порівняння приросту людности УРСР з іншими республіками і сусідніми з УРСР економічними районами таке (населення в 1959 р. — 100): весь СССР — 116, Російська РФСР — 111, її европейська частина 110; економічні райони, які межують з Україною: Північний Кавказ — 123, Центрально-Чорноземний — 103, Північно-Західній — 112, Білоруська РСР — 112, Молдавська — РСР 124, Надбалтицькі республіки — 113, Закавказькі республіки — 141, Казахська РСР — 140, Середньоазійські республіки — 144. З сусідніх країв значно вищий приріст населення, ніж Україна, має Північний Кавказ і Молдавія.

На розміри дійсного приросту населення впливає насамперед природний приріст в поодиноких краях, щойно у другій мірі міґраційні процеси. В УРСР природний приріст дещо вищий, ніж природний приріст Европейської частини Російської РФСР, дещо нижчий порівняно з Білоруссю, значно нижчий, ніж у Молдавії.

Дійсний приріст населення України, як і всього СССР постійно спадає у зв'язку із зменшуванням народжуваности (1960 року — 880 000, 1969 — 690 000; на 1 000 осіб — 20,5 і 14,7), незначного збільшення смертности (на 1 000 осіб — 6,9 і 8,6) і досить значного зменшення природного приросту (13,6 і 6,1).

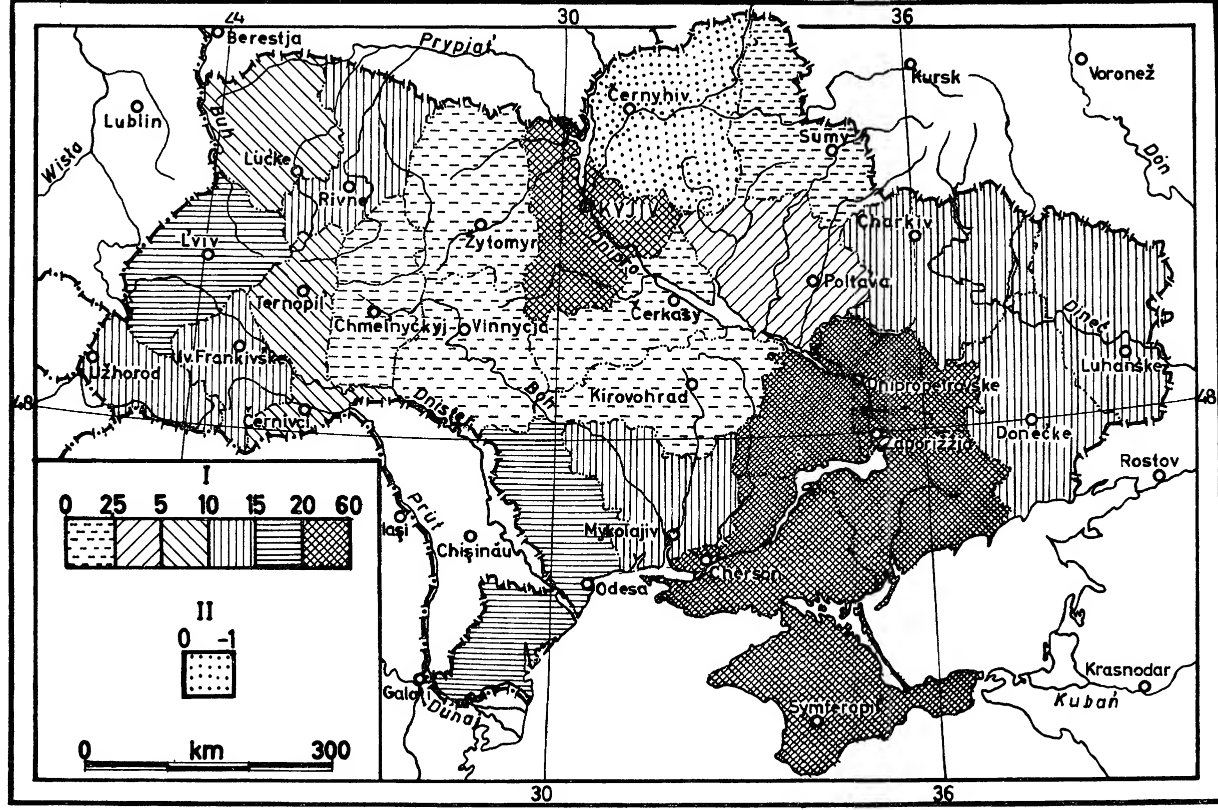
Коментарі Центрального Статистичного Управління УРСР до попередніх підсумків перепису згадують, що за одинадцять років між двома переписами природний приріст населення УРСР становив 4,8 млн осіб так, що дійський приріст був на 0,4 млн вищий від природного.

[2] Цій проблемі я присвятив статтю: «Зміна в стані населення Совєтської України в рр. 1927—1958». *«Український Збірник»*, книга 16, видання Інституту для вивчення СССР. Мюнхен 1959.

Можна б сказати, що на приріст населення УРСР впливав на 92% природний приріст, на 8% механічний — позитивний баланс мандрівок між УРСР й іншими республіками СССР. Ці 400 000 осіб це було — міжреспубліканське міґраційне сальдо для України. Як до 1914 року і згодом після 1930 року з перенаселеної України відпливало населення до інших частин Союзу, головне до Азії, але одночасно і припливало з-зовні, головне з Европейської частини Росії. У праці Є. А. Янковської «Населення Української РСР та деякі реґіональні особливості його природного і механічного руху» («Економічна географія» випуск 8, Київ 1970) авторка подає числа міґраційних процесів на Україні за 1959—1965 років. За ці сім років мало виїхати з УРСР 2,5 млн осіб, у тому числі близько 0,5 млн в плянованому порядку оргнабору, організованого переселення і призначення випускників учбових закладів, а близько 2 млн добровільно. За цей же час іміґрація на Україну з інших республік перевищила на 20% еміґрацію з України, тобто на Україну приплинуло за сім літ близько 3 млн чужинців, звичайно, майже самих росіян. Якщо ці числа вірні, то баланс змін за сім років був для України такий (в млн): природний приріст близько 3,5, еміґрація — 2,5, іміґрація — 3. За коментарями Статистичного Управління іміґраційне сальдо для УРСР за 11 років становило 0,4 млн, за Янковською за 7 років — 0,5 млн, тобто числа Янковської не є докладні. Все таки вони свідчать про анормальні міґраційні процеси на Україні — про організовану большевиками політику обміну населення і русифікацію України. Про її поступ свідчать числа: відсоток росіян збільшився на Україні з 16,9% у 1959 році на 19,4% у 1970; українців зменшилося з 76,8 на 74,9%.[3]

За 1959—69 роки кількість міського населення УРСР збільшилася на 6,5 млн, сільського — зменшилася на 1,3 млн. Разом з цим відсоток міського населення збільшився з 45,6 у 1959 році на 54,5 у 1970 році (1926 р. він становив лише 19,6%, 1940 — 34%). Повідомлення Центрального Статистичного Управління Української РСР пояснює, що збільшення міського населення за одинадцять літ відбулося за рахунок природного приросту (2,5 млн), перетворення низки сільських населених пунктів з численністю 1 млн мешканців у міста і селища міського типу, врешті переходи близько 3 млн сільського населення в міста для праці. Ця остання інформація не зовсім вірна, бо ми знаємо, що населення міст збільшувалося насамперед припливом чужинців (майже самих росіян) зайшлих з поза меж УРСР (до сіл вони не прибували). Коментар Статистичного Управління треба доповнити тим, що ці 3 млн сільського населення відплинули як до міст України, так і за її межі (головне до Азійської частини СССР). Природний приріст населення сіл за цей самий час — одинадцять років становив за коментарями Статистичного Управління також 2,4 млн осіб,

[3] Про зміну національних відносин в УРСР див. мою статтю: «Національний склад населення Української РСР за переписом на 15. 1. 1970 р. і його зміни в порівнянні з 1959 р. («Сучасність», ч. 9, Мюнхен 1971).

Зміни в стані всього населення Укр. РСР у 1959—1969 рр.
Приріст (I) і убуток (II) у % порівняно з станом з 1959 р.

але попри це сільська людність зменшилася на 1,3 млн через — як знаємо — перехід низки сільських осель з населенням 1 млн до категорії міських поселень та відпливом бл. 3 млн населення з сіл до міст і за межі України.

Число міських поселень (міст і селищ міського типу) і число мешканців у них за категорією величини на 1959 р. і 1970 р. та приріст міської людности кожної з цих категорій видно з таблиці:

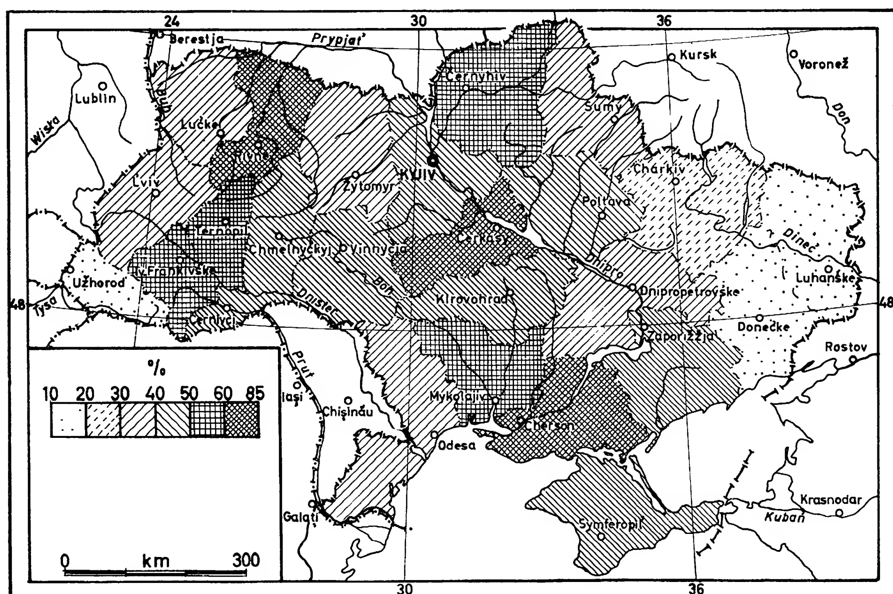
	ч. міських поселень		ч. меш. у них (у 1000)		приріст меш. у %
	1959	1970	1959	1970	
Усі міські поселення	1 076	1 242	19 147	25 693	
з них з числом меш.					
до 10 000	775	862	3 823	3 916	2,7
від 10 000 — 20 000	161	204	2 226	2 831	27,2
від 20 000 — 50 000	91	97	2 841	2 926	3,0
від 50 000 — 100 000	25	38	1 898	2 536	33,6
від 100 000 — 500 000	19	33	4 294	6 210	44,6
від 500 000 — і більше	5	8	4 065	7 274	79,0

За одинадцять років 166 поселень перейшло з категорії сіл до категорії міст і селищ міського типу. Найбільше зростання виявляють міста з понад 50 000 мешканців, зокрема найбільші — понад 0,5 млн. (про зростання поодиноких міст див. далі).

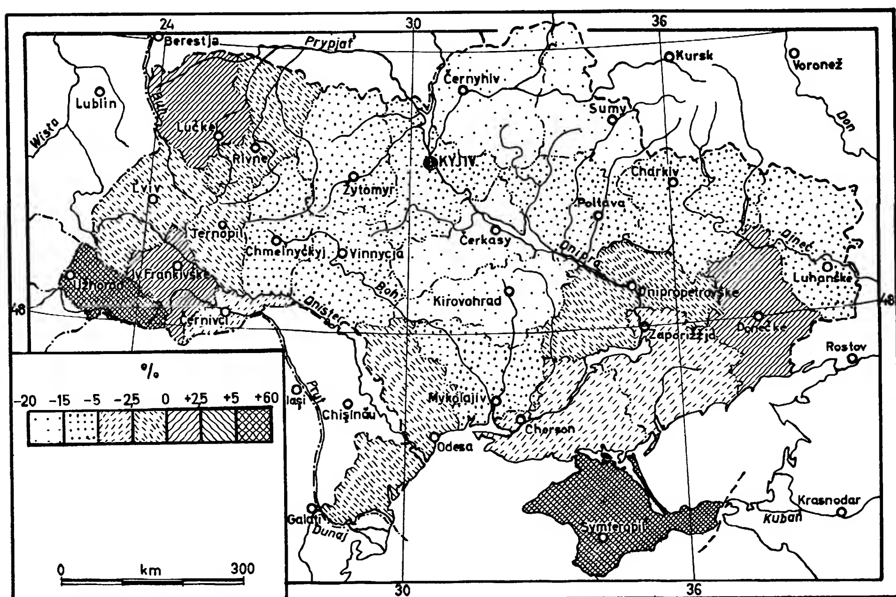
Ступінь урбанізації України в окремих областях коливається у широких межах від 23% (Тернопільська область) до 87% (Донецька область). Найбільший відсоток усього населення становить міська людність у промислових економічних районах: Донбасі (85,7%) і Дніпропетровському промисловому районі (72,4%); вона є вища від пересічної для УРСР (55%) в Криму і Південно-Західній Україні, найнижчою у Західній Україні (див. таблиці в кінці статті).

Географічне розміщення змін в стані населення. Географічне розміщення змін в стані населення УРСР з'ясоване на чотирьох схематичних картах; вони представляють зміни всієї людности і окремо міської, сільської та міст з понад 100 000 мешканців.

Зміни всього населення за 1959—69 рр. коливаються у широких межах: від зменшення населення на 1% до збільшення на 51%. На 25 областей одна — Чернігівська виявляє спадок населення порівняно з 1959 р., населення Вінницької области — залишилося без змін. Населення всіх інших областей зростає, але тільки у одинадцятьох областях приріст людности є більший від пересічного для всієї УРСР (12,6%, в інших — він менший. Порівняно з природним приростом дійсний приріст населення є у одинадцятьох областях вищий від дійсного, тобто вони мають позитивне сальдо міґрацій, у чотирнад-

Зміни в стані міського населення Укр. РСР у 1959—1969 рр. Приріст у % порівняно з станом з 1959 р.

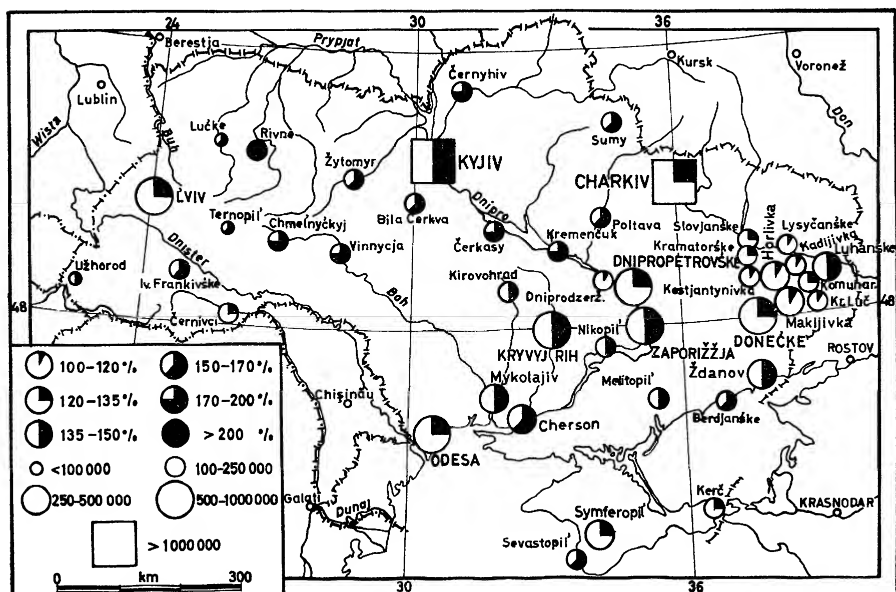
Зміни в стані сільського населення Укр. РСР у 1959—1969 рр. Приріст і убуток у % порівняно з станом з 1959 р.

цятьох — менший, Цілком низький приріст населення мають чотири області: Хмельницька, Кіровоградська, Житомирська і Сумська; дещо вищий — Полтавська (4,8%). Всі ці області лежать на Правобережжі й Лівобережжі. Дещо вищий приріст виявляють області Західньої України і Харківська, але все ще менший від пересічного для України. Три області: Закарпатська, Івано-Франківська і Рівенська мають справді вищий приріст від пересічного для України, але нижчий від їхнього природного.

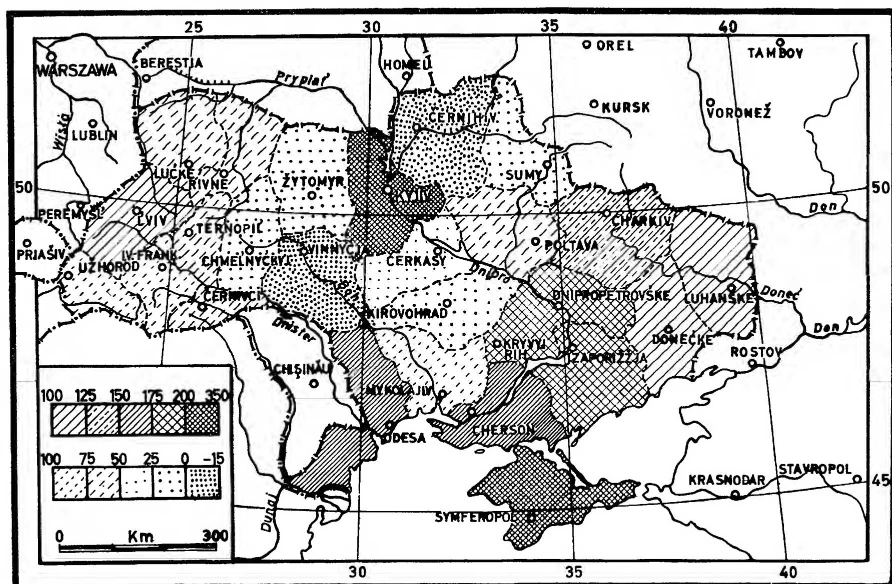
Цікавим є приріст населення Донецького басейну — він незначно вищий від пересічного для УРСР (і від природного). Це вперше від кількадесятьох літ (виняток становили роки обох воєн) зростання населення Донецького басейну зменшилося. Натомість сильно зростає населення Дніпровського промислового району — Дніпропетровської області на 23,6%, Запорізької на 21,2%, разом на 22,8%. Дещо менший приріст трьох областей Південно-Західньої України — Херсонської області (25,1%), Одеської (17,2% і Миколаївської (13,4%) — разом 18%. Найвищий приріст населення виявляє Крим (51%). Київська область завдячує свій приріст (22,6%) Києву, населення якого збільшилося на 47,2%.

На нерівномірний приріст населення впливає нерівномірна народжуваність і природний приріст, але — ще більше мандрівки. Області з найменшим приростом населення, а то і його зменшенням, це одночасно області з найменшою народжуваністю і природним приростом (Правобережжя з Кіровоградською областю і Лівобережжя); в той же час досить високий дійсний приріст населення виявляють області з високим природним приростом, хоч в них сальдо мандрівок — неґативне. Так у 1968 р. найвищий природний приріст мала Закарпатська (на 1 000 мешканців 12,7) і Рівенська (10,8) області, які виявляють і досить високий дійсний приріст; найнижчий Чернігівська (3,2) і Сумська (3,4) області — перша з убутком населення за одинадцять років, друга — з невеликим приростом (1,5). На великий приріст людности Південної України впливає головне механічне зростання — іміґрація.

Тому, що населення України зростає завдяки збільшенню міст, картина розміщення *міської людности* мала б бути подібна до приросту всієї людности. У дійсності вона дещо інша (див. карту ч. 2), бо значний приріст місцевої людности виявляють області, в яких урбанізація не є великою: він є справді великий у відсотках, але незначний в абсолютних числах (наприклад, у Черкаській і Чернігівській областях). Досить характеристичним явищем є невелике зростання міської людности Донецького басейну. Ще краще зростання міської людности ілюструє карта приросту *населення міст з понад 100 000 мешканців*) (див. стор. 34). Ми бачимо, що області з незначною урбанізацією завдячують досить високий приріст міської людности сильному збільшенню одного — звичайно обласного — і середньої величини міста (Рівне, Хмельницький, Вінниця, Чернігів, Суми та ін.).

Приріст населення міст Укр. РСР з понад 100 000 мешанців у 1959—1969 рр.
У % порівняно з станом з 1959 р.

Баланс дійсного і природного населення Укр. РСР у 1959—1969 рр.
Дійсний приріст у % природного.

Одностайнішу картину представляє карта зміни в стані сільської людности. На 25 областей тільки у чотирьох — сільське населення приросло. Значний приріст виявляє сільська людність в Криму (56%), де вона навіть зростає швидше, ніж міська та на Закарпатті (13%). Найбільший убуток має сільське населення на перенаселеному Правобережжі, Лівобережжі (найсильніший в Сумській і Кіровоградській областях — по 17% і Черкаській та Чернігівській — по 16%). Відносно слабий убуток сільського населення виявляє Галичина, хоч вона є також перенаселена.

Балянс дійсного і природного приросту. Ми вже кілька разів згадували про цю проблему. Розміщення балянсу дійсного і природного (дійсного приросту у відсотках природного) представлено на карті ч. 5 і на останній таблиці. Ми вже згадали, що ці обчислення це тільки приблизні числа, бо джерела про природний рух по областях не є докладні.

З карти і таблиці ми бачимо, що Україну можна поділити на дві частини: південно-східню і північно-західню. У першій — дійсний приріст вищий, ніж природний, тобто тут іміґрація має перевагу над еміґрацією, у другій (за винятком Київської і Львівської областей) дійсний приріст є менший, ніж природний, подекуди ми бачимо навіть убуток населення. Про це докладніше в наступному розділі.

Зміни в стані населення в поодиноких краях України. З'ясуймо коротко зміни в стані населення в поодиноких краях України (див. також таблиці в кінці статті).

Донецький басейн виявляє до початку 1960-их років найбільший приріст населення (за 1927—1958 роки — 136%) і найбільшу урбанізацію (1926 р. — 32,9%, 1959 р. — 83,8%) з усіх країв України, завдяки постійному зростанню індустріялізації. Ще більшим був приріст людности у властивому Донбасі, який охоплює менше, ніж половину адміністративного Донбасу, себто дві області — Ворошиловградську (Луганську) і Донецьку. Його населення зросло з 400 000 у 1860-их рр. до 1,1 млн у 1897 р., 1,7 млн у 1926 р. і близько 5 млн у 1959 р. (приблизні числа). На зростання населення впливає його високий природний приріст — найвищий на Україні (у 1924—28 рр. — 2,8% щороку), а ще більше сильна іміґрація з інших частин України та Росії та те, що Донбас у 1931—34 рр. найменше з усієї України терпів на голод і большевицькі репресії. Зростання населення Донбасу, це виключно зростання міської людности.

Ці відносини змінилися у 1960-их рр. Як вже сказано, дійсний приріст всієї людности Донбасу (у %) за 1959—1969 рр. є незначно вищий, ніж пересічний приріст в усій УРСР, приріст міського населення (16%) є навіть нижчий, ніж пересічний в УРСР (34). Дійсний приріст за одинадцять років є тільки на 12% вищий від природного, тобто рух іміґрації на Донбас сильно зменшився, за одинадцять літ сальдо міґрації становило близько 95 000 осіб. Подаємо зростання найбільших міст Донбасу за останні 34 роки (у тисячах):

Міста	1926	1940	1959	1970
Донецьке	106	462	701	879
Жданів	41	222	284	417
Макіївка	52	240	358	395
Ворошиловград	72	213	274	382
Горлівка	23	109	293	335
Краматорське	12	93	115	151
Кадіївка	17	70	123	137

З великих міст сильніше зростає лише Ворошиловград (у процентах до 1959 р. — 139), положений вже поза властивим Донбасом — Жданів (135) і Краматорське (130). Найбільша в УРСР у 1959 р. міська аґльомерація Донецьке-Макіївка, що разом з сусідніми оселями нараховувала 1959 р. понад 1,3 млн мешканців, має тепер, мабуть, не цілих 1,6 млн, тобто менше, ніж Київська. Ціла низка міст Донбасу (див. карту) має найменший приріст з усіх великих міст України з числом мешканців понад 100 000. Головною причиною припинення сильного зростання населення у Донецькому басейні є зменшення його економічного значення у зв язку з спадком вугільної промисловости. Саме найменший приріст виявляють шахтарські міста, як Красний Луч, Комунарське, Макіївка та ін.

Значно швидше зростає людність Дніпровського промислового району, населення якого збільшилося за одинадцять років з 4,2 на 5,1 млн тобто на 24% (у 1927—58 рр. воно збільшилося на 45%), у тому числі половина завдяки природному приростові, половина — завдяки іміґрації. Дніпровський промисловий район є тепер найважливішим районом, який притягає населення з-зовні (у 1959—69 рр. близько ½ млн). Разом з цим збільшилася участь населення Дніпровського району в населенні всієї УРСР з 9,9 на 10,9%. Відсоток міської людности — 72,6; зростання найбільших міст таке:

Міста	1926	1959	1970
Дніпропетровське	233	661	863
Запоріжжя	56	449	658
Кривий Ріг	31	401	573
Дніпродзержинське	34	194	227

Найбільше місто районму — Дніпропетровське зросло порівняно з 1959 р. на 31%; більший був приріст Запоріжжя (46), Кривого Рогу (43) і Никополя (50), менший — Дніпродзержинського (17).

Південно-Західня Україна (області: Одеська, Миколаївська, Херсонська), населення якої зросло за 1926—58 рр. тільки на 8% (пересічна для УРСР — 10) виявляє тепер, завдяки корисному

положенню над морем і розвиткові промисловости сильний приріст населення (18%), зокрема міського (47%) і надвишку 220 000 осіб дійсного приросту над природним. Найбільший приріст населення має Херсонська область (25,1%), менший — Одеська (17,2), обидві вони завдячують цей значний приріст як природному (2/3), так і механічному (1/3) приростові. Приріст Миколаївської області є значно нижчий (13,4) і приблизно покривається з природним.

Приріст трьох великих міст Південно-Західньої України (в них живе 32,4% всієї людности) такий:

Міста	1926	1959	1970
Одеса	421	664	892
Миколаїв	105	235	331
Херсон	59	158	261

З усіх українських земель найбільший приріст населення виявляє Крим і то не тільки міського, але й сільського. Його населення в різні роки (у тисячах):

Роки	Все	Міське	Сільське
1926	714	330	384
1939	1 127	586	541
1959	1 201	775	426
1970	1 814	1 147	667

Зміни в стані населення Криму мають низку особливостей. Воно зростає дуже швидко завдяки досить високому природному приростові (за одинадцять років — 194 000 або 1,2% річно), але насамперед іміґрації (надвишка дійсного приросту над природним — 419%); це єдина область України, у якій сільське населення росте швидше (за 1959—69 рр. на 56%), ніж міське (47%), мабуть, у наслідок колонізації мало заселеного степу. Тому участь Криму в населенні всієї людности УРСР збільшується з 1,9% у 1926 р. до 2,9% у 1959 р. і 3,9% в 1970 р.

Таким чином, Південна (Степова) Україна (за винятком Кіровоградської области) має такі прикмети, якщо ідеться про зміни в стані населення за 1959—69 рр.: вищий від пересічного для УРСР природний приріст, значну надвишку іміґрації над еміґрацією і тому високий дійсний приріст. За одинадцять років населення Південної України збільшилося з 15,9 на 19,1 млн, тобто на 22%, при чому дійсний приріст (3,3 млн) був на 70% вищий від природного (2,0 млн). Відсоток міської людности збільшився з 67,6 на 72,8%; участь у населенні всієї УРСР з 38,1 на 40,7%.

У смузі Лівобережжя особливе становище займає Харківська область. Розвиток її людности завдяки значно розвиненій інду-

стріялізації дещо подібний до розвитку Південної України. Населення Харківщини збільшилося за 1959—69 рр. на 12,1% і то 30% завдяки іміґрації. Цей приріст Харківщина завдячує збільшенню міста Харкова (у тис.): 1926 р. — 417, 1939 — 840, 1959 — 953, 1969 — 1223. Без Харкова населення Харківської області збільшилося за одинадцять років ледве на 2,3%.

На Правобережжі більший приріст населення виявляє тільки Київська область: разом з містом Києвом її населення збільшилося з 2 827 000 на 3 466 000, або на 22,6%, без Києва лише на 6,8%. Столиця України зростає більше, ніж будь-яке інше велике місто України:

Роки	1897	1912	1926	1939	1959	1970
Населення в тис.	248	410	514	851	1 110	1 632

Велика аґльомерація Києва нараховує, мабуть, 2 млн осіб.

За винятком Харківської і Київської областей, з мільйоновими містами, населення інших областей Правобережжя і Лівобережжя. слабо розвивається. Разом з Києвом населення Правобережжя приросло за одинадцять років на 7%, Лівобережжя (з Харковом) на 5%; без цих двох міст на 2,1 і 1,7%. Лівобережжя (області: Полтавська, Сумська і Чернігівська) та Правобережжя (області: Житомирська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська і Кіровоградська) мають цілком інший розвиток людностевих відносин, порівняно з Південною Україною. Через відносно слабу індустріялізацію і урбанізацію тут панує перенаселення й велика частина людности відпливає (процес відомий вже з давніх часів) за межі цих земель. Населення всього Правобережжя і Лівобережжя (разом з Київською і Харківською областями) збільшилося за одинадцять років з 18,1 на 19,2 млн, тобто на 6,1%, при чому дійсний приріст (1,1 млн) був на 32% нижчий, ніж природний (1,6 млн). Відсоток міської людности збільшився з 33,5 на 45,6%, сільської — зменшився на 11%, участь у населенні всієї УРСР обнизилася з 43,2 на 40,7%. Без Київської і Харківської областей урбанізація є значно слабшою (вона збільшилася з 16,5 на 19,3%). Природний приріст на Правобережжі і Лівобережжі найнижчий на Україні. Через сильну еміґрацію і втрати, які понесло (зокрема Лівобережжя) населення в трагічні 1931—34 роки вікова й статева структура населення тут некорисна: менша, ніж на інших землях України участь річників у силі віку, перевага жінок над чоловіками, багато осіб у старшому віці. Також народжуваність на Правобережжі й (ще більше) на Лівобережжі нижча, смертність вища від пересічної на Україні й природний приріст низький. 1969 р. коефіцієнт народжень для Лівобережжя становив річно ледве 12,8 на 1 000 осіб (для УРСР — 14,6), смертности 9,7 (8,6), природного приросту 3,1 (в УРСР — 6,0); коефіцієнт для Правобережжя: 14,2, 9,4 і 4,6. Прикладом крайньо

некорисного розвитку демографічних відносин може бути Чернігівська область, людність якої попри природний приріст близько 100 000 осіб за одинадцять років (річний коефіцієнт 5,7‰) зменшилася на 13 000 (0,8‰). В той час міське населення приросло на 54%, сільське впало на 16%. Попри сильну еміґрацію, на Чернігівщину припливали росіяни: число українців зменшилося в світлі переписів за одинадцять років на 24 000, росіян збільшилося на 11 000.

З центральної перенаселеної України відпливають кожного року сотні тисяч осіб, майже виключно українців і здебільша поза межі України — головне до Азії. У той самий час совєтська популяційна політика стимулює приплив сотень тисяч росіян до міст і промислових районів, зокрема Півдня. Але й на перенаселеному Правобережжі у 1959—69 рр. збільшився відсоток росіян (без Києва) з 5,0 на 5,9%, на Лівобережжі з 6,7 на 7,8%.

Кращим є розвиток людностевих відносин на Західній Україні — Галичині, Західній Волині, Чернівецькій області (частині Буковини й північної Басарабії) та на Закарпатті. За одинадцять років людність Західньої України збільшилася з 7,8 на 8,8 млн, тобто на 12,1%, при чому дійсний приріст (960 000) був на 17% нижчий від природного (1 150 000); участь у населенні всієї УРСР залишилася без змін (18,7 і 18,6%). Попри еміґрацію, приріст населення був майже такий самий, як пересічний в УРСР. Західня Україна це завдячує відносно високому природному приростові людности (пересічний річний за одинадцять років — 13,7 на 1 000 осіб), що знову є наслідком більшої, ніж в усій Україні народжуваности і меншої смертности. Головною причиною цього явища є те, що Західня Україна не зазнала демографічної катастрофи, яка відбулася на Центральних і Східніх Українських Землях у 1930-их роках і понесла, хоч не скрізь, менші втрати під час другої світової війни; завдяки цьому вікова і статева будова людности на Західній Україні — корисна. Характеристичним для Західньої України те, що сільське населення не зменшується.

В Галичині (приріст населення за одинадцять років — 12,7%) найбільше зросла людність Львівської области (15,1% за одинадцять літ); це єдина область Західньої України, в якій дійсний приріст вищий, ніж природний. Львівщина завдячує це досить значному зростанню міста Львова (у тис.: 1931 — 312, 1959 — 411, 1970 — 553). Відносно сильно росте населення Станиславівщини (Івано-Франківської области; 14,3%), завдяки високому природному зростанню населення в Карпатах (загальне явище з давніх часів у горах). Натомість слабо зростає населення Тернопільщини (6,2%, як через середній природний приріст, так і сильну еміґрацію.

Подібні відносини, як в Галичині маємо на Західній Волині. Її населення збільшилося майже на цей самий відсоток — 12,4%, але головне завдяки високому природному приростові (14,5‰ річно; в Галичині — 11,4‰), попри значну еміґрацію (втрата майже 1/3 природного приросту). Відносно сильно ростуть міста Волині, зокрема обласні: Луцьке (1959 р. — 56 000, 1970 — 94 000) і Рівне (56 і 116 000).

Рівенська область виявляє — після Закарпатської — постійно найвищі на Україні коефіцієнти народжуваности і природного приросту.

Найменший на Західній Україні дійсний і природний приріст має людність Чернівецької області (9,2% за одинадцять років) як через менший природний приріст, так і відносно сильну еміґрацію (1/4 природного приросту). Середнє зростання виявляє головне місто Буковини — Чернівці (1939 р. — 106 000 мешканців, 1959 — 152 000, 1970 — 187 000).

З усіх українських земель з демографічного погляду Закарпаття розвивається найкраще. Це, крім Криму, єдиний край України, який виявляє значне зростання сільського населення (всього 15%, сільського 13, міського — 19%). Закапаття мало і до 1939 р. чималий природний приріст населення й обмежену еміґрацію. Під час другої світової війни воно зазнало найменші втрати (його понесла, переважно, неукраїнська людність), а по війні залишився природний приріст далі великий і був увесь час найвищий із усіх українських земель — хоч з часом зменшився. Великий природний приріст (1969 р. 12,4%; для всього УРСР — 6%), спричинений чималою народжуваністю (20%, в УРСР — 14,6%) і низькою смертністю (7,6% і 8,6%). Головною причиною цього явища є корисна вікова структура населення. За 1959—69 рр. дійсний приріст людности Закарпаття становив 76% природного. Про швидке зростання населення Закарпаття свідчить його кількість у різні роки (у тисячах): 1921 — 605, 1930 — 706, 1939 — 800 (число приблизне!), 1950 — 842, 1959 — 923 і 1970 — 1057. Разом з цим участь Закарпаття в населенні всієї УРСР — збільшилася з 1,8% у 1926 р. на 2,2% у 1959 і на 2,24% в 1971 р.

За подробицями посилаємо читача до карт і кінцевих статистичних таблиць.

Таблиця І. Людність Української РСР у 1959 і 1970 рр. за історично-економічними краями

Край	Людність у тисячах					
	15. I. 1959 р.			15. I. 1970 р.		
	Вся	Міська	Сільська	Вся	Міська	Сільська
Донецький басейн	6 714	5 601	1 113	7 643	6 546	1 097
Дніпровський промисловий район	4 169	2 728	1 441	5 119	3 716	1 403
Півд.-Зах. Україна	3 865	1 690	2 175	4 569	2 495	2 074
Крим	1 201	775	426	1 814	1 147	667
Лівобережжя	7 220	2 893	4 327	7 597	3 833	3 764
Правобережжя	10 901	3 352	7 549	11 638	4 946	6 692
Галичина	4 289	1 251	3 038	4 831	1 801	3 030
Зах. Волинь	1 816	389	1 427	2 023	602	1 421
Чернівецька область	774	203	571	845	293	552
Закарпаття	920	265	655	1 057	314	743
УРСР	41 869	19 147	22 722	47 136	25 693	21 443

Таблиця 2. Зміни в стані населення Української РСР 1927, 1959 і 1970 рр. за історично-економічними краями

Край	Людність на 15. I. 1959 порівняно з станом з 17. XII. 1926 (1926=100)			Людність на 15. I. 1970 порівняно з станом з 15. I. 1959 (1959=100)		
	Вся	Міська	Сільська	Вся	Міська	Сільська
Донецький басейн	236	600	58	114	116	99
Дніпровський промисловий район	145	515	62	124	136	98
Півд.-Зах. Україна	108	192	81	118	147	95
Крим	168	235	111	151	147	156
Лівобережжя	87	218	62	105	132	87
Правобережжя	93	185	76	107	148	88
Галичина	93	120	85	113	147	99
Зах. Волинь	101	185	91	112	155	99
Чернівецька область	105	119	101	109	144	97
Закарпаття	134	176	123	115	118	113
УРСР	110	260	75	113	134	94

Таблиця 3. Густота населення, міська людність, питома вага історично-економічних країв Української РСР в 1926, 1959, 1970 рр.

Край	Число мешканців на 1 км²			Міська людність у % до всієї			Участь в населенні всієї УРСР		
	1926	1959	1970	1926	1959	1970	1926	1959	1970
Донецький басейн	53,6	135,8	143,3	32,9	83,6	85,7	7,5	16,1	16,2
Дніпровський промисловий район	48,6	70,8	86,8	18,5	65,4	72,6	7,6	9,9	10,9
Півд.-Зах. Україна	41,6	45,5	52,9	24,6	43,6	54,6	9,4	9,2	9,7
Крим	27,8	47,0	70,7	46,5	64,4	63,2	1,9	2,9	3,9
Лівобережжя	71,3	61,8	65,6	15,9	40,0	50,5	22,0	17,2	16,1
Правобережжя	77,6	71,9	76,3	15,4	30,7	42,5	31,0	26,0	24,6
Галичина	93,5	87,0	97,2	22,5	29,2	37,4	12,2	10,3	10,3
Зах. Волинь	44,6	44,7	50,4	11,1	22,4	29,8	4,7	4,3	4,3
Чернівецька область	92,5	97,2	105,8	23,0	26,2	34,6	1,9	1,9	1,8
Закарпаття	54,0	72,0	82,5	21,8	28,8	29,8	1,8	2,2	2,2
УРСР	63,0	69,6	78,5	19,5	45,6	54,6	100,0	100,0	100,0

Таблиця 4. Дійсний і природний приріст населення Української РСР у 1959—69 рр. за історично-економічними краями

Край	Приріст у 1 000		Пересічний річний приріст на 1 000 осіб		Дійсний приріст у % природного (1959 р. = 1 000)
	дійсний	природний	дійсний	природний	
Донецький басейн	929	834	11,7	10,5	111
Дніпровський промисловий район	950	476	18,5	9,4	199
Півд.-Зах. Україна	704	486	15,1	10,5	145
Крим	613	194	31,8	11,7	316
Лівобережжя	377	560	4,7	6,8	67
Правобережжя	737	1 082	6,0	8,7	67
Галичина	542	574	9,6	11,4	95
Зах. Волинь	207	306	9,9	14,5	68
Чернівецька область	71	99	7,7	11,1	72
Закарпаття	137	174	12,3	16,0	79
УРСР	5 267	4 785	10,8	10,7	110

Теодор Мацьків

УКРАЇНА У ЗВІТАХ АНГЛІЙСЬКОГО ПОСЛА З МОСКВИ (1705—1710)

Моїм дорогим приятелям, вельми-шановним Панству,
Д-р Ілярію й Анні Домбчевським,
ентузіястам української історії присвячує
автор.

Хоч Англія не брала участи у Великій Північній Війні, одначе англійський уряд пильно слідкував за розвитком воєнних подій. У тій цілі Лондон вислав до Москви одного з найкращих своїх дипломатів того часу, лорда Чарлза Вітворта,[1] (1675—1725), який у своїх звітах точно інформував англійський уряд не тільки про російські справи, але теж про події в Україні. Участь козаків у Великій Північній Війні звернула увагу тодішної Західної Европи, та акредитованих дипломатів у Москві. Вітворт цікавився не тільки географічним положенням та історією України, козаками, але теж особою Мазепи — гетьманом, чи пак Головою Уряду Української Автономної Козацької Республіки, що був теж рівночасно Головнокомандуючим Козацької Армії. У зв'язку з активною участю козаків у воєнних подіях, Вітворт пише у своїх звітах не тільки про козаків, але присвячує також багато уваги особі гетьмана, який силою тодішних подій в Україні стає центральною постаттю.[2]

У своєму звіті з 14 (25) березня 1705 Вітворт подаючи короткий огляд царських збройних сил та їх розташування, згадує при тому, що «Генерал Мазепа з 15 000 або 20 000-им козацьким військом має з'єднатися з царською армією в околиці Києва. Одначе дотепер ще не вирішено, чи царська армія злучиться з польським королем, як це було вирішено з кінцем останньої кампанії, тобто чи буде облягати

---

[1] Докладніше про життя Вітворта див.: Charles Whitwoth, *An Account of Russia as it was in the Year 1710,* Strawberry Hill 1758, pp. 1—20; *Dictionary of National Biography,* Vol. XXI, pp. 161—2

[2] Звіти Вітворта знаходяться в Лондоні в *Public Record Office, State Papers Foreign, Russia* (у дальшому «PRO, SP»). Ці звіти були вперше опубліковані (без подання шифрованих місць) п. н. «Донесения и другия бумаги чрезвычайнаго посла английскаго при русском дворе, Чарльза Витворта, с. 1704 г. по 1708 г., и с 1708 г. по 17121 г., «*Сборник Императорского Русскаго Историческаго Общества*», (у дальшому «Сборник»), Ст. Петербург 1884, 1886, т. 39, 50.

Риґу, але думаю, що це останнє є дуже правдоподібним, хоч не зовсім певне.» У дальшому англійський посол обговорюючи роди царських військ, пише, що «... козаки — це щось у роді царських гузарів, що радше надаються до несподіваних нападів та герців чим до реґулярної военної служби. Деякі з них озброєні короткими крісами, а інші луками й зобов'язанј явитися у такому числі, якого цар зажадае.»[3] У звіті з Головної ставки в Ґродні з 13 (24) вересня 1705 р. Вітворт пишучи про розташування царського війська, згадує теж, що «Генерал Мазепа з 15 000 козаками зближається в околицю Львова, яких завдання є руйнувати маєтки тієї польської шляхти, що перейшли на сторону новообраного короля.»[4]

Вітворт ще раз згадує у своєму звіті з Головної ставки в Ґродні з 6 (17) жовтня 1705 р., що «львівська провінція висловилася за польським королем, сам же Львів добровільно піддався під опіку генерала Мазепи, який згодом подався зі своїми козаками в напрямі Сандомира.»[5]

У звіті з 15 (26) грудня 1705 р. з Головної ставки в Ґродні, Вітворт згадує про 3 000 козаків, що знаходяться на передній лінії фронту в околиці Тикочина. При кінці цього ж звіту він між іншим пише, що «відомий польський партизан Сьміґельський напав несподівано на Краків, узяв у полон 200 поляків та 96 шведських старшин, які переводили там бранку. Генерал-поручник Браузе маючи до диспозиції 6 000 козаків з армії Мазепи та тисячний відділ з московсько-саксонської кавалерії, дістав приказ зайняти це місто.»[6]

---

3 PRO, SP. 91—4; „...They also expect to be jojned by General Maseppa with 15,000 or 20,000 Cossacks, who have their rendez-vous appointed at Chiovia; but whether the Czar's Army will then endeavour to joyn the King of Poland, as was proposed towards the end of last campagne, or whether they will set down before Riga, I believe, is still uncertain, though this last is the most probable." (Припущення Вітворта показалися мильними, бо на весні 1705 р. гельман дістав інструкції від царя вирушити на поміч саксонсько-польському королеві, з яким мав получитися у Сандомирі; докладніше див.: М. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы, Полное собрание сочинений,* СПБ 1905, т. VI, с. 534). „...As to the Cossacks, they are somewhat in the nature of the Emperor's husars, and fitter for surprise and skirmishes, than any regular action. They are armed some with short rifled guns, and others with bows and arrows, and are obliged to appear, when and in what number the Czar thinks fit summon them."

4 PRO, SP 91—4; „...and General Mazeppa is advanced to the neidhborhood of Lemberg with fifteen thousand Cossacks, but their best use is to amuse the Poles and ruin the estates, who adhere to the new-elected..."

5 PRO, SP 91—4; „...The province of Lemberg has again declared for the King of Poland, and that city has put itself under the protection of General Mazeppa, who is since then advanced with his Cossacks toward Sendomir." До речі, на прохання маґістрату м. Львова, Мазепа оминув місто і подався в напрямі Сандомира, докладніше про це див.: С. Томашівський, «Незвісний лист Мазепи до міста Львова», ЗНТШ (1909), т. 37, стор. 7—8.

6 PRO, SP 91—4; „...In the meantime the famous Polish partisan Smiegelski has surprised Cracaw and taken prisoners two hundred Poles, and ninety-six Swedish officers, who were raising recruits thereabouts. And Lieut.-general Brause has

Хоч у своєму звіті з 18 (29) квітня 1706 р. Вітворт нарікає на непевність та противорічність вісток з Литви, подає одначе, що «за відомостями, які сюди наспіли. Мазепа зі своєю козацькою армією все ще перебуває в Мінську.»[6a]

Що Вітворт був добре поінформований не тільки про справи у Москві, але теж і в Україні свідчить факт, що він у своєму звіті з 24 липня (4 серпня) 1706 р. допускає можливість, що причиною прибуття царя з його головною армією до Києва не мусить бути воєнне маневрування Карла на Волині, а незадоволення козаків в Україні. «. . .Не можу докладно сказати чи це сталося тому що Карло маневрує на Волині, чи через невдоволення козаків, чи може через обидві ті причини,» закінчує Вітворт.[7]

Цар думав, що Карло піде на Київ і тому відступив із своїми головними силами до Києва, де приказав будувати фортифікації на терені Печерського монастиря. Будову фортифікацій не тільки в Україні, але теж і далеко поза її межами, напр. у Прибалтиці, мусіло виконувати українське військо. Царські офіцери жорстоко обходилися з козаками та їх старшинами, московське ж військо не тільки безоглядно обходилося з безборонним населенням, так що навіть цар був примушений видати відповідний приказ, загрожуючи винним суворими карами включаючи кару смерти.[8] Про це знав не тільки англійський посол, але теж і інші дипломати, як напр. австрійський посол Отто Плеєр, який у свому звіті з 15 липня 1706 р. писав, що «козаки дуже невдоволені, так що Мазепа скаржився у царя.»[9]

У дописці до свого звіту з 31 липня (11 серпня) 1706 р. Вітворт згадуючи про Донських козаків, підданих цареві, підчеркує, що вони «цілковито різняться від козацької нації під проводом Мазепи.»[10]

---

been ordered to take possession of that city with six thousand Cossacks from Mazeppa's Army, and a thousand Moscovite and Saxon horses."

6a PRO, SP 91—4; „. . . What passes in Lithuania is very uncertain; the news that I sent you on the 4/15 inst., though I had it from no less aperson than the first minister, being in a great part contradicted; for here is now advice that Mazeppa with his Army Cossacks is still at Minsk."

7 PRO, SP 91—5; „. . . Whether the King of Sweden's motions in Volhinia, or the ill humour of the Cossacks or perhaps both be the occasion of this march, I cannot justly tell . . ."

8 *Письма и бумаги Императора Петра Великого*, т. V, с. 334; (. . . проходить скромно, не чиня никаких обид и разорения малорусскаго краю жителям под опасением жестокаго нашего гнева и казни»). Англійський історик, Л. Р. Левіттер у своїй праці про Мазепу пише, що „. . . the treatment meted our to the civilian population of the Ukraine by the Russian Army, with its daily routine of plunder, arson, murder, and rape was more reminiscent of a punitive expedition than of allied movements . . .", L. R. Lewitter, „Mazeppa," *History Today*, Vol. VII, No. 9, (1957), pp. 593—4.

9 Haus, Hof und Staatsarchiv, Russland 1—20.

10 PRO, SP 91—5;(„. . .Cossacks from the Don, who are subjects to the Czar, the same, who routed the rebels of Astrakhan last year. These are very different from the nation of Cossacks, who are under Mazeppa's command . . .")

Вітворт ще раз згадує про Донських козаків у своєму звіті з 7 (18) серпня 1706 р. та нотує, що «Мазепа зі своєю всією козацькою армією є вже в дорозі до Польщі, при наближенні якого князь Любомирський відступив на Волинь.»[11]

У звіті з 21 травня (1 червня) 1707 р. Вітворт пишучи про настрої між Донськими козаками, подає причини їх повстання проти царя Він пише: «...при допиті один чи два повстанці зізнали, що ціллю повстання — усунути теперішний уряд та тим самим зберігти цю країну від погибелі через введення нових порядків, які усувають з життя старинні звичаї й обичаї.»[11a]

Пишучи про розвиток воєнних подій, Вітворт згадує у своєму звіті з 28 травня (8 червня) 1707 р., що «оборона Волині є поручена Мазепі та що козаки приготовляються до походу, бо думають, що Литва буде

«...Хоч шведи ще не вирушили з Саксонії,» пише Вітворт у своєму звіті з 23 липня (2 серпня) 1707 р., «прийшов приказ вислати крім відділу кінноти генерал-майора Генскена також 12 000 козаків під командуванням небожа генерала Мазепи [13] на розвідку вздовж ріки Висли. Він одержав інструкції підійти аж до кордонів Шлезька, а у випадку зустрічі з ворогом відступити та знищити всі харчеві запаси на шляху аж до Варшави.»[14]

У звіті з 17 (28) грудня 1707 р. Вітворт пише, що «повстання Донських козаків ще не зліквідоване, що близько чотири тисячі козаків знову підняли зброю, що тут у Воронежі збирають військо для здавлення повстання при допомозі інших козаків, які залишилися вірними цареві. Пан Кікін, молодий пляхтич, любимець царя, був спішно післаний до п. Мазепи, генерала тих інших козаків, які свого часу зробили повстання проти Польщі, одначе не знаю яка ціль цього посольства.»[15] (Як відомо, Мазепа допомагав цареві здавити повстання Донських козаків.)

---

11 PRO, SP 91—5; (...whither Mazeppa was already marching with the nation of Cossacks under his command. But on their approach Prince Lubomirsky (one of the great family, who was again changed sides) abandoned that part of Volhinia...")

11a PRO, SP 91—5; „...that they owned their design was to change the present Government and to prevent the ruine of their country by the innovations in their ancient customs and religion."

12 PRO, SP 91—5; (... but the care of Volhinia will be committed to General Mazeppa and his Cossacks, who are preparing to take the field for it is thought the chief seat of the war will be in Lithuania...")

13 Андрій Войнаровський. (Докладніше про нього див. працю Л. Винара, *Андрій Войнаровський*, Мюнхен 1962).

14 PRO, SP 91—5; („...but besides the detachment of dragons under Major-General Heinsken, sent to get intelligence, General Mazeppa's nephew was ordererd to cross the Weichsel with twelve thousand Cosacks, and advance to the frontiers of Silesia, with directions to retire whenever the enemy marched towards him and destroy all the forrage between that place and Warsaw.")

15 PRO, SP 91—5; („...that the revolt is not yet appeased, near four thousand of that people being again in arms, so that forces are preparing here and at Voro-

Цікаву інформацію подає Вітворт при кінці своєго звіту з 24 грудня 1707 (4 січня 1708), в якому пише: «Я довідався з достовірного джерела, що до представника князя Ракочого в Мінську прибув кур'єр, який має доручення повідомити царя про те, що султан хоче йому виповісти війну, при чому показав автентичні документи, які зробили тут значне враження, тим більше, що турецький посол мав довшу розмову з королем Станиславом. З цією справою пов'язана поїздка пана Кікіна до Мазепи.»[16]

Поїздка Кікіна до Мазепи не була без причини. Під час Великої Північної Війни в українських політичних колах дискутувалося питання визволення України. У тому часі в Україні були популярні дві політичні концепції: ідея Великого Руського Князівства у федеративній системі Речі Посполитої та ідея союзу України з Кримом, а посередньо також з Туреччиною. Кримська концепція мала свою традицію і була популярна особливо серед козацької старшини на Запоріжжі. Ця концепція була відома не тільки Мазепі, але також і цареві, бо вже в 1703 р. гетьман писав Петрові про те, що полковник Іскра вів тайну кореспонденцію з Кримським ханом.[17] Тож не диво, що на вістку про можливість війни з Туреччиною, цар вислав до Мазепи довіреного чоловіка в особі А. Б. Кікіна довідатися відносно настроїв на Запоріжжі, щоб як зайшла б потреба, поробити своєчасно відповідні заходи.

Не менш цікаві інформації про українського гетьмана подає Вітврт у своєму звіті з 31 грудня 1707 (11 січня 1708), в якому присвячує йому доволі багато уваги. «Генерал Мазепа знова повідомив царя, що турки мають намір зірвати з Москвою,» пише англійський посол, та що «польський король Станислав робить усе можливе і великими обіцянками намагається намовити козаків перейти на його сторону і в тій цілі посилає до них довірених емісарів. Один з королівських емісарів попав у руки гетьмана. Ці обіцянки зробили велике враження на козацьких старшин, одначе гетьман не хоче уживати супроти них репресій з уваги на їхні впливи серед козацького війська. Гетьман одначе

---

nesch to suppress them with help of the other Cossacks, who still contine true to His Majesty. Mr. Kikin, a young gentleman in great favour with the Czar, has been sent in haste to Mr. Mazeppa, General of the Cossacks, who formerly revolted from Poland, but what may have been the occasion of his dispatch I cannot tell.")

16 PRO, SP 91—5; („. . . I am informed by a good hand that a deputy from Prince Ragoczy, who is at Minsk, has received a courier from his Master and orders to acguaint the Czar, that the Ottoman Porte designed to break with His Majesty, whereof he produced authentic documents, which make the more impression here because the Turkish envoy has been some time with King Stanislaus, and it is probable Mr. Kikin's journcy to Mazeppa was about this affair."). Докладніше про висланника Ракочого до царя, див. R. M. Hatton, Charles XII of Sweden, London 1968, pp. 224—6.

17 Докладніше про це див. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазера та його доба,* ЗНТШ (1960), т. 170, с. 265 і дальше.

буде докладати всіх зусиль щоб вони були льояльними у своїй службі цареві.»[18]

Правдоподібно Вітворт має на думці універсал Станислава Лещинського з 22 листопада 1707 р., що польський король переслав Мазепі через єзуїта о. Заленського з табору під Светною над Вислою. У цьому універсалі Лещинський взиває «преславний козацький народ» скинути зі себе чуже і несправедливе ярмо та повернутись під «найвищу опіку дідичних українських панів, найясніших польських королів.» У нагороду за це, Лещинський обіцював не тільки зберегти козаків у «їх колишніх оздобах і багатствах», але забезпечити їх «досконалими і більшими гараздами й як синів одної і нероздільної вітчизни пригорнути до спільної матері Річипосполитої в правах, наданнях, ужитках, безпеках і всіх вольностях на віки ствердити,» На особистій авдієнції, о. Заленський поінформував гетьмана, що Карл має намір іти в похід на Москву через Литву, а Лещинський має прямувати на Київ з татарською ордою, яка згідно з обіцянкою турецького посла має получитися з польським військом на шляху до Києва.[19]

У дальших своїх звітах з 21 квітня (5 травня) 1708, з 5 (16) травня 1708 та з 26 травня (6 червня) 1708 р., Вітворт коротко згадує про повстання Донських козаків, яких хибно уважає за українських.[20] Подібно й у звіті з 2 (13) червня 1708 р. англійський посол хоч подрібно, але хибно пише про «небезпечне повстання Донських козаків під проводом Булавіна в Україні . . .»[21]

Подаючи цікаві подробиці про похід шведів на Москву, Вітворт пише у своєму звіті з 17 (28) вересня 1708 р., що «швердська армія

---

[18] PRO, SP 91—5; („. . . General Mazeppa has again given notice of the Turk's designing to break with this country and at the same time acguainted His Majesty that King Stanislaus was using all endeavours to draw the Cossacks on his side by great promisses and several messengers, one whereof was fallen into the General's hands, that by this intrigue the Chief officers of the Cossacks had been entirely gained, nor durst the General attempt to secure them by force, their power and interest being so very great in that nation. However, he would do his best to regain them by fair means and keep all the rest firm in their duty.")

[19] Докладніше про це див.: М. Андрусяк, «Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII», ЗНТШ (1933), т. 152, с. 35-61.

[20] PRO, SP 91—5; „. . . Moscow, 21 April (2 May) 1708, . . . I had the honour to acguaint you that the Cossacks of the Ukraine were again in rebellion, their numbers are said to increase very considerably, as was confidently reported here, nor been joined by the towns of Kozlow and Tambow . . ." Moscow, 5 (16) May 1708, „. . . In the mentime the mutinous Cossacks and other deserters in the Ukraine continue to strengthen themselves. They are headed by one Bulavin, formerly a strelitz and in the berellion of Astrakhan, from whence he made escape . . ." Moscow, 26 May (6 June) 1708, „. . . The rebels in the Ukraine, notwithstanding the loss of their late parties, grow very considerable, having taken Cirky, the chief town of the Cossacks on the Don and residence of the Hetman or General, who also is said to be fallen into their hands . . ."

[21] PRO, SP 91—5; „. . . The rebelion in the Ukraine grows dangerous. Bulavin, their head, has put the General of the Cossacks on the Don to death with six of his chief ministers, and has procured himself to be elected to that dignity, of which he

стрічає по дорозі згарища та руїну й примушена продовжувати свій похід у голоді і холоді. Правда, шведи ідуть на Москву може найкоротшою дорогою, але замість міст зустрічають багато рік, болот та непроходимих лісів. Коли б вони пішли через Україну, де є багато харчів та багато козацьких багатих міст, в яких живе вільний нарід, що не є надто прихильний теперішному урядові щоб задля нього терпіти повне знищення, так що старий генерал Мазепа має доволі труду утримувати населення в льояльності та виконуванні своїх обовязків.»[22]

Коли в попередних звітах Вітворт коротко або спорадично згадував про Українське Козацьке Військо та гетьмана, то у звязку з переходом Мазепи на шведську сторону, англійський посол присвятив йому доволі багато уваги у своєму звіті з 10 (21) листопада 1708 р.

«Минає майже місяць — починає свій звіт Вітворт — як прийшли відомості про обидві армії, що знаходяться недалеко Стародуба. Останні листи з 29 жовтня з Погребок, великого села віддаленого на милю від Новгорода Сіверського, де знаходиться царська Головна ставка, подають, що цар прибув туди 27-го з відділом, який супроводжав його від самого Смоленська. Шведи знаходилися по ту сторону Десни і намагалися перейти на другу сторону, але їх відбито. Коли б одначе вони переправилися, кажуть, що цар має намір дати їм битву.

«У цих листах не пишеться про розташування військ, що більше, не згадується нічого про подію, що може змінити вислід всієї війни, а яку стверджено окружними дорогами, так що відносно її правдивості не може бути сумніву. Маю на думці перехід гетьмана Мазепи з усією його родиною та багатствами на сторону шведського короля. Гетьман — людина під сімдесятку, який користувався великою пошаною і довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією багатою країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного принца і де зібрав значне майно. Беручи це все до уваги, трудно мені зрозуміти, яке розчарування, чи які надії спонукали його піти на такий крок у новій стадії війни у такому старшому віці.[23] Котрого дня та

---

has given the Czar notice by letter, excusing himself for having done this piece of justice, as he calls it, without His Majesty's knowledge, not questioning but it would be approved when his reasons were known."

22 PRO, SP 91—5; „. . . Besides the land is not so well tilled, the villages few, their wooden houses of little value, and the furniture almost nothing, so that, wherever an enemy approaches, the people are warned away with what they can save, and the Cossacks set fire to the rest, as they have several times already done in sight of the Swedish Army, who find all desolate before them, and as they advance will run further into want and cold. It is also observed they make their attack in the most difficult, though nearest way to Moscow, where the towns are most scattered, and the rivers, marshes, and woods least practicable, whereas had they gone down to the Ukraine, they would have found a noble campaign, plenty of forrage, and many rich towns of the Cossacks, a free people, not so well affected to the present Government as to suffer a total desolation for its sake, the old General Mazeppa having worked enough to keep them steddy in their duty as it is."

23 Мазепа був льояльний супроти царя, (хоч польський король багато разів намовляв його перейти на польський бік), і це признають навіть

в яких обставинах відбувся його перехід,[24] я не можу точно сказати. Одні кажуть, що він перешов з 10 000 війська та зі значними харчовими запасами й амуніцією. Другі кажуть, що у нього були тільки два полки, з яких один повернувся назад як тільки довідався про його наміри, а ще інші кажуть, що він забрав зі собою тільки рідню та майно. У мене є лист від одного високопоставленого чоловіка, який у загальному пише, що з гетьманом перейшло багато високих старшин та деякі частини його найліпшого війська, одначе російське військо захопило частину його обозу,[25] та що цар приказав вибрати нового гетьмана і відновити козацькі привілеї в надії задержати решту коза-

---

російські історики (С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен,* т. XV, с. 1490—3), але коли довідався, що цар має намір зліквідувати автономію Української Військової Республіки, гетьман «вирішив перейти на шведську сторону, одначе його наміром було зробити цю країну незалежним князівством», пише німецький полковник у шведській армії, Пилип Йоганн фон Штраленберг, (1677— 1747), (Philip J. von Strahlenberg, *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia,* Stockholm 1730, p. 252). Навіть особистий інтриган, чоловік низької моралі, царський фаворит, А. Меншіков, зрозумів політичне значіння цієї події підчеркуючи у своєму листі до царя з 27 жовтня 1708, що Мазепа «сее учинил не для одной своей особы, но всей рады Украины», (*«Письма и бумаги . . .»,* т. VIII, ч. 2, с. 864—5). Уже тогочасні очевидці, згадати б шведського історика Г. Адлерфельта, німецького посла в Москві, Йоганна Г. фон Кайзерлінга, німецького історика Й. В. Барділлі та інших, які не тільки що не осуджують але прихильно ставилися до союзу гетьмана зі шведським королем. Тож не даром пише угорсько-німецький історик, Йоганн Хрістіян фон Енгель (1770—1814), в історії України та козаків, що «коли взяти під увагу обставини, в яких Мазепа находився у відношенні до Петра І. й як останній з ним обходився, коли це все належно буде висвітлене, тоді майбутній історик зможе лекше вирішити, чи на гробі Мазепи мав би бути напис Юди чи Помпея... тож шведські дослідники не будуть одинокі, що оправдали зрив Мазепи з Росією (J. Ch. von Engel, *Geschichte der Ukraine und der Kosaken,* Halle 1796, p. 322). Навіть російський історик німецького походження, Александер Брюкнер (1834—1872), пише у своїй праці про Петра І., що союз Мазепи зі шведським королем «не може бути більше неморальний як союз, що його два роки пізніше заключив Кантимір, молдавський господар з царем проти султана...», тому спробу гетьмана «визволити Україну з під панування тодішньої малокультурної Москви треба уважати за героїчний акт» (Alexander Brückner, *Peter der Grosse,* Onckens *Allgemeine Geschichte,* Berlin 1879, Vol. IV, pp. 404—5). Проаналізувавши політику Мазепи на основі доступних її джерел, Р. М. Гаттон, професор Лондонського університету, прийшла до висновку, що „. . . Mazepa's dream was to free the Ukraine from a Russian overlordship . . .," (R. M. Hatton, *Charles XII of Sweden,* New York 1969, pp. 240, 271, ff.)

[24] У своєму звіті Вітворт написав «retreat», але в російському перекладі цей вислів тенденційно переложено — «этой изменой» — тобто «зрадою», хоча автор ніде у своїх звітах не вжив вислову «treacherry» чи «treason». (Російський текст див.: *Сборник,* т. 50, с .108).

[25] Хоча Вітворт не писав «treason», у російському перекладі це місце тенденційно переложено «. . . будто с гетьманом изменили многие из стар-

ків у вірності до себе. Сподіюся, в наступному листі зможу про це написати дещо більше.»[26]

Більше подробиць про перехід Мазепи до шведів подає Вітворт у своєму звіті з Москви з 17 (28) листопада 1708 р., в якому пише: «... У цьому самому листі Ви знайдете довгий звіт про перехід гетьмана Мазепи до шведського короля, про розпорядження відносно манекена гетьмана та вибору нового гетьмана на його місце.[27] До цього я додаю декілька нових подробиць, які я довідався з доброго джерела. Кілька днів перед переходом до шведів, Мазепа удавав дуже хворого та казав, що не має надії на виздоровлення, чим цар був дуже зажурений та на вимогу гетьмана пороблено заходи щоб вибрати нового гетьмана на його місце у його ж присутності, а граф Ґоловкін тільки очікував царського приказу їхати на Україну.

«Уміжчасі князь Меншіков ідучи з відділом кінноти в тій околиці, хотів відвідати старого гетьмана та в нього пообідати, взявши зі собою декілька старшин та прибічну сторожу. Коли ж він приїхав до Батурина, то застав там російського полковника[28] з двома полками піхотинців, які на приказ царя знаходилися при особі гетьмана як частина його прибічної сторожі.

«Князь негайно вислав полковника до фортеці, обведеної камінним валом, довідатися про здоровля гетьмана, одначе полковник під'їхавши під мури, побачив, що мости були зведені до гори, а на мурах були уставлені гармати та стояли вояки. Полковникові, що був здивований такими незвичайними приготованнями, сказано, що гетьман Мазепа пішов в похід залишивши полковника Кеніґсека, (саксонця, що приняв православну віру та залишився служити на Україні), як команданта фортеці з наказом нікого не впускати до середини аж до повернення гетьмана і тому командант не може ані переговорювати ані прийняти княжого післанця. Князь підорзіваючи, що це нерозумні жарти, вернув до свого війська. Одначе незабаром декілька козаків поінформували його про все, що сталося. Князь негайно вислав гінця до царя, який був дуже заскочений таким нещастям, одначе приказав негайно здобути фортецю та вибрати нового гетьмана заки другі козаки успіють відпасти.

«Князь Меншіков одержавши приказ, взяв три або чотири тисячі війська, прибув під фортецю, яка не була достаточно приготована до оборони і приказав негайно атакувати, взявши її скоро штурмом. Несподівана атака заскочила козаків, тим більше, що на самому початку полковник Кеніґсек був смертельно ранений та не успів уложити

ших офицеров... но будто царские полки успели отбить часть обоза изменников», (*Сборник*, т. 50, с. 108).

26 PRO, SP 91—5; Текст див. додаток ч. 1.

27 Царський уряд поспішив повідомити про «зраду» Мазепи усіх акредитованих дипломатів. Для порівняння див. текст німецькою мовою до австрійського посла О. Плеера у моїй праці п. н. *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, ЗНТШ (1963), т. 174, с. 82—3.

28 Іван Анненков.

своїх людей у боєвий порядок, укінці між самими козаками прийшло до непорозумінь. Як тільки здобуто замок, московці повісили полковника Кеніґсека, а важливіших бранців післали до царя, місто ж спалили до тла, та відносно цього я не маю точних інформацій.

«Як виходить, то переговори Мазепи зі шведським королем велись уже віддавна. Приблизно рік тому назад, до царської Головної ставки прибуло двох генеральних козацьких старшин (генеральний писар та генеральний суддя), які обвинуватили гетьмана у зв'язках із шведами. Однак тоді не було сумнівів що до вірности гетьмана, тим більше, що обвинувачі не мали ані достовірних свідків ані не могли представити автентичних документів окрім листа, якого мав уложити Мазепа, заохочуючи козаків до повстання, а якого написав власноручно сам генеральний писар, якому грозили тортури. Щоб уникнути мук і неслави, він признався, що його донос є фальшивий і зроблений з особистої злоби на гетьмана. Тоді цар приказав відіслати їх на ласку Мазепи, який негайно приказав покарати їх та ще трьох чи чотирьох їх спільників карою смерти. Дещо пізніше гетьман вислав до шведського короля свого довіреного чоловіка в особі Бистрицького, інформуючи царя, що він бунтівник і втікач, чим гетьман відвернув від себе підозріння, яке у зв'язку з тим могло постати.

«З листа графа Ґоловкіна Ви завважите, що шведська армія перейшла Десну, хоч доволі пізно, щоб спасти Батурин, як також цар вирішив дати вирішальну битву, як тільки зосередить свої війська. Якщо справді це станеться, то це вирішить долю всієї війни.

«Тут почались морози і упав сніг вже на початку жовтня, та як виходить, в околиці де знаходяться обидві армії, клімат є лагідніший, бо навіть 12 листопада Десна ще не замерзла . . .

«Остаю з найглибшою пошаною Ваша достойносте

Ваш найпокірніший й найпослушніший слуга

Чарлз Вітворт»[29]

У звіті з Москви з 24 листопада (5 грудня) 1708 р., Вітворт пише: «Ваша Достойносте, Останні листи з армії в Україні є датовані з 18 листопада старого стилю з Путивля над Сеймом, звідки московська армія має намір вирушити на Ромни над Сулою, як найбільш пригожої місцевості для оборони України та збереження шляхів комунікації з Києвом і Польщею.

«Шверський король розташував своє військо в околиці між Батурином а Ніжином, багатої в харчеві запаси, але як кажуть, відчуває недостачу артилерії та амуніції, сподіваючись на склади, які зібрав гетьман Мазепа у Батурині, а які попали в руки московському війську разом з фортецею.»[30]

---

29 PRO, SP 91—5; Текст див. додаток ч. 2.

30 PRO, SP 91—5; („Your Honour, The last letters from the army in the Ukraine are of the 18th inst. o. s. dated from Putiwle on the river Sem, from whence they designed to continue their march to Rumny on the river Sula, as the most convenient post to cover the rest of Circasia and keep open their correspondence with Kiew and

Вітворт був поінформований і про інші подробиці в Головній царській ставці відносно козацьких справ, про які пише у своєму звіті з Москви з 15 (26 грудня) 1708 р.: «...Один зі штабових козацьких старшин, що перейшов з Мазепою на сторону шведського короля, повернув назад і дістав помилування від царя.[31] Він каже, що два другі полковники також хотіли вернутися, але їх плян був відкритий й їх шведи арештували, так що при Мазепі осталися два або три важніші старшини на свободі, та три або чотири сотні звичайних козаків, що тільки шукають нагоди втекти. Пан Шафіров запевняє, що решта козаків продовжує оставатися вірними цареві та служить йому з більшою відданістю як того можна було очікувати. Козаки всіх шведів, що попадають в їх руки, або їх убивають або беруть в полон. Тільки ті місцевості під юрисдикцією Мазепи переходять на сторону короля або, в котрих знаходяться шведи.»[32]

Відносно козаків у шведів, Вітворт ще раз згадує про них у своєму звіті з 22 грудня 1708 (2 січня 1709), в якому пише: «...козаки, які перейшли з Мазепою, щоденно повертаються назад так як це вчинив полковник попереднього тижня, вернувшись з 500 кіннотчиками, які були для гетьмана особистою охороною, так що коло нього остався тільки один полк із не більше як 300 козаків, які тільки чекають нагоди, щоб втекти. Кажуть, що шведи, побачивши це, тримають Мазепу та його однодумців під строгим наглядом, а навіть поставили сторожу в спальні гетьмана».[33]

У звіті з 5 (16) січня 1709 р. Вітворт, згадуючи про козаків, пише,

---

Poland. The King of Sweden had cantoned his forces from the neighborhood of Baturin and Nezin, a country abounding with all manner of provisions; but it is said, he was at loss for artillery and amunition, having relied on those stores, which General Mazeppa had gathered in Baturin, and fell into lands of the Moscovites with that castle.")

31 Полковник Данило Апостол.

32 PRO, SP 91—5; „One of the Chief Cossack's officers, who went over with Mazeppa to the King of Sweden, has since come back, and has obtained his pardon from the Czar. He says two other Colonels had the same design with him, but, being discovered, were arrested by the Swedes, so that Mazeppa had but two or three persons of any consideration by him, who were at liberty, and not above three or four hundred common soldiers, who only wanted an occasion to desert. Mr. Shafiroff says the rest of the Cossacks continue firmer in their devotion and allegiance to the Czar, than could have been believed, killing or taking prisoners such of the Swedes as fall into their hands, no parts of the country adhering to Mazeppa except those where the King had his quarters."

33 PRO, SP 91—6; „...The Cossacks, which Mazeppa had carried over, returning daily to their duty, as a colonel had done that week, with five hundred horse, who served him as a lifeguard; so that he had but one regiment left not above three hundred strong and they only waited for an opportunity to desert, on which it was reported the Swedes had taken all his adherents in arrest and set a guard on Mazeppa himself even in his bedchambed. He adds they had no thoughts on going into witerquarters, being not willing to allow their enemy such a breathing time."

що «... новий гетьман, п. Скоропадський на чолі декілька тисяч козаків маршує разом з генералом Ґольтцем».[34]

У наступному своєму звіті з 19 (30) червня 1709 р. Вітворт пише, «... неначе б то шведський король та Мазепа все ще не вирішили, яким шляхом іти на Москву. Наступна осінь покаже, чи їх намір сповниться.»[35]

Як докладно Вітворт був поінформований про українські справи, свідчить факт, що він бачив копію листа Мазепи до Лещинського. Про це Вітворт так пише у своєму звіті з 2 (13) лютого 1709 р.: «... Я також бачив копію листа Мозепи до короля Станислава, датованого в Ромнах 5-го січня. Як кажуть, його було переловлено по дорозі. У ньому гетьман у своєму імені і в імені всієї Української Республіки признає короля суверенним зверхником та просить його поспішитися з поміччю, даючи йому надію, що з його приходом не тільки козаки, але частина росіян пристануть до повстання. Як я чув, на приказ царя на цього листа Мазепи була написана відповідь і сподіваюся, що незабаром одержу копію цієї відповіді.»[36]

І справді у своєму звіті з 9 (20) лютого 1709 р. Вітворт присвячуючи доволі багато уваги листові Мазепи, пише: «У моєму попередньому звіті я мав честь повідомити Вас про перехоплення листа п. Мазепи до короля Станислава, в якому він підтверджує протекцію короля та просить його о поміч. З цієї причини цар видав до козаків відозву, в якій доказує, що насправді п. Мазепа не мав наміру проголосити незалежної республіки, як це він заявляв у своєму першому маніфесті, а хотів передати їх у давнішу польську неволю, в нагороду за це король Станислав обіцяв йому сіверське князівство. Цар також подав козакам до відома, що зловлений шпигун твердив, неначе б він приносив листи від Мазепи чернігівському архиєпископові, глухівському полковникові, князеві Четвертинському, та отаманові — тобто посадникові міста Глухова. Під час конфронтації з деякими із згаданих осіб, він щоправда, стояв при своїх зізнаннях, одначе взятий на тортури, признався, що Мозепа посилав його до Глухова без листів тільки на те, щоб брехливим доносом викликати на тих осіб підозріння та неласку у царя, за що йому обіцяно значну нагороду. З ува-

---

34 PRO, SP 91—6; „... the new Hetman, Mr. Scoropadsky, is also gone along with General Goltz at the head of some thousand Cossacks..."

35 PRO, SP 91—6; „... and private letters from the camp say the King of Sweden and Mazeppa continue still in the resolutions of making their way to Moscow. The event will be known by next autumn."

36 PRO, SP 91—6; „... I have also seen the copy of a letter from Mr. Mazeppa to king Stanislaus, dated from Rumny the 5th of January, and said to have been intercepted on the way, wherein this gentleman, in his own name and that of the whole Republic of the Ukraine, acknowledges the King for their proper sovereign and desires he would hasten to their assistance, giving him hopes that on his approach not only the Cossacks, but some parts of Moscovy would break aut in rebellaon. I am told an answer to this has been published by the Czar's orders, and hope to procure a copy in a little time."

ги на те, що обидва ці документи були надруковані польською мовою і правдоподібно є вже в дорозі до Німеччини, не буду безпокоїти Вас дослівним прекладом. Зазначу тільки, що у цій відповіді не звернено ніякої уваги на твердження Мазепи, мовляв у різних місцях Росії ідуть приготування до повстання.»[37]

У звіті з 31 березня) 1709 р. Вітворт коротко згадує, що «9-го цего місяця в містечку Дескові триста російських кіннотчиків заатакували два козацькі піхотні полки приналежних Мазепі й кажуть, більшу частину їх перебили, взявши в полон чотирнадцять, яких опісля привели до Богодухова, де знаходиться Головна квартира царських військ».[38]

Покликуючись на інформації, що наспіли з російської армії з 26 березня, Вітворт згадує у своєму звіті з Москви з 13 (24) квітня 1709 р., що «... Запорозькі козаки перейшли на сторону шведського короля. Около восьми тисяч запорожців підняло зброю й один їхній відділ несподівано напав на полк російських драгунів під командуванням генерал-бриґадіра Кампбелля, при чому захопили в полон одного майора та пятьнадцять або шістьнадцять рядових. Усі, що приїхали з Вороніжа, твердять, що майже вісім тисяч козаків покарано смертю в різних місцевостях. Того роду кара та приклад запорожців може викликати погані наслідки, особливо коли шведський король буде мати успіхи цього літа».[39]

У звіті з 20 квітня (1 травня) 1709 р. Вітворт згадуючи про запорожців старається бути об'єктивним і між іншим пише: «Князь Меншіков каже, що шведи розтаборилися в околиці неначе на острові так що росіяни окружили їх та висилають щоденно малі відділи, які деколи приводять полонених та дизертерів — так старшин як і рядових. Більшість запорозьких козаків повернулася назад та хоче вибрати собі нового отамана або кошового. Одначе в останньому бою козаки вбили понад шістьсот росіян, тож виглядає, щоб їх більшість повернулася до царя; навпаки, є поголоски, що повстання може пошири-

---

[37] PRO, SP 91—6; Текст див. додаток ч. 3.

[38] PRO, SP 91—6; „On the 9th three hundred Russians dragons attached two regiments of Cossack-foot belonging to Mazeppa in a place called Descowa; it is said they killed the greatest part, and took fourteen prisoners, who were afterwards empaled at Bogoduchoff, where the Czar's Army have their head-quarters..."

[39] PRO, SP 91—6; „... the Zaporowisch Cossacks have of late declared themselves for the King of Sweden. About eight thousand of them are in arms, and one of their detachments has surprised a regiment of Russian dragons under Brigadier Campbell, and taken the major with fifteen or sixteen prisoners. All who come from Voronesh, affirm that near eight thousand of the Donish Cossack have been put to death in several places and manners for the late rebellion. Such usage and the example of the Zaporowish may have ill consequences, if the King of Sweden should be able to gain ground this summer..."

ся на Дону».[40] У цьому звіті є ще одна цікава деталь, а саме, Вітворт пише, що цей звіт піде через Київ, а не Вильно—Кенігсберг.[41]

Значіння Полтави вже влучно оцінив англійський посол у Москві у своєму звіті з (19) червня 1709 р., в якому дослівно пише: «...Ви вже напевно чули, що шведи обложили Полтаву, місто розположене на невисокому горбі недалеко ріки Ворскли. Є це одно з важливих міст в Україні так з уваги на число мешканців як також його вигідного положення, бо лежить воно на перехресті так до Запорізьких як і до Донських козаків та до татар». Дальше слідує подрібний опис облоги Полтави та її оборони.

(Закінчення слідує)

40 PRO, SP 91—6; „Prince Menschikoff says the Sweden have posted themselves on a sort of island, and that the Moscovite Forces were disposed in the most convenient places about them; small parties were out every day and sometimes brought in prisoners, besides the deserters; both Officers and others, who often came over, and most of the Zaporowish Cossacks being also returned to their duty, they designed to choose a new Chief or Koszwoy. In the last action the Cossacks killed above six hundred Muscovites and it is not probale the greatest part are come to the Czar, on the contrary, it is much feared the revolt may spread to those of the Don."

41 PRO, SP 91—6; „This letter will be sent by the way of Kiew, here being yet no news whether those by Wilna and Konigsberg are got through..."

Dennis J. Dunn

THE DISAPPEARANCE OF THE UKRAINIAN UNIATE CHURCH: HOW AND WHY?*

One of the most tragic and significant events in recent East European history is the disappearance of the Ukrainian Catholic Uniate Church. The Uniates were a sizable group of Orthodox Christians who had accepted union with Rome at Brest in 1596 but who had kept their own Orthodox rites, liturgy, and traditions.[1] The Russian Orthodox Church resented the existence of the Uniate Church form the moment of its inception to the moment of its demise. The reasons for this attitude are complex but briefly the Orthodox church saw the Uniate Church as both a real and a symbolic threat to its church, society, and country. Realistically the Uniate Church represented the avant-garde of the Catholic West's political incursion into East Europe. Symbolically it was a successful challenge by rival Catholics of Orthodoxy's claim to be the true Christian faith as epitomized in Orthodoxy's theory of Moscow as the Third Rome. The Russian Church desired to reabsorb the Uniates and this became one of Orthodoxy's principal goals.

At the time of Brest the Ukrainian Greek Catholics were within the boundaries of Lithuania-Poland. Subsequently, as a result of the three partitions of that state at the end of the 18th century, the Uniates found themselves split between the Austrian and Russian Empires. In the 19th century Nicholas I persecuted and eventually absorbed those Uniates in Russia into the Orthodox Church, but the Ukrainian Church in the Austrian Empire (centered mainly in Galicia and Transcarpathia) continued to live on into the 20th century. By 1944 Stalin's troops occupied these former Austrian provinces of Uniate con-

---

* The author, an assistant professor of Russian history at Southwest Texas State University, San Marcos, Texas, wishes to thank the Organized Research Committee of Southwest Texas State University for the time and funds to complete this study. The paper, in slightly altered form, was presented at the annual meeting of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Dallas, Texas, March 15—18, 1972.

1 The terminology used in referring to the Uniates is quite complicated because of the evolving history and changing borders of Eastern Europe. At times the Catholics who accepted union at Brest have been called Ruthenians, Greck Catholics, Byzantine Catholics, Ukrainian Catholics, Eastern Catholics, and, of course, Uniates. For more information and background, see: Oscar Halecki,*From Florence to Brest (1439—1596)* (Philadephia: The Westminister Press, 1950); pp. 133—142; J. Mirtchuk, "The Ukrainian Uniate Church," *Slavonic Review,* X, N. 29 (December, 1931), 377—385.

centration and within five years the Russian Orthodox Church engulfed the remaining Uniates and snuffed out the legal life of the Uniate Church. The purpose of this essay is to briefly retell the latter's ordeal and to offer an explanation for Stalin's coerced assimilation of the Uniate Church.[2]

The attack upon the Uniate Church by the Stalin Government was prefaced by a series of preparatory anti-Catholic declarations and actions. The first concrete indication that the Uniate Church would be persecuted, following the Battle of Stalingrad, emanated from the Uniate Archbishop of Lviv, Metropolitan A. Sheptycky.[3] On May 8, 1943, after the Soviet troops had begun to move westward on the offensive, he wrote the Vatican that he feared "we will fall under the yoke of the Bolsheviks."[4]

The Metropolitan's anxiety was corroborated by an anti-Catholic, verbal onslaught that began in early 1944. Both the Soviet Government and the recently revived Orthodox Patriarchate criticized the Catholic Church on levels ranging from politics to religious doctrine.[5] At the turn of the year the new Russian Patriarch revealed the direction of the anti-Catholic campaign by inviting the Uniate Church to voluntarily rejoin the Russian Orthodox Church.[6] This announcement was made at the Local *Sobor* in late January, 1945, which

---

[2] Actually the story of the forced assimilation of the Uniate Church into the Orthodox Church is a well researched subject. My intention is simply to outline the history of the Uniate Church to provide a basis to evaluate why the Church was obliterated under Stalin's regime. For some excellent studies on the suppression of the Uniates, see: Bohdan R. Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A Case Study in Soviet Church Policy," *Canadian Slavonic Papers,* Vol. VII (1965), 89—113; Denis Dirscherl, S. J., "The Soviet Destruction of the Greek Catholic Church," *Journal of Church and State,* Vol. XII, N. 3 (Autumn, 1970), 421—439; Roman Reynarowych, "The Catholic Church in the West Ukraine After World War II," *Diakonia,* N. 4 (1970), pp. 372—387.

[3] This was the first indication following the turn in the tide of battle against the Germans. Actually there were concrete manifestations of a Soviet policy to assimilate the Uniate Church during the first Russian occupation, 1939—1941. See: Bociurkiw, "The Uniate Church," pp. 92—93.

[4] L'archevéque de Léopol des Ruthènes Szeptyckyj au cardinal Tisserant, Léopol, 8 mai 1943, *Actes et Documents du Saint Siège Relatifs à la Seconde Guerre Mondiale,* Vol. III: *Le Saint Siège et la Situation Religieuse en Pologne et dans Les Pays Baltes 1939—1945,* deuxieme partie (Citta del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1967), nr. 503.

[5] *Izvestia,* February 1, 1944; February 3, 1945; March 10, 1945; *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii,* No. 2, 1944, pp. 13—18; No. 4, 1945, pp. 7—9, 19—21; No. 5, 1945, pp. 36—43; *Pravda,* March 25, August 3, 1945; February 28, 1946. For excellent surveys of the antireligious literary attacks against the Catholic Church before, during, and after the war, see: S. Tyszkiewicz, "L'Ateismo Militante Sovietico E Il Papato," *La Civilta Cattolica,* II (1949), 593—603; III (1949), 16—27; S. Tyszkiewicz, "Litterature antireligieuse en U. R. S. S.," *Bulletin De L'Association D'Etudes Et D'Informations Politiques Internationales,* No. 105 (Mars 1—15, 1954), pp. 1—15.

[6] Dirscherl, "Soviet Destruction of the Greek Church," p. 428; Albert Galter, *The Red Book of the Persecuted Church* (Westminster, Md.: The Newman Press, 1957), p. 91.

evidently made preparations for the legal annihilation of the Uniate Church.[7] At any rate, in April, 1945, two months after the *Sobor* and with Stalin's troops in full occupation of Galicia and Transcarpathia, the forced assimilation of the Uniate Church commenced.

The Ukrainian Uniate Church was a substantial institution. In 1939 it counted 4,159,004 members, 1 Archbishop-Metropolitan, 10 bishops, 2,950 priests, 529 monastic priests, 1,090 nuns, 540 students of theology, 5 dioceses, 3,040 parishes, 4,440 churches and chapels, 127 monasteries, 1 theological academy, and 5 ecclesisastical seminaries.[8] Moreover, the Church owned and administered a great number of cultural centers, primary, secondary, and professional schools, religious societies, welfare and aid erganizations publishing houses and printing shops, and student and youth leagues.[9] Above all, the Church was a well of Ukrainian nationalism.

On November 1, 1944, Metropolitan Sheptycky, the leader of the Church in Galicia, died just as the Orthodox Russian campaign for assimilation was beginning.[10] His coadjutor, Mgr. Joseph Slipy, succeeded him and he essayed a tactful policy in dealing with the obviously approaching oppression. As the Soviet ridicule of the Uniate Church, the Papacy, and Roman Catholicism mounted, Metropolitan Slipy apparently sent a special commission, led by Father Gabriel Kostelnyk, to Moscow with 100,000 rubles for the war wounded.[11] His tact, if indeed the commission's purpose was to improve relations with the Soviets, went unrewarded, since the Soviets demanded, as the price for the continued existence of the Uniate Church, that it give a helping hand in the suppression of the Ukrainian anti-Soviet partisan movement.[12] The Metropolitan nebulously complied by exhorting the Ukrainians to obey and respect their lawful superiors.[13] The Russian authorities, in turn, reacted by increasing their anti-Catholic attack.

On April 11, 1945, Metropolitan Slipy, Mgr. Nicholas Budka, his auxiliary bishop, Mgr. Nicholas Charnecky, Apostolic Visitor for Volyn, Mgr. Gregor Chomyshyn, Bishop of Stanislav, Mgr. John Latyshevsky, his auxiliary, Bishop Jasaphat Kocylowsky of Peremyshl, and his auxiliary, Bishop Gregor Lakota,

---

7 Moscou, 16 mars 1945, *Documents divers 1940—1945*, Archivio, Padri Assunzionisti, Roma, 2ET, N. 114. The Assumptionist Archives in Rome are an unexplored source of material relating to Stalin's attitude toward the Catholic Church. The Assumptionists, since U. S. recognition of the USSR in 1933, have served as chaplains to the Moscow diplomatic community. This particular reference is to a letter written by Fr. Leoni, a Jesuit who managed to live throughout the war in Odessa. He strongly intimated that the *Sobor* had made a decision to persecute the Uniates and absorb the Uniate Church.

8 Ivan Hryniodh, "The Destruction of the Ukrainian Catholic Church in the Soviet Union," *Prologue*, Vol. IV, No. 1—2 (Spring-Summer, 1960) 5—7; Reynarowych, "The Church in the West Ukraine," p. 379.

9 Hryniodh, "The Destruction of the Church," pp. 5—7.

10 *First Victims of Communism. White Book of Religious Persecution in the Ukraine* (Rome: Analecta OSBM, 1953), p. 106.

11 *Ibid.*, p. 103. This version of the delegation's purpose has yet to be confirmed.

12 *Ibid.*, p. 107.

13 *Ibid.*, p. 33.

were arrested.[14] The hierarchy's arrest was soon followed by the arrest and deportation to Russia of some 500 Uniate priests.[15] With the hierarchy and so many priests removed, the Church was ill prepared to contest the Russian plan of incorporation that was soon to unfold. At the end of April, 1945, Patriarch Alexei again requested the Uniates to dissolve their ties with Rome and unite with the Russian Orthodox Church.[16]

After nearly a year in prison, the Uniate bishops were sentenced for their "criminal complicity" with the "German Fascist occupier," especially the Gestapo and the German intelligence service, and for sending Ukrainians to forced labor in Germany.[17] Mgr. Chomyshyn was sentenced to ten years of forced labor but died in prison in January, 1947. Bishop J. Kocylowsky died in prison in November, 1947, and Bishop G. Lakota died at forced labor in 1951. Mgr. Slipy, Mgr. Budka, and Mgr. Latyshevsky were interned for eight years of forced labor and Mgr. Charnecky for fiive years.[18] Metropolitan Slipy on the expiration of his sentence was re-sentenced to another five years and then, in 1959, to an additional seven years. In 1963 John XXIII arranged for this release and Mgr. Slipy, since then, has resided at the Vatican.[19]

Together with the internment of the Uniate hierarchy in early 1945, an "Action Group for the Reunion of the Greek-Catholic Church of Galicia with the Russian Orthodox Church" suddenly materialized. It was headed by Father Gabriel Kostelnyk who, for various reasons, including constant threats to his family by the Soviets and a deep and growing personal aversion for the chauvinism of the Polish Catholic clergy, was apparently working, with enthusiasm, for the assimilation of the Uniate Curch by the Orthodox Curch.[20] Two other Uniate priests Antonin Pelvecky of the diocese of Stanislav and Mikhail Melnyk of the diocese of Peremyshl, patently assisted Kostelnyk.[21] At first these tlree renegades occupied themselves with anti-Vatican propaganda.[22] On May 28, however, they invited the entire Uniate clergy to take part in the movement for re-union

14 *Ibid.;* Bolshakoff, *Nonconformity,* p. 140; Reynarowych, "The Church in the West Ukraine," p. 376; Galter, *Red Book,* p. 92.

15 Bolshakoff, *Nonconformity,* p. 140. There is some doubt about the deportation of 500 clerics at this time.

16 *Tablet* (London), January 12, 1946, p. 18; for Vatican reaction see: *Il Quotidiano,* June 6, 1945 and *New York Times,* June 7, 1945.

17 *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii,* No. 4, 1946, p. 36; *First Victims,* pp. 33—34.

18 *First Victims,* pp. 34—36; Galter, *Red Book,* pp. 92—93; Reynarowych, "The Church in the West Ukraine," p. 376.

19 Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 110; Reynarowych, "The Church in the West Ukraine," pp. 381—82; Robert Conquest, ed., *Religion in the U.S.S.R.* (New York: Frederick A. Praeger, Publishers, 1968), p. 96.

20 *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii,* No. 10, 1948, p. 12; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 101; Galter, *Red Book,* p. 93; Hrynioch, "The Destruction of the Ukrainian Church in the Soviet Union," pp. 20—22; *First Victims,* p 106; G. W. Schuster, *Religion Behind the Iron Curtain* (New York: The Macmillan Company, 1954), pp. 138—140.

21 *First Victims,* p. 108; Galter, *Red Book,* p. 93; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 101.

22 *First Victims,* p. 38.

with Orthodoxy.[23] A contingent of Uniate priests immediately protested to the Soviet Government the actions of Kostelnyk's group and simultaneously asked that their arrested episcopate be freed.[24]

The protestations of the Uniate clergy were answered on June 28 by the recognition of the Soviet Government of Kostelnyk's group as the administrative organ of the Uniate Church.[25] It was authorized to prepare the Uniate Church for reunion with the Orthodox Church and to report any recalcitrant clergy who refused to cooperate.[26] By 1946 there were some 800 "recalcitrant" clergy in prison.[27] The Uniate Church itself was reorganized radically with many churches being closed and dioceses being modified and restructured.[28]

After a preliminary interview with Metropolitan Ioann, Orthodox Exarch of the Ukraine, Kostelnyk, Pelvecky and Melnyk returned to Kiev on February 20, "with the first group of Uniate priests for reunification."[29] In celebration Kostelnyk declared: "The yoke imposed on the Galician people by the Roman Popes is now being removed."[30]

Aftter returning to Lviv, Kostelnyk summoned a *Sobor* on March 8 and declared that the Uniates had "wrongly retained bad seeds of faith received from the Roman Popes who worked always with violence, cunning, deceit, trampling on the sacred truth in the name of their love of power and their satanic pride."[31] Kostelnyk proposed a break with Rome and a reunion with the Russian Orthodox Church.[32] His proposal was accepted by the *Sobor* which then added:

> The Vatican was completely on the side of bloody Fascism and came out against the Soviet Union, which saved our Ukrainian people from slavery and destruction and united all our lands... thus liberating us from national and religious oppression.[33]

---

23 Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 101; Galter, *Red Book*, p. 94.

24 Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 101 *First Victims*, pp. 39—40.

25 *Diiannia soboru hreko-katolytskoi tserkvy, 8—10 bereznja 1946 r u Lvovi* (Proceedings of the council of the Greek-Catholic church in Lvov, 8—10 March 1946) (Lvov, 1946), pp. 15, 23; Documents also in *Tablet* (London), January 12, 1946, pp. 18—19; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 101.

26 *Diiannia soboru*, p. 125; *First Victims*, p. 38; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," pp. 101—104; Galter, *Red Book*, pp. 94—95.

27 *First Victims*, pp. 40, 42; Galter, *Red Book*, p. 95.

28 *First Victims*, pp. 42, 108.

29 *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, No. 4, 1946, p. 5.

30 *Ibid.*

31 *Ibid.*, p. 6; Reynarowych, "The Catholic Church in the West Ukraine," p. 378; for all the details of the *Sobor*, see: *Diiannia soboru;* for an excellent analysis of the *Sobor*, see: Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," pp. 104—107.

32 *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, No. 4, 1946, p. 9.

33 *Ibid.*, pp. 22—23.

The *Sobor* sent a message to Patriarch Alexei asking him to "receive us into the bosom of the All-Russian Orthodox Catholic Church."[34] Kostelnyk, Melnyk, and Pelvecky also sent a telegram to Stalin expressing "the most profound gratitude for your great deed — the gathering into one of the Ukrainian lands without which it would have been impossible even to dream of liquidating our religious separation."[35] On March 9, "Roman errors" were renounced and the reunification was complete.[36] On September 20, 1948, Kostelnyk, the man who "so skillfully refuted the lying proofs of the Latin hypocrites" was murdered in Lviv, alledgedly by an "agent of the Vatican."[37] The Ukrainian Catholics in Rome, however, declared the assassination was the work of Ukrainian partisans.[38]

In Transcarpathia the Union preserved a little longer than in Galicia but not much longer. The head of the Greek Catholics in the Carpatho-Ukraine, Mgr. T. G. Romza, refused to cooperate with the Soviet authorities in the liquidation of the Church and he subsequently "died" in early November, 1947.[39] Since Mgr. Romza was the backbone of resistance to the Russian Orthodox Church's attempts to incorporate the Uniates, his removal doomed the Greek-Catholic Church in Transcarpathia. By the end of 1949 not a single Uniate Church in Galicia and Transcarpathia remained; all had been absorbed by the Russian Orthodox Church.[40]

The destruction of the Ukrainian Catholic Church is an historical fact. The details of its obliteration are relatively easy to recount, but the reason for its destruction has proved more illusive. Unfortunately scholars have never adequately addressed themselves to why the Government of Stalin decided to persecute and expunge the Uniate Church. Some, sad to say, have completely dismissed it with the unhistorical assertion that religion is not important and, therefore, it is a waste of time to study religious events in the USSR.[41] Others have assumed that Stalin's attack upon the Uniate Church was a logical extension of his Marxist orientation. Stalin was an atheist and, therefore, it was

---

34 *Ibid.*, p. 24; *Diiannia soboru,* pp. 136—137; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 106; Reynarowych, "The Catholic Church in the West Ukraine," p. 378.

35 *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii,* No. 4, 1946, p. 24; *Diiannia soboru,* pp. 141—142; the letter to Stalin also appeared in *Pravda,* March 17, 1946; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," p. 106; Reynarowych, "The Catholic Church in the West Ukraine," p. 378.

36 *Diiannia soboru,* pp. 127—128; *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii,* No. 4, 1946, pp. 10—11; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," pp. 105—106; Reynarowych, "The Catholic Church in the West Ukraine," p. 378.

37 *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii,* No. 10, 1948, pp. 9—10; Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," pp. 108—109.

38 *First Victims,* p. 106.

39 Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine," pp. 107—108; Reynarowych, "The Catholic Church in the West Ukraine," p. 384; Galter, *Red Book,* p. 107.

40 Bolshakoff, *Nonconformity,* pp. 140—141.

41 *The New York Times Book Review,* February 28, 1971, p. 4. Walter Laqueur, in reviewing Richard H. Marshall's, ed., *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917—1967,* claims that "religion has not been a factor of central importance during the five decades of Soviet history."

only logical that he lay waste the Uniate organization.[42] Cardinal Slipy, the Exarch of the Ukrainian Catholic Church in exile, believed that he was imprisoned and the Uniate Church dissipated for that reason.[43] Still others have suggested that it was Stalin's retaliation for the Papacy's anti-Russian policy throughout the war.[44] And some intimate that it was a natural extension of Stalin's revival of traditionalism during the war years.[45]

Undoubtedly the last three reasons do have much merit, especially the Stalinist revival of traditionalism, but they really do not go to the heart of the matter. They overlook Stalin's psyche and what available documents there are which relate to his motivation in attacking the Uniate Church.

The essence of Stalin's psyche was the desire for power. To summarize the man would be to define the classic power politician. Upon his desire to extend and maintain his power turned not only his life but his governmental policies. Stalin varied policies according to his appraisal of their worth in extending his authority. He was not tied to Marxism, to Russian traditionalism, but only to the philosophy of Machiavellism. He would use Marxism, he would use the Orthodox Church, he vould call upon the heroes of Russia's past, but only as ploys to support his rule.

The Uniate Church was,in reality, the victim of a particular policy Stalin believed would enhance his influence. The policy was his revitalization of the Russian Orthodox Church and Orthodox tradition (Russian nationalism). Up to the German invasion in 1941, Stalin was practicing a Marxist policy vis-á-vis religion and ths led him to persecute *all* religions, including Orthodoxy. He held religion to be, as Marx stipulated, an opiate and a part of the decadent superstructure that would disappear when the Marxist society had been established. Holding that a Marxist society would consolidate his power and that religion precluded its development, Stalin, always a practical man, throught he would precipitate the Marxist state by actively crushing all organized religions. His ultimate motive was the expansion of his power, but in the 1920's and the 1930's this was buried beneath his superficial adherence to Marxist anti-religious principles. The Catholic Church, as did most observers, responded to the superficial motive. In March of 1937 the Vatican published the encyclical, *Divini Redemptoris;* it was a bitter diatribe against Marxism and the anti-religious persecutions resulting from Stalin's Marxist policies.[46]

After the German invasion, however, Stalin changed his opinion on religion. He saw, under the pressure of foreign invasion, that religion was not simply an opiate, not simply a decadent layer of superstructure. He realized, as the Orthodox Church rallied to the Government's support, that organized religion

---

42 Conquest, *Religion in the U.S.S.R.*, pp. 7—12.

43 Personal Interview with Cardinal Joseph Slipy, Vatican City, June 16, 1969.

44 Richard N. Marshall, Jr., ed., *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917—1967* (Chicago: The University of Chicago Press, 1971), p. XIV.

45 *Ibid.;* P. Quenard au Nonce Apostolique, Paris 26 fevrier 1945, *Documents divers 1940—1945*, 2ET, N. 38.

46 PP. Pius XI, *Divini Redemptoris, Acta Apostolicae Sedis,* Vol. XXIX (1937), 65—106.

could be a useful ally in keeping him in power. Thus, he stopped persecuting religion as a general rule and attempted, instead, to ally with and control this force. Religion now, from Stalin's point of view, could become a vehicle for the extension and maintenance of his power. He wished to control all religions. The Catholic Church, however, remained an antagonist since the revival of Orthodoxy necessitated a resurrection of Orthodoxy's traditional animosity toward Catholicism. Thus, although the persecution of the Orthodox Church halted, the attack against the Catholic Church continued throughout the war years. Stalin fully revived the Orthodox Patriarchate in 1943 and gave the Orthodox Church full rein in assaulting the Catholic Church on the grounds that it was a western religion, a traditional foe of Orthodoxy, and a supporter of the western invaders. The apex of this policy was the forced conversion of the Uniates, the long-standing scar between Orthodoxy and Catholicism.

On the surface, it appeared as if the Uniate Church was a victim of Orthodoxy's restoration, but, in fact, it was the prey of Stalin's will to power. Stalin allowed the Orthodox Church to absorb the Uniate Church because it was a non-Russian, borderland institution that symbolized the political and cultural differences between the Western Ukraine and Soviet Russia. It was, in essence, an embodiment of Ukrainian nationalism and its clergy were political as well as religious leaders. As such, it was a rallying point for Ukrainian opposition to Russian annexation and a block to the development of a nonpluralistic and leveled citizenry. The Uniate Church, in effect, frustrated the extension of Stalin's authority and Stalin concluded that such a problem could be best reconciled through the Uniate Church's forced incorportation into Orthodoxy. He probably chose this method rather than direct control of a continuing Uniate structure because the church was small and, thus, easily absorbed and lost in the much larger Orthodox Church. And the policy of coerced assimilation also had another reward. The reunion of the Uniate Church with the Orthodox Church was an historic, Orthodox goal and support of Russian Orthodoxy's objectives brought Stalin, in turn, the support of the Orthodox Church and, by extension, the psychological benefits of fulfilling a dream of Russian nationalism. What was important to Stalin was power. He did not destroy the Uniate Church because it represented a theoretical obstacle to socialism or because he felt that he could not institute socialism in the West Ukraine without the diappearance of the Uniates. His motivation was simply power politics.

As before, however, the Catholic Church responded to the superficial motive in Stalin's policy. In early 1946 the Papacy issued the encyclical *Orientales Omnes Ecclesias* which condemned Stalin's revival of Orthodox animosity and the forced assimilation of the Uniate Church.[47] The Church, at the time, was reacting to the means rather than the purpose of the persecution.

It was only after Stalin began to actively persecute the Catholic Church in Poland, the Baltic States, Hungary, and Czechoslovakia that the Church finally became aware of the *primum mobile* of all of Stalin's policies and, in particular, of his annihilation of the Uniate Church. With his political control over Eastern

47 PP. Pius XII, *Orientales Omnes Ecclesias, Acta Apostolicae Sedis,* Vol. XXXVIII (1946), 33—63.

Europe consolidated by 1948 and with his troops in occupation, Stalin determined to bend the Catholic Church into a position of subservience similar to that of the Orthodox Church in the Soviet Union.[48] The upshot of this determination was a massive persecution of the Catholic Church in Stalinist-dominated East Europe. Stalin did not attempt to absorb the Catholic Church into Orthodoxy, as with the Uniates, but, rather, to control it. He appreciated Catholicism's pervasive influence and numerical superiority in Eastern Europe and, for Stalin, influence was identified with power and power was the essence of his psyche. He wanted bascially to dominate the Catholic Church to further extend and enhance his control over the peoples of East Europe. He was intent upon taking over the organization of the Catholic Church and wielding its influence to support his rule. In attempting to do so, Stalin, at last, revealed his real motivating philosophy and the Church was quick to respond. In July, 1949, it issued *Decretum: Responsa ad dubia de communismo,* an attack upon Stalinism, the political philosophy of total control.[49]

This final papal decree pinpointed the basis of Stalin's psyche and, by deduction, the reason for his persecution of the Uniate Church. All three Vatican declarations, *Divini Redemptoris, Orientales Omnes Ecclesias,* and *Decretum,* taken in total, reflected the fact that Stalin was not concerned about socialist theory or Russian tradition, but, rather, his personal power. They revealed Stalin as a practioner, *par excellence,* of power politics and it was as a Machiavellian politican that Stalin suppressed the Uniate Church.

---

48 Dennis J. Dunn, *Stalinism and the Vatican* (Unpublished Ph. D. dissertation, Kent State University, Kent, Ohio, 1970), chapters V—IX.

49 Acta SS. Congregationum, "Decretum: Responsa ad dubia de communismo," *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. XLI (1949), 334. Also see Dunn, *Stalinism and the Vatican,* Chapters VI—IX, for a survey of Stalin's relationship to the Church in Eastern Europe and for the specific effects of this Vatican decree.

МАТЕРІЯЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Від Редакції: Починаючи від біжучого числа «Українського Історика» впроваджуємо в журналі окрему секцію присвячену вивченню життя Михайла Грушевського. Тут будемо друкувати статті, документи, листування й інші матеріяли, що мають безпосереднє відношення до діяльности нашого найвизначнішого історика. Також плянуємо передруковувати деякі рідкісні праці Михайла Грушевського. Систематичне вивчення життя і многогранної творчости Михайла Грушевського належить до важливих завдань істориків і інших дослідників.

Ю. Ґерич

ДО БІОГРАФІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО

(Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було).

Про М. Грушевського написано багато, більше як про кого іншого з чолових постатей нашої новішої історії. Було б дуже корисно спорядити бібліографічний довідник до безлічі статтей, критик, нотаток, споминів, листів, памфлетів, монографій, що появились в українській і в чужих мовах. Тоді було б лекше висвітлити не один деталь чи ситуацію з життя і діяльности цеї незвичайної постаті. А є в його житті декілька періодів, що й досі як слід не простудіовані, слабо документовані або й фальшиво насвітлені.

Одним з таких періодів є останні роки його побуту у Львові, особливо 1913—1914 рр. Це ті роки, в які конфлікт між Грушевським і його противниками, політичними діячами і деякими членами НТШ, виявився в цілій своїй гостроті. Є про це декілька статтей, згадується також то тут то там у споминах про ці непорозуміння, але що саме було основною причиною конфлікту, чому до цього дійшло, які мотиви тут грали головну ролю, персональні чи громадські, то забагато про це не написано. Власне, навіть трудно встановити, коли саме почались ті гострі розходження, що в результаті привели до розриву в 1913 р. Непорозуміння в НТШ були й раніше, ще заки Грушевський

став головою, напр., статутова криза, або «друкарська» 1896 р.[1] Але всі ці кризи чи конфлікти кінчались врешті менш-більш мирно. Останній конфлікт мав для Товариства і для ворогуючих сторін дуже прикрі наслідки.

Є певні підстави думати, що серйозний спір почався десь наприкінці 1907 або на початку 1908 р. Грушевський згадує в одному місці, що в грудні 1907 р. він піддав був критиці діяльність наших послів, на публічних зборах.[2] Ця критика викликала різку віправу посольських кругів і, цілком імовірно, не лишилась без неґативних наслідків в громадському житті і на форумі НТШ.

До того часу відносини, загалом, були добрі. Грушевський був почесним членом НТШ з 1906, його обирали головою Товариства в кожному терміні від 1897 р. У Збірникові на його пошану, що появився 1906 р., є така дедикація.

> «Дорогий Учителю, шановний Товаришу!
> Прийми отсю скромну пам'ятку на ознаку прихильности, поважання й любови. Нехай вона стане Тобі хоч за частину признання, яке тобі належиться за повну пожертвовання Твою діяльність... Нехай вона Тобі стане за дрібку вдяки за провід у праці громади...»[3]

Цю дедикацою підписали: Гнатюк, Коренець, Кревецький, Томашівський і Франко. Нема підстави думати, що заява не була щира. Через п'ять років ситуація цілковито змінилася. Грушевський зрезиґнував з посту голови НТШ, і тим визнав неможливість примиритися із своїми противниками. Одним із найактивніших його противників, як подає Лотоцький, був С. Томашівський. Томашівському теж приписуються деякі анонімні публікації проти Грушевського і один «донос» до політичних властей, про який саме тут буде мова.

Здається, що ціла ця «доносова» афера стане зрозумілою, коли її попередити коротким поглядом на те, в чому саме вбачають автори причину конфлікту. Так, напр., Макух думав, що причина була в «малих людях», що позавидували «великій» людині, Д. Дорошенко винуватив «необмежену амбіцію» Грушевського, Лотоцький знов винуватив «галичанство» та «низькооку» галицьку політику, а частково теж і «аподиктичну вдачу» голови НТШ. Усі вони щирі прихильники Грушевського. Про противників не згадуємо, бо ті всю вину звалювали на нього. Найблище, на наш погляд, підійшов до ядра справи Лотоцький. У

1 Є цікавий лист О. Барвінського про ту кризу до О. Колесси, з 30. Х. 1896. Пише, між іншим, про «затію, яку задумує т. зв. опозиція проти теперішнього Виділу а де факто проти існовання наук. товариства ім. Шевченка...» та просить Колессу, щоб «Ви з свого боку подбали о обезпеченье сего наук. товариства...». Також *«Житте і Слово»*, кн. 6, 1896, стор. 475.

2 М. Грушевський, *Наша політика*. Львів, 1911, стор. 23.

3 Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками. Львів, НТШ, 1906.

кількох статтях в «Ділі» він подав коротку, але дуже влучну характеристику Грушевського.[4] Грушевський, каже він, інтересувався усім, не лиш наукою, отже інтересувався й політикою, в Росії і в Галичині. Однак, у ролі активного політика він не міг ніде довго витримати, тому й його дружба з ново-ерцями, з радикалами, чи врешті з націонал-демократами не тривала довго. Найдовше він побув в національно-демократичній партії, двічі (1899—1904, 1907—1909). Вийшовши остаточно з національно-демократичної партії (1909) і знайшовшись на становищі незалежного політичного обсерватора, Грушевський «немилосердно» громив галицьку політику. Це головно статті, на галицькі теми, які він містив в ЛНВ за 1909 і 1910 рр. Ці статті, «з деякими змінами та з додатком нових», він випустив окремим виданням в осені 1911 («Наша політика»). І власне ці статті, так з огляду на зміст як і на форму, створили таку атмосферу, яка й довела до цілковитого розриву. Ото ж, не якісь дрібні непорозуміння за самочинне уділювання одної чи другої стипендії, не особисті амбіції, заздрість, ненависть чи інші персональні справи, а справи громадської натури були головною причиною конфлікту. Пише Лотоцький:

> «В цій незалежності та у високому авторитеті Грушевського і треба шукати головну причину того загострення настроїв проти нього з боку його політичних противників, яких було таки чимало у його — не лише в Росії, але й в Галичині. І в цій останній, якій віддав він велитенський подвиг ріжнородної та невтомної праці, створила йому досить противників його критика галицького партикуляризму, який схарактеризував він терміном «галичанство». Це була ознака спеціяльно та специфічно галицької політики, перейнятої вузьким провінціялізмом та щодо конечних цілей низькоокої».[5]

Критика «галичанства» була цілком безоглядна. Вистачить прочитати оден-другий абзац з тої чи іншої статті, щоб мати посмак цілості. Наведемо пару епітетів. Отож галицькі політики це «моральні каліки, політично непочитальні, безпринципові, безхарактерні, філістерські характери, опортуністи, роджені до повзання, хитрі Паньки, деморалізують галицьку суспільність і затроюють хрунівством, приклонники блаженного спокою, інтелігентна хруніяда» і. т. д. Не багато ліпша галицька інтеліґенція і суспільство взагалі. В Галичині даремно шукати «сміливого злету», відважних виступів, відваги рискования, — Галичина «се не те, що східня Україна», галицька людність пасивна, без ініціятиви, без сміливості, прив'язана до малих вартостей, щаслива, коли може полежати «плазом перед князями церкви» і т. д. На тому ці епітети не вичерпуються і їх можна навести ще бодай з десяток. На кінці треба згадати ще оден гріх окремо, бо це з усіх гріхів головних найголовніший: це упир «угодовства». Галичани так наче б

---

[4] О. Лотоцький, «Діяльність Михайла Грушевського», «*Діло*», 28. XI.— 1. XII. 1934; також М. Лозинський, «М. Грушевський», «*Діло*», 28. VI. 1910.

[5] «*Діло*», 30 листопада, 1934.

створені до всіляких «угод», а за угодами і дрібненькими здобутками втрачають з очей важливі принціпіяльні справи.[6]

Коли б цей аналіз «галичанства» писала була людина незнана, незамітна чи українству ворожа, на це ніхто не звертав би уваги. Але це писав один з найвпливовіших і найавторитетніших тогочасних українських діячів. Ці закиди з боку такої людини не могли лишитися без наслідків. Ті закиди були адресовані до людей, за якими були довгі роки громадської праці (напр., Романчук) і які були не меншими українськими патріотами як автор, дарма що вони могли допускатись тактичних похибок. Те саме сказане в іншій формі, могло б бути конструктивним вкладом у формулювання української політичної думки, в такій як приняв автор — ні. Іноді згадується, що «Наша політика» — не втратила й нині свого значення. Без сумніву, в статтях Грушевського є багато цінних думок, але є теж і «менше цінні» і не можна всього в них сказаного приймати з догматичною ревністю. Об'єктивний дослідник, напр., не буде мати труднощів виказати цілковиту безпідставність закиду, що начебто галицькі політичні провідники лиш і дивились, яку б то свіжу угоду придумати коштом «принціпіяльних справ». Принципияльні справи, національні й політичні права, завжди тут стояли на першому місці і на це є багато доказів, від 1860-их років, починаючи. Нарікає Грушевський, що галичани «люблять кепкувати з ідеологій і з теоретиків». Правда, тим товаром галичани похвалитись не можуть, на ідеології не були дуже продуктивні. Але не можна сказати, щоб вони не визнавали, чи не були вразливі бодай на пункті одної ідеології — національної свідомости і національної честі. Що ж до принципіяльних справ, то як сказано, укр. політичні партії завжди їх клали на першому місці здавна (останньо, напр., парляментський з'їзд у Львові 2 лютого 1910), але вони теж розуміли, що «голі» права, які б гарні й не були, не багато поможуть, коли не створиться відповідних передумов, коли не буде тих «одної-двох гімназій, університетських катедр, союзів, кас ощадности» і т. д., тобто коли не буде приготований ґрунт, щоб тими правами уміли користуватися.

«Наша політика» вийшла з друку не скорше жовтня-листопада 1911 р.[7] У грудні на неї вже була реакція у формі фейлетонів в «Ділі». Автором тих (анонімних) фейлетонів вже тоді уважали Томашівського. Зі скупих відомостей, які маємо про критику «Нашої політики» видно, що автор, іноді в засобах теж не перебирав. В одному з фейлетонів, напр., закинув Грушевському, що той противився збірці фон-

---

6 Пару галицьких «угод» зароджувались зовсім не у Львові. Так, напр., Куліш привіз свою «Крашанку» (1882) з Києва, але її відкинули всі галицькі партії. За те Куліш назвав галичан «літературними гайдамаками й телятами». До ново-ерської угоди доклали своїх старань Антонович і Кониський (пор. Д. Дорошенко, *З історії укр. політичної думки*. Прага, 1936, стор. 14).

7 Під першою статтею, «Під нинішню хвилю», є дата: «1911, в вересні».

дів на українські приватні школи. На те появилось в «Ділі» за 18 січня 1912 спростовання з рамені Крайового Шкільного Союзу, за підписами о. Омеляна Ваньо і Семена Демидчука, в якому сказано, що закид зроблений Грушевському безпідставний. Була пропозиція — пояснює спростовання — щоб зібрати один мільйон корон, скласти в банк, а з процентів покривати кошти укр. приватних шкіл. Грушевський був одним з тих, які критикували той плян доводячи, що школи треба закладати зараз, а не ждати аж збереться мільйон і від нього вплинуть відсотки. З тою думкою згоджувались тоді всі члени КШСоюзу.[8] Чи автор фейлетонів в «Ділі» був рівночасно автором памфлету «Наша політика і проф. Грушевський», що появився в червні 1913 трудно рішати не зрівнявши одного з другим. Взагалі, про ті справи, за браком архівальних матеріялів чи безпосередних свідчень, не багато можна сказати. Також і на «спомини» не дуже можна сполягатись, бо, як побачимо, деякі спомини потребують основної фільтрації. Так напр., Лотоцький, у згаданій вже статті в «Ділі» (30. XI. 1934) писав, що «найбільш активну ролю прийняли на себе І. Джижора та С. Томашівський» Це невірна інформація. Джиджора був відомий як прихильник Грушевського, він співпрацював увесь час з ЛНВ, виступав в його обороні разом з Роздольським і Мочульським.[9] Для Джиджори старався Грушевський про посаду в Львівському університеті, отже Лотоцький мабуть навздогад причислив Джиджору до провідників опозиції.[10]

Інакша справа з Томашівським. Що він був одним з головних опонентів Грушевського, то цього заперечити не можна. Але, Томашівський виступав проти Грушевського не з персональних причин чи мотивів, не зі заздрості чи з ненависти. Томашівський в тому часі мав вже своє визначне наукове ім'я, він був відомий як громадський діяч, довголітній член Виділу НТШ, він брав живу участь в багатьох українських товариствах, був членом-основоположником «Учительської

---

[8] В «Ділі» ч. 14 з 18 січня 1912 є відклик на «Діло» з 11. XI. 1911 р., в якому власне й є один з фейлетонів.

[9] Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка.* Мюнхен, 1970, стор. 61.

[10] Джиджора був обраний д. членом НТШ 27. II. 1913 (Хроніка, ч. 60—62, 1918). — В тому самому часі він помістив був цікаву статтю в ЛНВ (жовтень, 1913) п. н. «Галицька кріза», яка формою і змістом нагадувала «галицькі» статті Грушевського. Стаття підписана псевдонімом Іґнотус. «Діло» (13. XI. 1913) відмітило, що стаття Іґнотус-а нагадує, чи є «духово споріднена з виводами проф. Грушевського в «Нашій політиці». — Про яку саме посаду в університеті мова, точно не відомо. Лист Грушевського до О. Колесси, писаний з Криворівні 3. (16) VII. 1913 такий: «Високоповажаний Пане Товаришу, В четвер 10. VII. Факультет ухвалив поперти перед міністерством подане Джиджори і стипендію постановив просити для нього 1200 кор. Декан сказав, що в суботу вишле до міністерства. Отже прошу Вас зайнятися ласкаво сею справою. Фінкель казав, що треба, щоби хтось поговорив з Цвіклінським. Але Ви краще знаете, як сю справу посунути вперед...»

Громади», редактором «Нашої Школи» (в 1913 р.), професором львівської української гімназії (Філія) і доцентом львівського університету, взагалі був людиною високої культури (між іншим, знаменитий лінґвіст, володів 15-ти мовами), то ж нема жодних підстав думати, що за його критикою крилися еґоїстичні інтереси. Він міг в тому чи іншому питанні не мати рації, міг помилятися в оцінці Грушевського як особи, міг улягати хвилевим настроям (напр., червневі збори, 1913), але щоб він, місто-голова центральної української установи, український патріот робив «доноси» на того, кого пару років тому величав своїм учителем і провідником, то це цілковитий нонсенс, це інвектив, який нещасним збігом обставин попав у «спомини», а звідтіля набув історичної сили.

Грушевський уступив з головства НТШ в жовтні 1913 р і обов'язки голови перейняв Томашівський. Таким чином розрядилася та важка атмосфера, що витворювалась упродовж кількох останніх років і підривала взаїмне довір'я так на форумі НТШ, як і в політичному життю. Без сумніву, відхід Грушевського від проводу НТШ був для Товариства великою втратою, але він не був «катастрофою», як деякі автори думають. Долю Товариства припечатав не відхід Грушевського, а війна і повоєнна ситуація. Чи зумів би був Грушевський (коли б був лишився головою) в такій ситуації продовжувати з таким самим успіхом працю, як давніше, річ дуже сумнівна.

У зв'язку з тим драматичним відходом Грушевського з НТШ і переїздом до Києва зроблено тяжке обвинувачення Томашівському в тому, що начебто він це спричинив та спричинився ще й до політичного переслідування свого колишнього професора. Чи є тут якесь зерно правди? Ні, нема!

Міт про «донос» появився в друку, мабудь вперше, в 1923 р. Є кілька версій про те, чому та як мусів Грушевський покидати Галичину з вибухом війни. Перейдемо їх по черзі.

Д. Дорошенко у своїх споминах, що появились в 1923 р. пише про цю справу так:

> «Нарешті прибув до Київа проф. М. Грушевський. Йому довелось зазнати багато мороки. Ще за місяць до оповіщення війни він умістив у редаґованому ним місячнику «Літературно-Науковий Вісник» статтю «Сараєвська трагедія», за яку австрійська прокуратура сконфіскувала книжку, а проти автора, що займав катедру в львівському університеті, розпочато дисциплінарне слідство.»

В тому саме часі, пише Дорошевно, Грушевський перебував в Криворівні, в Карпатах, у своїй «віллі». Там його й застав вибух війни. З Криворівні Грушевський переїхав з родиною до Відня, а звідтіля перебрався до Італії. Дальше є в Дорошенка таке:

> «Ледве він від'їхав з Австрії, як прийшов наказ австрійської поліції арештувати його по обвинованченню в русофільстві. Ка-

жуть, що мотивоване обвинувачення склав один з його колишніх учнів.»[11]

У цій реляції правдою є те, що Грушевський перебував у Криворівні у часі вибуху війни і що він звідтіля виїхав до Відня. Коли саме виїхав, в перших днях війни чи пізніше, Дорошенко не подає. Теж правдою є, що з Відня Грушевський поїхав до Італії, а дальше до Києва.

Чи і коли прийшов наказ австрійської поліції його арештувати, зараз після від'їзду з Відня чи пізніше, та й взагалі чи такий наказ був, то про це точних відомостей немає. А що такий наказ був в наслідок «мотивованого обвиновачення в русофільстві», яке наче б то мав скласти один з його колишніх учнів, то це не відповідає правді. Дорошенко впав жертвою легковірности і прийняв псевдо-інформацію, яку може поширювала «народня усна словесність» за факт і надав їй історичного значення. Ми дальше побачимо, яке це «обвиновачення» було та й коли воно було складене. Це перша версія Дорошенка про виїзд Грушевського з Галичини в 1914. Є у нього ще й друга. В 1934 р. він опублікував в Празі монографію про Є. Х. Чикаленка. Від попередньої книжки минуло одинадцять років і про справу Грушевського, якій він і тут відводить місце, мається таку інформацію:

> «Одночасно з 'Радою' було закрито журнал 'Літературно-Науковий Вістник', дарма, що й він озвався місяць перед тим на вбивство ерцгерцоґа Фердинанда статтею Грушевського, за яку австрійська прокуратура сконфіскувала книжку, а Грушевського наказала арештувати. . .»

І трохи дальше:

> «Війна застала його в Галичині на літниську в горах; він виїхав до Відня, де його вже шукала австрійська поліція, щоб заарештувати; з великими труднощами вдалося йому з родиною втікти до Італії, звідки, на телеграфний заклик київських українців, він вибрався до Київа.»[12]

У першій версії Дорошенко знає, що наказ арештування прийшов щойно тоді, як Грушевський виїхав в Відня закордон і що причиною для арештування було «мотивоване обвинувачення» в «русофільстві» складене якимось австрійським патріотом. У другій версії Грушевського переслідує не поліція, а прокуратура і не на підставі «доносу», а за статтю «Сараєвська трагедія», яку він помістив в липневому числі ЛНВ, і що наказ його арештувати вийшов ще заки Грушевський вспів виїхати закордон. Знав він про це, що йому грозить чи не знав, невідомо. Він мусів приїхати до Відня, де за ним шукала поліція, але

---

[11] Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє- минуле* (1914—1918) частина перша. Львів, Червона Калина, 1923, стор. 26,

[12] Д. Дорошенко, *Євген Чикаленко, його життя й громадська діяльність.* Прага, Фонд ім. Чикаленка, 1934, стор. 72, 75.

мабуть ця поліція була дуже безтолкова, бо не дивлячись на її шукання Грушевський, хоч і з труднощами, зумів пробратись до Італії. Так на цю, як і на попередню версію документації нема. Видно, що й тут писав Дорошенко про справу Грушевського на підставі того, що чув і в що повірив, а при тому призабув справити неточності подані одинадцять років раніше. Порівнявши обидві ці реляції стане цілком очевидно, що одна суперечить другій, у того самого автора.

Роком пізніше появилася була невеличка книжка про життя й діяльність Грушевського видана Українським Науковим Інститутом в Берліні. В одній із статтей німецький історик Антон Пальме згадує про цей епізод також, але згідно його інформації, ситуація зовсім не була така, як її описує Дорошенко. Каже Пальме, що приятелі відраджували Грушевському виїздити, але він не дивлячись на «пересторогу» таки поїхав, до Росії, бо вважав, що він повинен бути там, де буде вирішуватися доля народу.[13] А взагалі то стаття Пальме подає речі загально відомі, мало цікава і оцей деталь з «пересторогами» він додав мабудь з власної інспірації.

Останніми часами над біографією Грушевського попрацював Л. Винар і треба сказати, що зібрав чимало цікавого матеріялу, хоч у дечому трохи «перестарався». Про виїзд Грушевського з Австрії до Італії в 1914 р. він знайшов ще таку, дуже цікаву інформацію, шкода лиш, що не подав джерела. Отож пише Винар про це так:

> «Беручи до уваги небезпеку перебування Грушевського в Криворівні, діячі Союзу Визволення України добилися від австрійського генерального штабу вивезення його до Відня. У Відні Грушевський відбув цілу низку зустрічей з українськими діячами. Він зорієнтувався, що війна затягнеться, і тому вирішив виїхати до невтральної Італії, щоб звідтіль сконтактуватися з киянами».[14]

Якщо Дорошенкова інформація правдива, то виходить, що австрійський генеральний штаб працював проти своєї поліції. Дорошенко твердить (версія 2), що за Грушевським шукала поліція і що він з тяжким трудом пробирався закордон, а тут виходить, що ген. штаб його привіз до Відня і він собі тут одбуває «цілу низку зустрічей», а там поміркувавши, що війна потриває довше «вирішив виїхати» (без труднощів). Не можна нічого про цю версію сказати, бо невідомо звідкіля вона походить. Про Союз Визволення України і його діяльність на початку війни теж не багато відомо. Відомо лиш, що він постав 4 серпня 1914 р. у Львові і що тут був його осідок, щойно «по першій російській інвазії осідок Союза перенесено до Відня».[15] Союз скла-

---

[13] *Prof. Michael Hruschewskyj, sein Leben und sein Wirken.* Berlin, Gesellschaft der Freunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes, 1935, S. 11 („... er kehrte trotz der Warnungen seiner Freunde nach Rußland zurück").

[14] Л. Винар, «Чому М. Грушевський повернувся на Україну в 1914 році.» *Укр. Історик,* 3—4 (15—16) 1967, стор. 106.

[15] *Пам'яткова книжка Союза Визволення України.* Відень, 1917, стор. 368 (стаття А. Жука п. н. Союз визволення України); Укр. Рад. Енцикло-

дався з старих членів колишньої РУП і з соціял-демократів. Імені Грушевського не згадується в початковій історії Союзу і його цілком певно не було на основуючих зборах (4 серпня), але мабуть він якийсь контакт мав, бо ж був вірно поінформований про програму і завдання цієї непартійної організації.[16] Мало однак імовірне, щоб Союз вже в першому місяці існування здобув такі контакти до ген. штабу австрійської армії, що той «перевіз» Грушевського до Відня, і то негайно, бо ж вже 3 вересня російська армія зайняла Львів, а фронтова лінія від Криворівні тоді була недалеко.

Офіційна нотатка НТШ про це коротка. В Хроніці ч. 72 (1935) стоїть, що Грушевський «з початком світової війни, у вересні 1914 р., мусів виїхати з Галичини до Відня, а звідти через Румунію дістався до Києва». Розуміється, інформаційна служба НТШ обмежилась тут до факту не входячи в причини і їх інтерпретацію.

Коли б переглянути ще інші джерела, свої чи чужі, мабуть найшлася б ще неодна цікава версія про те, як, коли, чому та серед яких обставин пробирався Грушевський у вересні чи жовтні 1914 р. за кордони Австрії. Насправді ніякої драми тут нема. Поліційного наказу про арешт не було, бо коли б був, поліції не так трудно було б дізнатися де Грушевський перебував. Принайменше немає доказу на те, що такий наказ був. Справа проста, Грушевський перебував у Криворівні і коли фронт приближався, він вирішив виїхати до Відня, а з Відня до Італії.

Що йому університет влаштував дисциплінарне слідство за «Сараєвську» статтю, то це факт. Той факт має теж відношення до карного поступовання воєнного суду, а теж виразно свідчить проти безпідставних звинувачень у «мотивованому обвинуваченню в русофільстві», як про це пише Дорошенко у версії ч. 1, і яке мав скласти «оден з бувших учнів» і що тим учнем, як розходились «чутки», був С. Томашівський.

Треба було зупинитись над оцими версіями, щоб виказати їхню суперечність і брак документарної основи, особливо, коли йде про т. зв. донос. А тепер можна перейти ad rem ipsam, тобто: яким чином попав у цю справу Томашівський.

Між паперами О. Колесси збереглось декілька документів, які мають певне відношення до справи Грушевський-Томашівський, і які поміщуємо тут, як документальний матеріял. Між Колессою і Грушевським відносини були добрі, як про це свідчать листи, що зберег-

---

педія (3:510) має таку (фальшиву) інфомацію: «Г(рушевський) був ідейним натхненником «Союза визволення України», створеного на початку першої світової війни генеральними штабами нім. і австро-угорської армії з шпигунсько-пропаґандистськими цілями. За допомогою цього «Союзу» Г. переїхав з Відня через нейтральну тоді Румунію в Росію і перебував в Москві».

[16] Д. Дорошенко, Мої спомини . . ., ч. I., стор. 28—29.

лись. Після виїзду з Відня 1914 р. Грушевський писав до Колесси з Фльоренції:

> «Згідно з обіцянкою доношу Вам, Високоповажаний Пане Професоре, що в Італії простірно (нема чужинців), дешево і вигідно. Хоч настрій не в сторону Австрії, але невтральність здається певна і в відносинах чемні і навіть дуже. Мій привіт . . . М. Г.»

На жаль на цьому письмі (це картка) нема дати, але в Грушевського це трапляється часто. На рідко якому з тих листів, які збереглись є дата. Коли б була дата, можна було б встановити, чи він в Італії вже був у жовтні, чи пізніше. Але це не суттєве. Згадую про це тому, бо то остання картка від Грушевського, що збереглася в архіві Колесси.

Справа Грушевський-Томашівський виринає наприкінці 1916 р. В грудні (31-го) в парляментській кав'ярні у Відні була мова між нашими послами про зізнання Томашівського у справі Грушевського і, мабуть, вичерпні інформації про те мав Колесса, який і поділився ними зі своїми колегами. Як видно з долученого документу Колесса мав брати під сумнів у зізнаннях Томашівського те, що начебто Грушевський мав відношення до студентських заворушень на львівському університеті, або що він був вороже настроєний до Австрії.[17]

Хтось із прихильників Томашівського повідомив його про цю розмову і, можливо, передавши невірно її зміст поставив Томашівського в таку ситуацію, що той мусів вимагати сатисфакції. Отож, в імені Томашівського звернувся адвокат д-р Роде до Колесси з пропозицією відкликати закиди зроблені Томашівському 31. грудня 1916 під загрозою судової скарги. Колесса не відкликав і справа опинилась в суді. Однак до процесу не дійшло. Позовник, тобто Томашівський, застановив справу в суді погодившись при тому заплатити кошти.[18] З того можна заключати, що або ніяких закидів проти Томашівського Колесса 31 грудня не підносив і що інформант зміст розмови передав невірно, або що підносив такі закиди, які міг чимось документувати і в яких не визнавав рації за Томашівським. Здається, що тут було зайшло якесь непорозуміння. Кінець кінцем справа між Томашівським і Колессою закінчилася мирно.[19]

Найважливіший документ, що зберігся у зв'язку з тою аферою це зізнання Томашівського перед воєнним судом, які також тут публіку-

---

[17] Документ ч. 2.

[18] Документ ч. 3.

[19] З нагоди ювілею Колесси в 1927 р. прислав Томашівський до Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, яке цей ювілей уряджувало такого листа: «Як оден із найстарших студентів Професора Олександра Колесси, прошу, з приводу Його ювилею, передати Йому від мене сердечний привіт і щирі бажання довгого віку і корисних обставин для дальшої успішної діяльности на ниві рідної культури. С. Томашівський.

ємо. Нема на тих зізнаннях ані дати, ані назви суду, але це вже вина переписувача. На початку зізнань, на горі аркуша є замітка Колесси:

> «Зізнання Дра. Ст. Томашівського перед військовим судом (у Львові) в справі Грушевського — видобуті з військових суд. актів і передані мені Дром Волод. Бачинським. ОК.»[20]

Чи ці зізнання мав Колесса вже 31 грудня чи одержав щойно пізніше трудно вгадати. Правдоподібно що мав, бо при уважному прочитанні справді можна квестіонувати відповіді Томашівського лиш у тих двох пунктах, тобто з відошення Грушевського до студентських заворушень і його австрійські антипатії. Нічого більше. А власне це ті закиди, про які мова в листі адвоката Роде. Таких відповідів Томашівський давати не мусів, бо відносно першого, він не твердить категорично (отже не знає позитивно), а щодо другого, австрофобства, то Грушевський діяв публічно (писав, виступав на зборах, викладав в університеті), тому лиш такі акти могли становити судовий матеріял, а не його почування.

Заки перейти до розгляду цікавіших місць у зізнаннях треба встановити найперше деякі дати. Отож з вибухом війни Томашівського мобілізовано (він був поручником, з 1899 р.), як теж мобілізовано деяких інших членів Виділу.[21] Томашівський не був довго при війську, його та С. Рудницького «викреклямовано», коли саме, то про те в Хроніці не подається.[22] В акад. році 1916/17 він повернувся назад до Львова і його ім'я є в програмі викладів львівського університету.[23] Виглядає, що його військова кар'єра не була довга.

Коли ж він складав свої свідчення? Для нас ця обставина дуже важлива, бо від встановлення дати свідчень буде залежати, чи та на скільки інформація в Дорошенка про «мотивоване обвиновачення» може мати якінебудь вигляди правдоподібности. Як вже згадано

---

20 Документ ч. 1.

Слово «у Відні» Колесса перекреслив і написав нагорі «у Львові». Справа в тому, що судову справу вів военний суд у Львові, але переслухання Томашівського (з доручення Львівського военного суду) відбулось у Відні. — Відпис цього документу зробив Бачинський, по всій імовірності, не у Відні, а у Львові.

21 До війська покликано ще таких членів (згл. заступників) Виділу: В. Левицького, Ю. Мудрака, І. Зілинського. С. Рудницького (Хроніка НТШ ч. 60—62, 1918, стор. 3).

22 С. Рудницький брав участь в нарадах Заг. Укр. Культурної Ради у Відні 4—5 лютого 1915, а Томашівського кооптовано до секції середнього шкільництва ЗУКРади менш-більш в тому самому часі або трохи пізніше. (Звідомлення Загально Української Культурної Ради, Львів, 1917, стор. 4, 17).

23 *Program wykładów w półroczu zimowem 1916/17*. Томашівський нотується як приват-доцент по Історії Австро-Угорщини від 1866 р., Боротьба за Чорне Море протягом історії, веде також історичні вправи, разом 5 годин тижнево.

Вол. Бачинський при переписуванні зізнань поминув дату та інші деталі (назву суду), які його не цікавили. Але незалежно від того ми можемо з цілою певністю встановити, що зізнання були складені не раніше як в 1916 році. Найперше треба завважити, що на слідчу процедуру в 1914 р. властиво не було часу. Австрія виповіла війну Росії 6 серпня, а через чотири тижні російська армія вже була зайняла Львів (3 вересня). Мусіла б отже була бути справа Грушевського справою капітальної ваги для держави, щоб у такій ситуації скорим темпом вести слідство. Такою вона не була, бо ж він спокійно перебував у Криворівні. Це перше. Друге, Томашівського зараз з вибухом війни покликано до війська і його у Львові не було. Дальше, в зізнаннях є деякі місця, які цілком виразно вказують на те, що допит відбувався не на початку війни, чи перед війною, а значно пізніше. Візьмімо, напр., такі місця:

„... über seine Tätigkeit und seine Meinungen seit dem Kriegsausbruche nicht genügend informiert bin ...“

„Meines Wissens sind Frau und Tochter mit ihm zugleich nach Rußland (gefahren). Über ihre Abreise ist mir nur so viel bekannt, daß sie Ende September von ihrem Sommeraufenthalt in Kryworiwnia nach Wien reisten und nach einem Monate von hier über Italien nach Rußland fuhren“.

Це значить, що судові доходження, а принаймні зізнання Томашівського, одбувались не перед листопадом 1914, тобто часом коли Грушевський прибув до Києва і, розуміється, ніякого впливу на загрозу «арешту» мати не могли. Тоді коли суд допитував Томашівського, Грушевський уже давно був по той бік кордону, інтернований в Казані або в Москві. Цікаво, що Грушевський не поспішав з переїздом, а лишався у Криворівні аж до кінця вересня. Тоді фронтова лінія пробігала не дальше 30—40 кілометрів на схід від місця його побуту.

Врешті є ще одно місце, яке подає досить точно, коли саме судовий допит відбувався. Переказавши про походження Грушевського та про його номінацію професором львівського університету, Томашівський подає скільки тоді років було оскарженому та скільки тепер:

„Er war damals 28 Jahre alt, steht also heute im Alter von 50 Jahren“.

Рахунок простий: Грушевський родився 29 вересня 1866 + 28 — буде 1894 тобто рік, в якому прибув до Львова; нині він має 50 років, отже 1866 + 50 — 1916, то значить, що зізнання складав Томашівський не скоріше як у 1916 р., а коли б брати «50 літ» дуже точно, то після 29 вересня 1916 р. Це дуже імовірно, що приблизно в тому часі відбувались переслухання. Їх, довідавшись, коментували наші посли і як результат цього коментаря наспів лист до Колесси від Роде з датою 5 січня 1917 р. Як згадано, Колесса відмовив пропозиції Роде «відкликати свої закиди» і справа пішла до суду. З якихось

причин Томашівський припинив судову справу проти Колесси і прийняв на себе судові кошти зв'язані з тою справою.[24]

Є ще оден документ, лист від адвоката д-ра Евина зі Львова до Колесси з датою 30 квітня 1917 р.[25] Пише Евин, що суд назначив його «куратором» у справі Грушевського і йому для оборони треба було книжки Щеголева і статті Грушевського п. н. «Повороту нема», яка появилась була в «Новій Раді» ч. 4 з 13 квітня.[26] Перше й друге це матеріяли, які виразно мали свідчити про погляди Грушевського та про відношення українців до Росії. Очевидно Евин знав в чому діло, за що ведеться дисциплінарне слідство університету і в чому підозріває його военний суд. Як відомо Сенат розпочав дисциплінарне слідство після появи «Сараєвської» статті, яка начебто мала вказувати на те, що в Грушевського є русофільські тенденції. Вглянув у цю справу й военний суд, motu proprio чи за суґестією університету — не важливе. Важлива справа. Отож судова справа була та сама, що й «університетська» — русофільство (а тим самим австрофобство) цісарського професора. На те «доносу» не було треба. Грушевський не писав політичних статтей під псевдонімом і зі своїми поглядами не ховався. Можна йому закидати різні речі, але не брак відваги. Чи можна було посуджувати в русофільстві людину, яка писала, що російською культурою «обличье Украины ныне загрязнено и обезображено, но настанет светлый, прекрасный день, когда на украинской земле не будет врага-супостата».[27] Чи може хтось повірити, щоб Томашівський, чи інший «бувший учень» складав «мотивоване обвинувачення» Грушевського в русофільстві! Пару років раніше появилась була власне згадувана книжка Щеголева. Нікому з українських діячів не відводить Щеголев стільки місця і стільки уваги, з крайною злобою й ненавистю, як Грушевському. Товашівський напевно цю книжку читав, вже хоч би тому, що й йому відведено належну увагу. Чи є в зізнаннях Томашівського якісь найменші натяки на те, що Грушевський міг мати чи приховувати проросійські симпатії? Нехай читач судить сам. Лиш у двох випадках можна б мати певні застереження щодо свідчень, що може вони на некористь Грушевського, але вони, ті два випадки, абсолютно не становлять судимої справи. Це трохи двозначне свідчення про якийсь зв'язок Грушевського зі студентськими заворушеннями на університеті, і

---

24 Документ ч. 3.

25 Документ ч. 4.

26 С. Н. Щеголев: Украинское движеніе, как современный етап южнорусскаго сепаратизма. Кіев, 1918. — Автор діяльний член «Клубу» русских националистов (1908) в Києві, відомий гонитель українства, головний цензор укр. книжок. Названа праця (588 стор.), це капітальний «поліційний» рапорт на український національний рух.

«Нова Рада», щоденник виходив в Києві 1917—1919, за ред. Ніковського, продовження припиненої на початку війни «Ради».

27 М. Грушевський, «Українсько-руське літер. відродження» *ЛНВ*, 1898 стор. 88, 107—8, цит. за Щеголевим, op. cit., 124.

певну «нехіть» супроти монархії продемонстровану в останній статті перед війною. Але ні те, ні друге не становило справи капітальної ваги.

Інші речі в зізнаннях Томашівського, це його оцінка Грушевського як особи, науковця й політика. Опінія й спостереження, цікаві самі собою, прямого відношення до нашої справи («донос») не мають і ми ними займатись тут не будемо.

Оце й усе, що зізнав Томашівський. Це не було ні «мотивоване обвиноваченння», ні «донос», ні оскарження, яке б стало причиною переслідувань, ба й накликало «арешт». Томашівський тут не виступає як свідок прокуратури, а як свідок покликаний слідчим воєнним судом і своїми свідченнями він не то що не обтяжив, але навпаки, коли й були які підозріння в русофільстві, то він їх цілком розвіяв.

Треба пожалували, що Дорошенко, не перевіривши фактів, висловився так необережно про цей епізод в житті Грушевського та нехотячи кинув пляму на визначного українського громадянина, патріота й науковця високої кляси. І теж треба пожалувати, що похибку зроблену Дорошенком повторяється до нині. Можливо, що документи, які отут публікуємо внесуть трохи світла у цю справу і що ім'я і характер Томашівського залишиться таким чистим і світлим, яким він завжди був.

ДОДАТКИ

Документ ч. 1

Зізнання Дра. Ст. Томашівського перед військовим судом в справі Грушевського — видобуті з військових суд. актів і передані мені дром. Волод. Бачинським. Др. Олександер Колесса.

Punkte über welche zu befragen war:

1. Persönliche Daten und Familienverhältnisse;
2. Dauer seiner Tätigkeit an der hiesigen Universität und Gegenstände, deren sie gewidmet war;
3. Richtung, in welcher er auf die sich um ihn grupierenden wirkte;
4. Sein Verhältnis zur ukrainischen Frage vor Kriegsausbruch, so wie seine Aufsätze, Vorträge und Abhandlungen, welche die Frage zum Gegenstand haben.

Ich kenne den Beschuldigten seit 1895. Er war damals bereits Professor an der Lemberger Universität und lernte ich ihn in dieser Eigenschaft kennen, da ich sein Hörer war. *Ich bekam Gelegenheit ihn auch privat kennen zu lernnen und besuchte ihn öfter.*

Er stammt aus einer ukrainischen Familie, seit Vater war in Wladikaukasus russischer Staatsbeamter. Hr. wurde im Jahre 1894 von der Regierung zum Ordinarius für allgemeine Geschichte mit besonderer Berücksichtigung Osteuropas an der Lemberger Universität ernannt. Damals war er Kandidat an der Universität Kiew und hatte sich schon einen wisseschaftlichen Ruf erworben. Er war Verfasser einiger historischen Monographien, darunter einer ziemlich umfangreichen Geschichte des Kiewer Landes. Er war damals 28 Jahre alt, steht also heute im Alter von 50 Jahren.

Er heiratete 1896, die damals als Lehrerin an einer städtischen Schule angestellte Maria Wojakowska, deren Familie, bzw. Eltern sind mir nicht bekannt. Sie ist Ruthenin. *Ein Bruder war zurzeit der Hochzeit Berufsoffizier, ich glaube Ergänzungsbezirkskommandant in Stanislau.* Eine Schwester ist an den griech-kathol. Geistlichen Lewicki in Skala verheiratet. Ich erinnere mich jetzt dass das Ehepaar Lewicki vor kurzem gestorben ist. Der Vater des Beschuldigten ist in der Zeit des russisch-japanischen Krieges gestorben. Die Mutter lebt, wahrscheinlich noch heute. Ein Bruder ist Universitätsdozent, zuletzt in Petersburg. Er ist ebenfalls Historiker. Eine Schwester ist an einen höheren russischen Staatsbeamten verheiratet und lebt in Kiew. Von anderen Geschwistern und Verwandten habe ich keine Kenntnis. Mit den oberwähnten lebte der Beschuldigte im *anscheinend* bessten Einvernehmen und *pflegte mit ihnen einen ständigen Verkehr, sowohl in Korrespondenz, als auch durch gegenseitige Besuche.* Hr. ist vermögend. Sein Vermögen wird auf ca 500 Tausend Kronen geschätz. Die Familie besitzt in Russland ein Gut, wo, wie gross, entzieht sich meiner Kenntnis, weiter ein Haus in Kiew. Ausserdem hat er eine Villa in Lemberg.

Den Hauptstock seines Einkommens bilden Erbschaftsanteile an dem Urhebenrechte eines von seinem Vater verfassten Lehrbuches des kirchen-slavischen. Dieses Buch wird fast in allen einschlägigen Schulen Russlands benützt und von Jahr zu Jahr neu verlagt. Die Familie soll auch in Kaukasus Grubenanteile besitzen. Wie aus dem geschilderten ersichtlich, stand das Vermögen, bzw. der grösste Teil aus Erbschaften nach seinem Vater. Doch soll *er auch ansehnliches Baarvermögen besitzen. Er besitzt,* glaube ich, *russische Kreditpapiere, ausser der Einlage in verschiedenen Lemberger Kreditanstalten.* Näheres weiss ich nicht.

Ebenso ist mir nicht bekannt, ob er auch in russischen Banken Geldeinlagen hatte.

Er hat eine 15—16 jährige Tochter. Meines Wissens sind Frau und Tochter mit ihm zugleich nach Russland. Über ihre Abreise ist mir nur so viel bekannt, dass sie Ende September von ihrem Sommeraufenthalt in Kryworiwnia nach Wien reisten und nach einem weiteren Monate von hier über Italien nach Russland fuhren.

Er war stets ein guter Ehemann. Familie lebte zurückgezogen. Verkehrt nur mit Literaten, vornehmlich gewesenen Schülern in sehr engen Kreise. Anfangs hatte er grösseren Verkehr, nahm auch am gesellschaftlichen Leben teil, später wenjger, *war abstossend, verschlossen.*

Auch sein übertriebener Ehrgeiz war daran schuld, dass sich viele von seiner Gesellschaft zurückzogen. Zum letzten Umstande haben auch in letzten 5 Jahren seine politische Anschauungen, welche im Gegensatze zu der inneren ukrainischen Richtung standen, beigetragen.

Er hat trotz seiner Ernennung zum *österreichischen* Professor seine russische Staatsbürgerschaft gewahrt, *angeblich* wegen drohenden Verlustes des Vermögens in Russland.

2. Sein Hauptwerk *Geschichte der Ukraine* 8 Bände ist bis zum Jahre 1638 gediehen. *Es ist ungemein schwer geschriebenes, eine grosse Datenfülle aufweisendes Werk,* das infolge dieser Eigenschaft wohl *als ein fleissiges Sammelwerk zu charakterisieren ist, Mangels jedweden einheitlichen, leitenden Gedankens* aber keineswegs als ein politisches Tendenzwerk betrachtet werden kann. Bis 1906 ist seine Lehrtätigkeit normal, seit diesem Jahre weilte er vom Jahr zu Jahr mehr auf Urlaub, und war schliesslich Gast in der Universität.

3. *Seine Vorlesungen warem ebenso wie sein Hauptwerk der Form und dem Inhalte nach nicht interessant, sondern mehr eine trockene Aufzählung von Daten, Namen und Jahreszahlen. Auch hatte er keinen angenehmen Vortrag, infolge dessen hatte er Hörer. in den letzten Jahren durchschnittlich 5—10.*

Infolge dieser Eigenart seiner Vorträge und der Behandlung des Themas *haben seine Vorträge auf die Hörer keinen Einfluss gemacht* und kann von einer politischen

Beeinflussung von der Kanzel aus keine Rede sein. Trotzdem kann nicht gelägnet werden, dass er auf die studierende Jugend einen grossen Einfluss hatte, besonders v. d. J. 1906. Er benützte diesen Einfluss nicht in einer derartigen Weise, dass er die Jugend für eine bestimmte Idee gewinnen wollte. Er begnügte sich damit, dass er als das Haupt des Ukrainismus diesseits und jenseits angesehen wird, ohne dass er ein bestimmtes Programm ausgearbeitet, oder propagiert hätte. *Er besass einen namenlosen Ehrgeiz und war in allen seinen Handlungen auf die Befriedigung dieses Ehrgeizes gerichtet.*

Dieser Einfluss kann auf nachstehende Ursachen zurückgeführt werden.

I. Im Anfange seiner Lehrtätigkeit nahm er Anteil am Wohlergehen der Studierenden Jugend und leistete vielen armen Studierenden auf mannigfache Weise Unterstützungen.

II. Im Jahre 1898 trat er öffentlich für die Errichtung einer ukrainischen Universität auf und war stets ein Vorkämpfer derselben. In den letzten Jahren bewies er weniger Interesse für diese Frage. *Jedenfalls kann behauptet werden, dass die seit 1901 sich wiederholenden Studenten-Demonstrationen im Interesse der ukrainischen Universität nicht ohne sein Wissen zu stande kamen.*

III. wurde er in ukrainischen Kreisen als der erste Historiker anerkannt;

IV. in der Fakultät trat er für die Rechte der ukrainischen (Sprache)[1] ein, er bediente sich bei den Sitzungen diese Idioms, was ihm von der Regierung verboten wurde, was aber sein Ansehen bei der Jugend steigerte, besonders, weil er seit dem bei der Senatswahl regelmässig praeterirt wurde.

V. seine politische Tätigkeit, die der Jugend imponierte;

VI. *seine in den ukrainischen Kreisen seltsame materielle Unabhängigkeit.*

VII. Sein Ansehen und seine Verbindungen in der russischen Ukraina.

4. Ein eigentliches politisches Programm hat er nicht entwickelt. Seine Ansichten ermangeln einer theoretischen Begründung, einer Einheit der Ideen und der Aussetzung eines positiven, praktischen Zieles. Was die ukrainische Frage in Russland betrifft, is er in seinen Artikeln für die kulturelle Selbständigkeit und eine politische Autonomie in Rahmen des russischen Staates eingetreten. *Für die galizische, ukrainische Frage hatte er überhaupt wening Verständnis.* Er befasste sich viel mit aktuellen politischen Fragen und griff die Politik der politischen Parteien an, *deren Taktik gegenüber den Polen und der Regierung er für schwach und schädlich fand.*

Er nahm zwar teil an der Gründung der national-demokratischen Partei (1899), verlies jedoch bald ihre Reihen. Seit 1906 als er die Hoffnung hegte, dass der Ukrainismus in Russland wenigstens bezüglich seiner kulturellen Seite sich frei entwickeln können wird, wandte er sich mehr den dortigen Fragen zu. Er wurde Obmann des ukrainischen Vereines in Kiew, bewarb sich um die Lehrkanzel an der dortigen Universität, verlegte den „Wistnyk" nach dort und soll sich um die Duma Mitgliedschaft beworben haben, oder befasste sich zumindest mit dieser Idee. *Seit dieser Zeit behandelte er die galizische Ukraine geringschätzend, er bestritt deren Wichtigkeit und Leistungen für den Ukrainismus.*

Im Jahre 1911 gab er eine Sammlung seiner zerstreut erschienenen Artikeln über die Politik der galizischen Ukrainer im Landtag und Reichstag aus. Diese Sammlung machte einen schlechten Eindruck und der von ihm erhoffte Umschwung trat nicht ein. *Das Buch wurde in der Zeitung „Dilo" einer eingehenden Kritik unterzogen, deren*

[1] Слово Sprache дописано над лінією.

Verfasser ich war und[2] *welche zur Folge hatte dass der Beschuldigte jede politische Bedeutung einbüsste.* Infolge seiner, bereits erwähnten Unterschätzung des galizischen Ukrainismus trat bereits kurz nach 1906 eine gewisse Entfremdung, später eine Spannung zwischen dem Beschuldigten und der ukrainischen Gesellschaft ein. Seit dieser Zeit und aus diesen Gründen wurde auch mein Umgang mit ihm immer seltener, bis er zuletzt anlässlich der Verhältnisse in der Schewtschenko-Gesellschaft vollständig aufhörte, er wollte in diesem Vereine ganz abgesehen von der Politik nur ihm blind ergebene Leute haben. Nach eigenem Ermässen schalten und walten, *wobei er auch mit den Geldmitteln des Vereines nicht im Einklange mit den Statuten verfügte.* Dieses führte zum Bruch. Beschuldigter dankte ab und ich übernahm als Obmann-Stellvertreter die Vereinsleitung.

In den politischen Artikeln vor dem Kriege wurde nie Notwendigkeit einer Lostrennung Ostgaliziens von Österreich und Anschluss an Russland bzw. ein selbständige Staatenbildung der Ukraine betonnt. *Trotzdem in seinem letzten Artikel von dem Kriege* eine gewisse Abneigung gegen die Monarchie zu durchblicken war. Auch in seinen öffentlichen Reden und in seinen mit mir gepflogenen Gesprächen gab er nie derartigen politischen Bestrebungen Ausdruck, namlich solchen, die auf eine Lostrennung gerichtet gewesen wären. In theoretischen Behandlung der Frage drückte er sich immer zurückhaltend aus, den Anschluss an Russland hielt er einmal — es war im Jahre 1908 — unter den damaligen Umständen für nachteilig. Von den grossrussischen russophilen Umtrieben die von Bobrinskij, Gerowskij et Coms. propagiert wurden, hielt er sich vollstandig fern, da er bzw. der Ukrainismus mit dieser Richtung in offennem Widerspruche steht. Ausser den bereits charaktrisierten geschichtlichen Hauptwerke und publizistischen Schriften, verfasste Beschuldigter zwei villstandige[3] (sic) Handbücher der ukrainischen Geschichte, *welche aber schon in Anbetracht ihres Stils,* nicht als agitatorische Mittel angesehen werden können.

Im übrigen ist auch, *abgesehen von den ihren schwerfälligen Stile,* keinerlei politische Tendenz in denseben enthalten. An der Verfassung der ukrainischen Programme, sowohl der galizischen, wie auch der russischen hat er keinerlei Anteil. Meines Wissens enthielt keine von ihnen eine Forderung der Vereinigung Ostgaliziens mit der russischer Ukraine, während die galizischen Programme unter Anschluss an die österreichisch-ungarische Monarchie enthielten.

Sonst (habe) ich nichts anzugeben, ich bemerke nur, dass über seine Tätigkeit und seine Meinunngen seit dem Kriegsausbruche nicht genügend informiert bin, und *dass er auch in der russischen Ukraine keinen bedeutenden Anhang hat trotz seines wissenschaftlichen Ansehens.* —

---

[2] Це речення перекреслене в оригіналі. Це одиноке відоме місце, яке свідчило б про те, що критика «Нашої політики» в «Ділі» справді походила з руки Томашівського.

Від редакції: В іншому примірнику зізнання Ст. Томашівського, який є в нашому посіданню це місце не є перекреслене.

[3] Дописано рукою: volkstümliche; це очевидна похибка переписчика. Всі підкреслення в тексті оригінальні, тобто такі як в копії зладженій Вол. Бачинським.

Документ ч. 2

Dr. WALTHER RODE, HOF- UND GERICHTS-ADVOKAT
Wien I. Schreyvogelgasse 4 (Mölkerhof).

Wien, am 5. Jänner 1917
Tel. 22.107.

Hochverehrter Herr Professor!

Herr Dr. Stephan Tomaschewskyj teilt mir mit, dass Sie, hochverehrter Herr Professor, am 31. XII. 16 im Kafe Reichsrath mehreren Herren gegenüber die Aeusserung getan hätten, dass Herr Dr. Tomaschewskyj als Zeuge in der Strafsache wider Herrn Professor Michael Hruschewskyj, vom Brigadegericht Wien als Requisitionsgericht des k. u. k. Feldgerichtes Lemberg vernommen, wahrheitswidrig angegeben habe. Professor Hrushewskyj sei der Urheber aller Unruhen an der Lemberger Universität während der letzten 20 Jahre gewesen und sei österreichfeindlicher Gesinnung.

Herr Dr. Tomaschewskyj hat niemals irgend etwas dergleichen in seiner Zeugenaussage behauptet, sondern über die in Rede stehenden Punkte befragt, eine wahrheitsgemässe detailierte Darstellung des Sachverhaltes gegeben. Er hat Herrn Professor Hruschewskyj keineswegs belastet und insbesondere hat er nicht zum Ausdrucke gebracht, was Sie, sehr geehrter Herr Professor, ihm am 31. XII. zum Vorwurf gemacht haben.

Herr Dr. Tomaschewskyj hat mich beauftragt, die Ehrenbeleidigungsklage gegen Sie zu überreichen. Da ich jedoch im Interesse aller Teile die Austragung der Sache vor Gericht vermeiden möchte, so ersuche ich Sie, sehr geehrter Herr Professor, in einem an mich gerichteten Schreiben, welchem ich innerhalb der nächsten 5 Tage entgegensehe, die gegen Herrn Dr. Tomaschewskyj erhobenen Vorwürfe zurückzunehmen.

Mit dem Ausdrucke
vorzüglicher Hochachtung

Ihr sehr ergebener
Dr. Rode

Sr. Hochwohlgeboren
Herrn Dr. Alexander Kolessa,
k. k. Universitätprofessor,
Wien VIII. Kupkag. 2. —

Документ ч. 3

U IV 152/17
3

In der hiergerichtlichen Strafsache
Dr. Stefan Tomaschewsky
gegen
Dr. Alexander Kolessa
wegen Ehrenbeleidigung
B

Das Verfahren in der obigen Strafsache wird nach § 46 St. P. O. eingestellt, und die Kosten trägt nach § 390 St. P. O. der Privatankläger.

K. k. Bezirksgericht Josephstadt in Strafsachen
Gerichtsabteilung IV
VIII *Alterstrasse* Nr. 1
Wien, am 5/3. 1917
GW

Документ ч. 4

Адвокат
і оборонець в справах військових
Др. Филип Евин
у Львові, вул. Бляхарска 8.

Львів 30/4 917

Ваша Високодостойности Пане После Добродію!

В справі проф. Михайла Грушевського, котрому виточив Сенат університету дисциплінарне а Суд военний карне слідство, а для котрого установив мене Суд куратором потрібна мені є дуже книжка про рух український і проф. Грушевського. Книжка в росс. мові Щеголева яка має бути в Вашім посіданю.

Єсли ласкаві, то я дуже прошу о ласкаве переслане менї сеї книжки а також дуже би менї для оборони послужила ориґінальна статя проф. Грушевського в Новій Раді ч. 4 з 13/4 під заголовком «Повороту нема».

Може в руках Вп. Панів Послів наших она буде, то я дуже прошу о ласкаве передане менї еї, або передане через когось з наших людей, що їдуть в Львів.

Дуже дякую наперед за Вашу ласкавість Високоповажаний После і остаю з високим поважанєм. —

Др. Евин

Лист адвоката Д-ра Евин-а, до О. Колесси, адресований до Відня. На листі є печатка: «Адвокат і оборонець в справах військових. Др. Филип Евин, у Львові, ул. Бляхарска 8».

Любомир Винар

ЗАМІТКИ ДО СТАТТІ Ю. ҐЕРИЧА «ДО БІОГРАФІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО».

У статті д-ра Ю. Ґерича коротко заторкнуто справу конфліктів у НТШ до 1914 року, а також подано деякі важливі дані до біографії М. Грушевського. Окрему увагу присвятив шан. автор справі т. зв. доносу Ст. Томашівського на Михайла Грушевського в часі І світової війни. Автор рівночасно подає деякі дотепер неопубліковані архівні документи, які є важливі для вивчення біографії Грушевського і Томашівського в 1914—1917 роках.

Ми хочемо подати декілька завважень до висновків шан. автора, а також доповнити деякі дані, що відносяться до життя М. Грушевського.

Ю. Ґерич пише, що «Грушевський був почесним членом НТШ з 1906 року», а також, що «серйозний спір» опозиції з Грушевським на форумі НТШ почався правдоподібно «наприкінці 1907 або на початку 1908 року». Тут треба ствердити, що Грушевський *був обраний почесним членом товариства ще в 1896 році.* Про це читаємо виразно в протоколі загальних зборів НТШ з 1896 року, мовляв «Збори ухвалили абсолюторію, а в додатку на внесення о. Д. Танячкевича, висказали признання видїлови за організаційну діяльність, а проф. Грушевському за провід в діяльности науковій. Кромі того, на внесення виділу, однодушно і при оплесках іменували проф. Грушевського почесним членом Товариства».[1]

На форумі НТШ в різних часах діяли різні опозиційні групи, які відосилися вороже до М. Грушевського. Можна сказати, що «опозиція» діяла майже від самого початку його побуту у Львові.[2] Проте на нашу думку перший найсерйозніший спір Грушевського з опозицією прийшов у 1901 році, в якому він уступив з головства в НТШ. В тому часі на чолі опозиції були Володимир Шухевич і Михайло Павлик і кількох інших діячів».[3] Якщо ідеться про опозицію Степана

---

1 «Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка», *Записки НТШ,* т. XII, кн. IV. 1865, стор. 5.

2 Докладніше про це в моїй праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Ш е в ч е н к а.* Мюнхен 1970, стор. 43—69.

3 *Хроніка НТШ,* ч. 8. 1901, стор. 2; ч. 10. 1902, стор. 6—7. Аналіза протоколів із загальних зборів НТШ в роках 1900—1905 дає нам доволі ясний образ сили опозиції до Грушевського. Докладніше про це в моїй праці.

Томашівського відносно Грушевського то думаємо, що її треба датувати приблизно 1910—1911 роками. До того часу в звітах з праці НТШ ще не знаходимо жадних виступів Томашівського проти Грушевського.

Ще в 1908 році читаємо у виданнях НТШ, що Томашівський «на університеті вступив на поле наукової діяльности за впливом і під проводом професора історії Михайла Грушевського».[4] В тому часі він також був секретарем Історично-Філософічної Секції НТШ, в якій головував Грушевський.

Подібно, як автор, я уважаю, що конфлікт Грушевського з галицькою верхівкою загострився в 1911 році після появи збірки статтей Грушевського «Наша Політика».[5] Здається, що д-р Ґерич доволі неґативно оцінює появу цеї збірки. Він з тексту цитує декілька епітетів Грушевського на адресу галицьких політиків, напр., «опортунізм, роджені до повзання, хитрі Паньки, інтеліґентна хруніяда» і т. д. Докладна аналіза змісту статтей Грушевського викаже, що він ілюстрував свої твердження численними прикладами з політичного і суспільного життя галичан, а часами давав певні аналогії.[6] Також не можемо забувати, що це були публіцистичні статті. Думаю, що в деяких статтях Грушевський перенаголошував політичне життя галицьких українців і не завжди справедливо оцінював здобутки «малих діл» галицьких політиків. Але в основі його критика була здорова і потрібна. Сучасник подій і визначний історик М. Кордуба дав подібну оцінку «Нашій політиці» Грушевського.[7] Також І. Раковський, пізніший голова НТШ, з перспективи років писав, що Грушевський в тому виданню піддав політику галицьких діячів об'єктивній критиці і «висловив багато цінних уваг, але наші політики з них на жаль не скористали».[8] Уважаємо, що «Наша політика» Грушевського заслуговує на окреме і повніше обговорення.

Д-р Ґерич пише, що в «Ділі» появилася анонімна відповідь на «Нашу політику» у формі ряду статтей і що вже тоді в 1911 році уважали Томашівського їх автором. Інший анонімний памфлет появився в 1913 році п. н. «Наша політика і проф. Грушевський». Шан. автор вагається чи автором статтей в «Ділі» і брошури з 1913 року був Ст. Томашівський тому, що «про ті справи за браком архівних

---

4 *Хроніка НТШ,* ч. 1. 1908, стор. 62.

5 «У 1911 р. появилася збірка статтей Грушевського «Наша політика», яка стала так би мовити остаточним актом обвинувачення Грушевського в очах галицьких провідників і приспішила вибух наростаючого конфлікту». Л. Винар, *цит. пр.,* стор. 56.

6 Наприклад думки Грушевського про «хлопів хрунів» і «хрунівство». М. Грушевський, *Наша політика,* Львів 1911, стор. 68—69.

7 М. Кордуба, «Грушевський про «нашу політику», *Вісник СВУ,* ч. 128, 1916, стор. 787.

8 І. Раковський, «Проф. М. Грушевський у Львові», *Альманах УНС,* 1952, стор. 86.

матеріялів чи безпосередніх свідчень, не багато можна сказати». Проте на основі опублікованого автором зізнання д-ра Томашівського перед військовим судом (гляди документ ч. 1.) знаємо, що Томашівський був автором анонімних статтей в «Ділі».

Томашівський виразно пише «Das Buch («Наша політика» — Л. В.) wurde in der Zeitung «Dilo» einer eingehenden Kritik unterzogen, *deren Verfasser ich war* und welche zur Folge hatte, daß der Beschuldigte jede politische Bedeutung einbüsste». Отже справа верифікації авторства статтей в «Ділі» ясна. В моїй монографії про «М. Грушевського і НТШ» вслід за Вячеславом Липинським і Дмитром Дорошенком я подав, що автором анонімної брошури з 1913 року був Томашівський. Тут треба ще згадати, що проф. Андрусяк в рецензії на мою працю пише, що «Автор зупиняється над брошурою Ст. Томашівського «Проф. Грушевський і наша політика». Вона була анонсована у львівському «Ділі» в 1915—16. Примірник брошури був і в бібліотеці НТШ».[9]

Проте тепер я погоджуюся з Ґеричом, що авторство анонімної брошури з 1913 року *дотепер не є повністю розв'язане, хоч уважаю, що всі дані вказують на те, що її головним автором був Томашівський.*

Автор датує зізнання Томашівського в справі Грушевського 1916 роком, а також на основі доброзичливих заміток про характер і патріотизм д-ра Томашівського пише, що він не міг в 1914 році дати жадних зізнань проти Грушевського, а тим самим мати жадних відносин до переслідування Грушевського австрійською владою. Автор не думає, що був будь-який наказ австрійської поліції арештувати Грушевського. При тій нагоді він обговорює побут Грушевського в Криворівні в 1914 році і його виїзд до Відня. Д-р Ґерич доволі скептично відноситься до мого висновку, що Союз Визволення України допоміг Грушевському в 1914 році виїхати з Криворівні за допомогою австрійської армії.[10] Він пише, що «мало однак імовірно, щоби Союз уже в першому місяці існування здобув такі контакти до ген. штабу австрійської армії, що той «перевіз Грушевського до Відня і то негайно, бож 3 вересня російська армія зайняла Львів, а фронтова лінія від Криворівні була не далеко». Також пише, що про діяльність СВУ на початку війни мало відомо.

У першу чергу декілька слів про джерело моєї інформації про СВУ і Грушевського в 1914 році. Мої дані я в першу чергу базував на інформаціях Володимира Дорошенка, члена президії і організатора СВУ, а також на деяких даних самого Грушевського.

У статті В. Дорошенка в цій справі читаємо наступне: «Одним із перших заходів СВУ по переїзді до Відня було врятування проф. М. Грушевського, який опинився в Криворівні, в Карпатах у дуже небезпечному становищі — між молотом і ковадлом. З одного боку загрожувала йому і його сім'ї розправа від поляків або мадярів під

---

9 *Український Історик,* ч. 1—2 (29—30) 1971, стор. 121.

10 Л. Винар, «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», *Український Історик,* ч. 3—4, 1967, стор. 105.

покришкою ліквідації московського аґента, а в дійсності, як признаного провідника українського руху, а здругого в разі захоплення його царськими військами, як «мазепинця» й «австрійського аґента». На прохання СВУ Головний штаб вивіз Грушевського з його дружиною і донькою військовим автом на угорський бік, звідки вони щасливо прибули до Відня».[11] Грушевський у своєму автобіографічному листі пише, що коли російські «патрулі наближилися до нашого села, жандармський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину, зареквірував фіру і в кілька годин виправив мене за угорську границю, а звідтам мусів зараз же від'їхати до Відня, бо на місці не можна було лишатись».[12]

Отже знаємо, що Грушевський на жадання місцевої влади виїхав на Мадярщину, а опісля до Відня. Не улягає сумніву, що хтось наглядав за тим, щоб Грушевський виїхав і хтось мав вплив на те, щоб йому уможливили виїзд. Про СВУ Грушевський не згадує, бо в 1919 році коли цей автобіографічний нарис був писаний він мав неґативну думку про діяльність СВУ. *Проте всі дані вказують на те, що СВУ відограв в цій справі рішальну ролю.*

Тут в першу чергу треба ствердити, що в перших місяцях своєї діяльности СВУ мав добрі зв'язки з австрійським урядом. Знаємо, що в 1914 році у Львові перебував австрійський політик Емануел Урбас, який увійшов у тісний зв'язок з середовищем СВУ та іншими українськими політичними групами. Урбас був референтом українських проблем у міністерстві закордонних справ і під час війни був приділений до військового міністерства. Він став прихильником української справи і підтримував діяльність СВУ на початку війни.[13] Отже австрійський уряд і військове міністерство числилися з діяльністю СВУ в 1914 році. Ми не маємо жадних поважніших причин сумніватися у твердженнях Володимира Дорошенка, що СВУ допомогло Грушевському виїхати до Відня. Думаємо, що це було зроблене за посередництвом консула Урбаса, хоч на це наразі немає безпосереднього доказу.

Тепер декілька слів про опубліковані зізнання Томашівського і коментарі шан. автора. Ґерич своєю арґументацією і аналізою документу переконав нас, що дане свідчення Томашівського треба датувати не раніше *листопада 1914 року.* Чи було інше раніше або пізніше

---

[11] Володимир Дорошенко, «Союз Визволення України»», *Свобода,* ч. 150, 1954; про це також згадує Дорошенко в іншій статті «Перший Президент Відновленої Української Держави», *Овид,* ч. 2—3, 1957, стор. 28.

[12] «Автобіографія Михайла Грушевського, 1914—1919», *Український Історик,* ч. 1—2, 1966, стор. 99.

[13] Ціла низка документів про ролю Урбаса і ранню діяльність СВУ поміщена у збірці документів за редакцією Т. Горняткевича, *Ereignisse in der Ukraine 1914—1922,* Bd. I. Philadelphia, 1966, pp. 1—16, 160—170. Про Урбаса також згадує О. Скоропис Йолтуховський, «Мої 'злочини'». *Хліборобська Україна,* ч. 2—4, 1920—21.

зізнання Томашівського проти Грушевського ми не знаємо. Але знаємо, що Грушевський у своїй автобіографії писав, що у Відні «поліція також мене пильно назорувала, але я таки виїхав до Італії». Також з листа д-ра Евина (документ ч. 4) знаємо, що Грушевському виточив «Сенат університету дисциплінарне, а суд воєнний карне слідство». Думаємо, що свідчення Томашівського в цих доходженнях бралися до уваги.

Автор помістив два інші цікаві документи (ч. 2 і 3) про судову справу О. Колесси з Томашівським з 1916 року. Виходить, що проф. Колесса квестіюнував поведінку і зізнання Томашівського проти Грушевського. В цій справі Томашівський вимагав сатисфакції від Колесси, але її не одержав. Справа опинилася в суді, але, як пише автор, до процесу не дійшло. *Томашівський, як позовник застановив цілу справу і погодився заплатити усі кошти судових витрат.* Шан. автор пише, що він це зробив з «якихсь причин». Якщо б Томашівський мав докази про свою «невинність» супроти Грушевського — тоді, як позовник не платив би усіх коштів пов'язаних із судовою справою. Видно, що проф. Колесса мав відповідні арґументи і матеріяли про наставлення Томашівського супроти Грушевського і тому не дав йому належної сатисфакції і не боявся судової розправи.

Автор у своїй арґументації також послуговується позитивною характеристикою д-ра Томашівського, як людини високої культури, визначного громадянина і патріота, який напевно не робив жадних доносів на Грушевського.

Тут не місце розглядати докладніше ці справи включно з політичною діяльністю Ст. Томашівського. Ми його знаємо, як визначного історика України, а також, як темпераментного публіциста. Саме цей «публіцистичний темперамент», на нашу думку, часами міг, допровадити не лише до писання анонімних статтей з метою очорнення йому немилих людей, але також до необ'єктивного насвітлення діяльности деяких людей або певних середовищ. Численні публіцистичні статті д-ра Томашівського ілюструють це явище.[14]

Під кінець хочемо підкреслити, що була велика різниця між Грушевським і його опозицією в НТШ в аспекті академічної і публіцистичної етики. Михайло Грушевський свої публіцистичні статті підписував власним прізвищем і за них ніс повну авторську відповідальність. Опозиція уживала «закаптурених» методів у боротьбі з Грушевським і воювала зброєю анонімних статтей. До цеї опозиції належав також колишній учень Грушевського, здібний історик Томашівський.

---

[14] Хоч би для прикладу згадати його статтю «Петлюра. Політичний некролог» з 1921 року і інші. Гляди: Ст. Томашівський, *Під колесами історії*, Ньою Йорк, 1962, стор. 39—50.

На нашу думку стаття і документи опубліковані шановним автором причиняться до кращого вивчення життя і діяльности М. Грушевського і С. Томашівського під час першої Світової Війни.

Щоб дати нашим читачам, які не знають німецької мови, змогу ознайомитися із зізнаннями С. Томашівського, я звернувся до д-ра Марка Антоновича з проханням перекласти ці зізнання українською мовою, а також подати відповідні коментарі. Аналіза і переклад цього важливого документу є цінні для розуміння тодішнього конфлікту Грушевського з С. Томашівським і деякими кругами української інтеліґенції в Галичині.

Марко Антонович

ЗІЗНАННЯ СТЕПАНА ТОМАШІВСЬКОГО: КОМЕНТАРІ І ПЕРЕКЛАД.

Вступні завваги.

Документ ч. 1, це машинопис на шістьох сторінках паперу (фоліо), писаний не надто добірною німецькою мовою з граматичними і друкарськими помилками та пропусками слів.

На першій сторінці машинопису, на горішньому полі рукою проф. д-ра Олександра Колесси[1] написано, що це зізнання С. Томашівського[2] перед військовим судом і що їх передав проф. д-рові О. Колессі — д-р Володимир Бачинський.[3]

Перед нами не ориґінальне зізнання д-ра С. Томашівського, а машинопис зроблений або В. Бачинським, або кимось для нього «з військових судових актів». На підставі деяких пропущених чи перепутаних слів, можна висловити припущення, що текст хтось диктував не надто уважному чи вправному друкареві, чи друкарці.

Машинопис непідписаний, але на базі ствердження проф. д-ра О. Колесси, в архіві якого він зберігся і на підставі інформацій, що згаданий текст подає, авторство д-ра С. Томашівського — поза всяким сумнівом. Цікаво було б, як би д-р Л. Винар подав текст документу, який зберігається в нього «донос Томашівського на Грушевського до

---

[1] Проф. д-р Олександер Колесса (1867—1945), український літературознавець, професор Львівського і один з основоположників Українського Вільного Університету в Празі, перший його ректор і довголітній професор. Поет. Автор пісні «Шалійте, шалійте скажені кати».

[2] Д-р С. Томашівський (1875—1930), український історик і публіцист. Від 1912 року доцент львівського, а опісля краківського університетів. Після уступлення М. Грушевського з посту голови НТШ, як його заступник, виконував деякий час обов'язки голови. Спершу великий прихильник, а опісля рішучий противник М. Грушевського.

[3] В. Бачинський (1880—1927), адвокат і політичний діяч. Свого часу брав участь у кампанії проти М. Грушевського у Львові (Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка,* Мюнхен, 1970, стор. 62). Дослівно читаємо там таке: «Зізнання Дра Ст. Томашівського перед військовим судом в справі Грушевського — видобуті з військових суд. (ових) актів і передані мені Дром. Волод. (димиром) Бачинським». О. (лександер) К. (олесса)». Під цим печатка: Др. Олександер Колесса.

австрійського уряду»,[4] тоді можна б було перевірити, чи це той самий текст, який тут поміщено, чи д-р С. Томашівський мав на своєму сумлінні декілька подібних «творів».

У машинописі є підкреслення, які часом обриваються на пів слові. Крім того є помітки та підкреслення зроблені рукою. Підкреслення машинкою вказують на цікаві місця для слідчих справи Грушевського; вони, мабуть, були в оригіналі і звідтам їх недбало-машинально перенесено в копію, а помітки від руки вказують на зацікавлення читача (О. Колесси?), який, мабуть не в стані був спокійно читати деякі речі подані в тексті.

У тексті немає точної дати написання, хоч і є деякі непрямі вказівки на час, коли їх написано. Автор записки згадує, що він знає М. Грушевського від 1895 р., коли він *уже був* професором та, що він був звичайним професором Львівського університету від 1894 р. Далі додано, що йому «тоді» було 28, отже тепер 50 років. Це вказувало б приблизно на 1916 рік як час написання. Приблизно на той час вказує і відомість про те, що Катерині Грушевській[5] 15—16 років.

Однак, цій даті рішуче протирічать інші дані записки. В одному місці її автор говорить, про сім'ю Грушевських, що «наприкінці вересня вони з своєї дачі в Криворівні виїхали до Відня, і ще через місяць звідсіля через Італію переїхали в Росію . . .». Як би це писалося в 1916 році, тоді при назві місяця було б напевно подано рік. Відсутність року і опис події, так немов вона відбувалася в зовсім недалекому минулому вказує на те, що ці відповіді на питання д-р С. Томашівський написав у листопаді або грудні 1914 р.

Самі питання могли бути написані ще до того, поки Львів був у руках австрійської армії, цебто до початку вересня 1914 року, у

---

4 Л. Винар, *М. Грушевський і НТШ*, стор. 68, прим. 106.

Від Редакції: В *Архіві УІТ* зберігається рукописна копія зізнання Томашівського, яку ми одержали від Східньо-Европейського Дослідчого Інституту ім. В. Липинського за посередництвом д-ра Петра Ісаїва. Ця копія є тотожна з *документом ч. 1* за вийнятком незачеркнутого місця відносно авторства Томашівського анонімних статтей в «Ділі» спрямованих проти Грушевського. Між іншим д-р П. Ісаїв у листі до Л. Винара від 11 грудня 1968 р. пише, що «В збереженій в архіві статті В. Залозецького, приготованій до «Українського Голосу» в Перемишлі, яка мабуть не була друкована, написано про ці зізнання так: «Натомість проф. Томашівський виступив перед австрійським урядом, як головний свідок в процесі о державну зраду, виточену його учителеві проф. Грушевському» (стаття має дату 5. IX. 1929). Ця копія зізнань переписана рукою В. Залозецького, як твердить д-р Ісаїв і ред. Е. Зиблікевич, директор Видавництва Інституту.

5 Катерина Грушевська (1900—?). Етнограф. — В. Дорошенко отримав свого часу повідомлення про те, що п-і Грушевська (її мати) померла 1953 р. Він припустив, що це відноситься до їх обох і на тій підставі подав дату смерти Катрусі Грушевської, яку перейняла і словникова частина Енциклопедії Українознавства. До речі ця Енциклопедія зробила п-і М. Грушевську на десять років старшою. Вона була на чотири роки молодша Мих. Грушевського, отже народилася 1870 року.

той час М. Грушевський з своєю сім'єю перебував ще в Австро-Угорщині. Ще одна непряма дата вказує на кінець 1914 р.: д-р С. Томашівський пише, що «протягом останніх п'яти років його (цебто М. Грушевського — М. А.) політичні погляди ... стояли в протилежності до внутрішнього українського напрямку. Як би записка С. Томашівського походила з 1916 р., як можна було б думати на підставі попередніх даних, тоді це означало б, що непорозуміння Грушевського з львівським середовищем його противників, на які тут натякає автор почалися у 1911 р., а ми ж знаємо, що їх треба датувати 1909 року.

Зізнання д-ра С. Томашівського є сумним документом часу і мимовільним підтвердженням правильности положень М. Грушевського, які він висловив у книжці «Наша політика» (Львів 1911). Декілька разів С. Томашівський називає М. Грушевського «обвинуваченим», однак, всупереч законам етики і моралі, обвинувачує його у різних «злочинах». Враховуючи той факт, що С. Томашівський завдячував М. Грушевському дуже багато ще з студентських часів і що він спершу був палким прихильником його, то ці обвинувачення набирають ще темнішої фарби.

Автор відповідей обтяжує М. Грушевського як *обвинуваченого* цілим рядом своїх зізнань. Ті, що хотіли б виправдати С. Томашівського на тій базі, що, мовляв Грушевського і так уже не було в Австро-Угорщині, отже йому особисто це нічим не загрожувало, забувають, що він мав і нерухоме майно, а може й певну суму грошей в австрійських банках, які держава могла, на базі присуду, конфіскувати.

Автор, правда, явно перебільшує дані про маєтковий стан М. Грушевського, але й цей факт зайвий раз ілюструє нездорову атмосферу, яка існувала у Львові того часу. Заздрість і нахил до перебільшування не становлять прямого обвинувачення, однак у зв'язку з натяками на нелояльність М. Грушевського супроти Австро-Угорщини і вони кидають певне світло на автора записки. У тому самому напрямку вказують натяки на те, що М. Грушевський не хотів брати австрійського громадянства, на його зв'язки з студентськими демонстраціями, на його «нехіть до монархії», а зокрема на фінансові нереґулярності в НТШ, яких він, нібито, допускався. Звичайно, усе це вказує на брак стійкости характеру автора записки.

Лишається, хіба, вирішити, чи С. Томашівський написав свої відповіді керований сліпою ненавистю до свого колишнього учителя,[6] чи на базі своєї переборщеної вірнопідданої лояльности до небіжки Австро-Угорщини. Можливо, що обидва міркування відіграли свою ролю. У всякому разі термінологія записки дуже офіційна: дружину М. Грушевського він називає «русинкою» і навіть там, де мова явно про українські землі, він їх називає «Росією».

---

[6] Л. Винар, М. Грушевський і НТШ, стор. 68 пов'язує це з незрозумілою патологічною ненавистю.

Проте в записці є й дуже цінні дані, про зразкове родинне життя М. Грушевського, про те, що на зборах професорів у Львівському університеті, всупереч забороні уряду, він користувався українською мовою, яку С. Томашівський називає «ідіомом», цебто говіркою. Д-рові Ю. Ґеричеві належить щира подяка за те, що він вирішив опублікувати такий цікавий і цінний документ, який роз'яснює і конкретизує те, що неофіційно було вже давно відоме.

Документ ч. І.

(Переклад українською мовою).

Пункти, про які треба було розпитатися:

1) Особисті дані і сімейні обставини;

2) Тривалість його діяльности в тутешньому університеті і предмети, яким вона (діяльність) була присвячена:

3) Напрямок, у якому він впливав на тих, що групувалися довкола нього;

4) Його відношення до українського питання перед початком війни та його статті, виклади і трактати присвячені цьому питанню.

Я знаю обвинуваченого[7] від 1895 (року). Тоді він був уже професором Львівського університету і я познайомився з ним у цій його властивості бо я був його слухачем. *Я мав нагоду познайомитися з ним також особисто і часто його відвідував.*[8]

I

Він походив з української сім'ї,його батько був у Владикавказі російським державним урядовцем.[9] Уряд призначив Гр. (ушевського) 1894 року звичайним професором загальної історії з спеціяльним врахуванням Східньої Европи Львівського університету. Тоді він був кандидатом в Київському університеті і здобув собі уже славу вченого. Він був автором декількох історичних монографій, а серед них досить об'ємистої історії Київської землі.[10] Тоді йому було 28 років, отже тепер йому 50 років.

Він одружився 1896 (року), з учителькою міської школи Марією Вояковською,[11] сім'ї якої, вірніше батьків, я не знав. Вона русинка. *Один брат був під час шлюбу професійним офіцером, як мені здається, додатковим окружним комендантом* (Ergänzungsbezirkskommandant) *у Станиславові.* Одна сестра замужем за греко-католицьким священиком Левицьким у Скалі.[12] Я собі тепер пригадую, що обоє Левицькі недавно померли. Бать-

[7] Слово «обвинуваченого» підкреслене рукою.

[8] Тут і скрізь підкреслення як в оригінальному машинописі.

[9] Насправді батько М. Грушевського, Сергій (1833—1901), був інспектором шкіл на Кавказі, отже вказівка на те, що він був державним урядовцем ворожої держави, є також своєрідним натяком.

[10] Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV стол., Київ 1891 р.

[11] Як відомо, саме цей шлюб і відіграв важливу ролю в інтриґах проти Грушевського (Л. Винар, М. Грушевський і НТШ, стор. 40), зокрема наприкінці XIX стол.

[12] Над Збручем. (Пор. «Український Історик», ч. 4 (24) 1969, стор. 88).

ко обвинуваченого помер під час російсько-японської війни.[13] Мати, правдоподібно, живе дотепер. Один брат є доцентом університету, останнім часом у Петербурзі. Він також історик.[14] Одна сестра замужем за вищим російським державним урядовцем і живе в Києві. Про інших братів і сестер та родичів мені нічого невідомо. З вищеназваними обвинувачений жив, здається,[15] в найкращій згоді і *постійно з ними утримував зв'язок, як шляхом листування, так і взаємних відвідин.* Гр. (ушевський) заможний. Його і якої величини мені невідомо, а також будинок у Києві.[16] Крім того він маєток оцінюють на приблизно 500 000 корон. Сім'я має в Росії маєток, де має віллу у Львові.[17]

Головне джерело його прибутку становить спадщина з авторських прав складеного його батьком підручника церковно-слов'янської мови. Цією книжкою користуються майже всі відповідні школи Росії і рік-у-рік її наново видають. Сім'я, нібито, посідає також паї шахти на Кавказі. Як з описаного видно, маєток, а вірніше найбільшу його частину, одідичив він від свого батька. Однак, *він, нібито, посідає також значне майно готівкою. Він має,* як я думаю, *російські кредитні папери, крім вкладів у львівських кредитних установах.* Точніше мені про це невідомо.

Так само мені невідомо, чи мав він грошові вклади у російських банках.

У нього є 15—16-літня дочка. Оскільки мені відомо, його дружина і дочка (виїхали) разом з ним у Росію. Про їх від'їзд мені відомо тільки, що наприкінці вересня вони з своєї дачі в Криворівні, виїхали до Відня, а ще через місяць звідсіля через Італію переїхали в Росію.[18]

Він завжди був добрим дружиною. Сім'я жила відлюдно. Має зносини лише з літераторами, переважно колишніми учнями в дуже вузькому гуртку. Спершу (він) мав ширші зв'язки, брав також участь у товариському житті, пізніше менше, *був відразливий, замкнений.*

Також його перебільшена честолюбність була виною того, що багато з його товариства відійшло. До цього спричинилися також протягом останніх п'яти років його політичні погляди, які стояли в протилежності до внутрішнього українського напрямку.[19]

---

[13] Помилкова інформація. Батько Михайла, Сергій Грушевський (помер — 1901) не дожив до російсько-японської війни.

[14] Олександер Грушевський (1877—?), визначний історик і літературознавець.

[15] Слово «здається» підкреслене в машинописі рукою. Мабуть, читача (О. Колессу?) обурила вставка слова «здається»: по-перше — це надто інтимні справи, а по-друге спокійне родинне життя М. Грушевського було, мабуть, відоме.

[16] Автор записки віддає в загальному чутки, які ходили у Львові. Вони дуже перебільшені і неправильні. Будинок М. Грушевського в Києві був знищений большевиками напочатку лютого 1918 р. під час віроломного наступу на Україну. Крім цінної бібліотеки та архіву М. Грушевського в його домі загинула неоцінена колекція українського мистецтва Василя Григоровича Кричевського.

[17] В сусідстві завдяки порукам М. Грушевського купив собі хату Іван Франко. Тепер там Музей І. Франка.

[18] Очевидно, 1914 р. Цій темі присвятив статтю Л. Винар, Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році?, «Український Історик», ч. 3—4 (15—16) 1967, стор. 103—108). Слова «виїхали» нема в оригіналі.

[19] Два слова в цьому реченні, мабуть, внаслідок помилки друкаря писані великими літерами. По суті це твердження Томашівського надто

Не зважаючи на його призначення на пост австрійського професора, він зберіг свою російську державну приналежність, нібито з уваги на те, що йому грозила втрата майна в Росії.

2) Його головний твір *Історія України*, з 8 томів, доведений до 1638-го року.[20] *Це незвичайно важко написаний твір з величезною кількістю дат*, який, отже, з уваги на цю властивість *можна схарактеризувати як старанно* (написаний) *збірник*, однак, *з уваги на відсутність однорідної керівної думки* в жадному разі не можна уважати політичним тенденційним твором. До 1906 (року) його діяльність як викладача (була) нормальною, а від того року він рік-у-рік перебував більше на відпустці і був врешті гостем в університеті.[21]

3) *Його виклади були так само як і його основний твір за формою і змістом нецікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат. Його виклад не був приємним, а з уваги на це він мав мало слухачів, протягом останніх років пересічно 5–10.*[22]

З уваги на цю властивість його викладів і трактування теми *його виклади не робили на слухачів ніякого враження* і про політичне впливання з катедри не може бути мови. Не зважаючи на те, не можна заперечити, що він мав на студентську молодь великий вплив зокрема п. (еред) 1906 р. Він використовував цей вплив не так, щоб здобути цю молодь для певної ідеї. Він задовольнявся тим, що на нього дивилися як на голову українства по цей і по той бік, без того, щоб він виробив чи пропаґував (якусь) певну програму. *Він був невимовно честолюбним і в усіх своїх вчинках керувався задоволенням цього честолюбства.*

Цей вплив можна пояснити такими причинами:

I. На початку своєї педагогічної діяльности він брав участь у сприянні студентській молоді і багатьма способами давав підтримку бідним студентам.[23]

II. У 1898 році він виступив прилюдно за створення українського університету і був завжди передовим борцем за нього. Останніми роками він приділяв цьому питанню менше уваги. *У всякому разі можна твердити, що студентські демонстрації за український університет, які від 1901* (року) *повторялися, не відбувалися без його відома.*[24]

III. В українських колах його визнавали першим істориком;

однобічне. Ми знаємо, що й сам Грушевський на початку століття уникав людей з уваги на свою хворобу. Л. Винар, М. Грушевський і НТШ 1892—1930, стор. 47—48. Тут і далі на полях і в тексті численні підкреслення рукою і позначки.

[20] Перша частина 8-го тому видана у Львові 1913 р.

[21] Після 1906 року М. Грушевський більше уваги присвячував Наддніпрянщині, де після революції 1905 р. можна було розгорнути хоч скромну культурну роботу рідною мовою.

[22] Подібні враження мали також інші діячі, які мали змогу студіювати, чи хоч коротко перебувати в тому часі у Львові. З другого боку 5—10 слухачів на курсі історії України до Першої Світової Війни у Львові це не аж така мала кількість, зокрема, коли мати на увазі, скільки істориків України виховав у Львові Грушевський за 12 років реґулярного професорування (1894—1906).

[23] З цієї фінансової допомоги користувався і сам С. Томашівський.

[24] Про участь М. Грушевського в боротьбі за український університет писав Л. Винар, Галицька доба М. Грушевського, «Український Історик»,

IV. У факультеті він відстоював права української (мови),[25] вживав на засіданнях цієї говірки, що йому уряд забороняв, однак це збільшувало його авторитет у молоді, зокрема тому, що при виборах до сенату його завжди обминали.

V. Його політична діяльність, яка імпонувала молоді.

VI. *Його в українських колах рідка матеріяльна незалежність.*[26]

VII. Його значення і його зв'язки в російській Україні.

4) Властивої політичної програми він не розвинув. Його поглядам не доставало теоретичного обґрунтовання, єдности ідей і визначення позитивної, практичної мети. Щодо українського питання в Росії, то в своїх статтях він обстоював культурну самостійність і політичну автономію в рамках російської держави. *Галицьке українське питання він взагалі* мало *розумів.*[27] Він займався багато актуальними політичними питаннями і нападав на політику політичних партій, *тактику яких супроти поляків і влади він уважав слабкою і шкідливою.*

Він, щоправда, взяв участь у заснуванні національно-демократичної партії (1899), однак незабаром покинув її ряди. Від 1906 (року), коли він плекав надію, що українство в Росії, принаймні в культурній галузі, зможе вільно розвиватися, він присвячував більше уваги тамтешнім питанням. Він став головою українського[28] товариства в Києві, добивався катедри в тамтешньому університеті, переніс туди «Вісника»[29] і добивався членства в Думі чи принаймні носився з такою думкою. *З того часу він відносився до галицької України з погордою, він заперечував її важливість і успіхи для українства.*

У 1911 році він видав збірку своїх надрукованих статтей про політику галицьких українців у соймі і в парляменті. Ця збірка викликала погане враження і ті зміни, яких він сподівався, не настали. *Цю книжку в часописі «Діло» піддано докладній критиці, якої автором був я і яка мала за наслідок, що обвинувачений втратив усяке політичне значення.*[30] Внаслідок його, уже згаданого недооцінювання галицького українства мало місце коротко після 1906 (року) певне відчуження, а пізніше напруження між обвинуваченим і українським суспільством. З того часу і з цих причин також і мої зв'язки з ним стали рідші,[31] аж доки врешті з приводу відно-

---

ч. 1—2 (13—14) 1967, зокрема стор. 16—19. На це речення, зрозуміло, звернули увагу як офіційні чинники (підкреслення) так і О. Колесса, який позначив це місце на полі.

25 Слова «мова» немає в оригінал.

26 Останнє слово в оригіналі підкреслене лише частково.

27 Твердження безпідставне, пор. Л. Винар, Галицька доба М. Грушевського, (як в прим. 24).

28 Над рядком рукою додано наукового.

29 Літературно-науковий Вістник виходив у Києві в рр. 1907—1919 (з перервою в 1914—1916).

30 Очевидно, не лише М. Грушевський «був невимовно честолюбивим», як писав С. Томашівський. Тут автор явно перебільшено оцінює значення своєї газетної статті.

31 На базі цього твердження можна припустити, що між великим галицьким патріотом С. Томашівським і М. Грушевським охолодження відносин і відчуження почало проявлятися *після* 1906 р., однак справжнє погіршення прийшло вже в 1909—10 рр.

син у Товаристві ім. Шевченка зовсім не припинилися.[32] Він хотів у цьому товаристві, незалежно від політики, мати лише людей, які йому були сліпо віддані, за власним розсудком хазяйнувати, *при чому він також розпоряджався грошовими засобами товариства незгідно з статутом.*[33] Це довело до розриву. Обвинувачений відійшов у відставку і я як заступник голови перейняв провід товариства.

У політичних статтях перед війною ніколи не підкреслювалося необхідности відділення Східньої Галичини від Австрії і приєднання до Росії або самостійне державне будівництво України. *Все ж у його останній статті перед війною* проглядає певна нехіть до монархії.[34] Також у своїх офіційних промовах і своїх розмовах зі мною він ніколи не висловлював таких політичних домагань, а саме таких, що були б скеровані на відокремлення. У теоретичних обговореннях цього питання він висловлювався завжди дуже стримано, а приєднання до Росії він одного разу уважав — це було 1908-го року — за тодішніх умов шкідливим. Від великоросійських русофільських інтриґ, що їх пропаґували Бобринський, Ґеровський[35] і тов (арищі), він тримався зовсім здалека, оскільки він або українство цьому напрямкові явно суперечить. Крім уже схарактеризованого основного твору і публіцистичних писань, склав обвинувачений два повні (?)[36] посібники української історії, яких уже, *хоч би з уваги на їхній стиль,* не можна розцінювати як аґітаційний засіб.

Зрештою, поминаючи їх незграбний стиль, вони не містять у собі ніякої політичної тенденції.[37] Він не брав участи у створенні українських програм, як галицьких, так і російських.[38] Оскільки мені відомо ніодна з них не вміщала вимогу об'єднання Східньої Галичини з російською Україною, у той час, коли галицькі програми вміщали приєднання (російської України) до Австро-угорської монархії.

---

[32] С. Томашівський був керманичем опозиції проти М. Грушевського на форумі НТШ. Пор. Л. Винар, М. Грушевський і НТШ, стор. 55 і далі. Зрештою ці і дальші виводи Томашівського вказують на те, що офіційні власті звернулися до нього, щоб він написав опінію про М. Грушевського на тій базі, що він був головою НТШ.

[33] Це давні закиди ще першої опозиції проти М. Грушевського на чолі з В. Шухевичем. Л. Винар op. cit. 51—52. І на це місце звернула увагу влада і читач, який позначив це місце на полі (О. Колесса?).

[34] У машинописі-оригіналі підкреслено лише частину речення. Далі є підкреслення (О. Колесси?), який крім того позначив це місце на полі рукою.

[35] Бобринський Володимир (1868—1928) і Ґеровський Ґеорґій російські націоналісти-шовіністи, які підтримували також галицьких москвофілів.

[36] У машинописі явна помилка «villständige». Повинно бути або «vollständige» — повні (у протилежності до недокінченої великої історії М. Грушевського), або, як здогадувався О. Колесса (?) і надписав над тектом у дужках («volkstümliche»), себто популярні.

[37] Цікаво, що такий інтеліґентний і проникливий історик як С. Томашівський не добачив народної тенденції в історії М. Грушевського, а вона ж проявляється в великій історії і зокрема в коротких посібниках дуже ясно. На перший плян М. Грушевський ставив інтереси широких народніх мас.

[38] Мається, очевидно, на увазі політичні програми.

Інакше нема чого доносити; я лише зазначу, що про його діяльність і його погляди від початку війни я не досить поінформований, і що також у російській Україні він не зважаючи на свій науковий авторитет не має ніяких визначних спільників.

Дискусія

Nicholas D. Chubaty

KIEVAN CHRISTIANITY MISINTERPRETED

(Response to Reviewers)

My book *Istoriia Khrystyianstva na Rusy-Ukraini*. Vol. I. *Vid pochatku do 1353 r.* has been jointly reviewed in *Slavic Review* (June 1971) by Professors Oswald P. Backus III and Heinrich A. Stammler. The Editor placed this review under the title: Review Articles.

Being confronted with a joint review, the author as well as the reader himself is usually confused because of the difficulties in determining who is responsible for criticism, or opinion, or even a lack of subject knowledge. For this wery reason joint reviews should be avoided in a scholarly journal. The reviewers chose to title their criticism: Kievan Christianity and the "Church Universal " Regrettably the reviewers do not explain why they used parenthesis for Church Universal, a fact which hardly can be understood since at that time a Universal Church indeed existed. At the time when Kiev Rus[1] was Christ-

---

[1] Rus' is the only correct name of this state and it should not be translated into English as "Russia," a term which emerged much later and refers to a different geographical area, people and historical entity. The Academy of Sciences of the USSR realizing historical facts, is using this name exclusively, including English translations. To mention just a few titles: B. Grekov, *The Culture of Kievan Rus* (Moscow, 1947) also his *Kiev Rus* (Moscow, 1959); V. Pashuto, *Foreign Policy of Rus* (Moscow, 1968); M. Tikhomirov, "Proiskhozhdeniie nazvanii 'Rus' i 'Russkaia zemlia'," *Sovetskaia etnografiia,* Vol. V., 6—7 (Moscow, 1947); B. Rybakov, "Anty i Kievskaia Rus," *Vestnik drevnostei istorii,* Vol. V, 1—2 (Moscow, 1939) and his "Proiskhozdeniia Rusy," *Ocherki istorii SSSR*, Vol. VII (Moscow, 1952). Much informative material is in V. P. Susharyn-Pashuto, *Sovremennaia burzhuaznaia istoriografiia Drevnei Rusi* (Moscow, 1964).

The name Rus' in terms of historical continuity is identical with the modern name Ukraine. Internationally it appears for the first time in 911 in the "First Treaty of Rus' with Greeks." The name Rusyn (sing.) and Rusyny (plural) from that time up to the second half of the 17th century remained as the national identity of present day Ukrainians. In some conservative areas it has survived even into our time, especially among the immigrants in the U.S.A. from Carpathian Ukraine (Ruthenia). In medieval Western Europe, where Latin, used by the Church, became the literary language, the names Rus' and Rusyny in X—XII centuries were translated differently. Since the beginning of the XIII century names "Ruthenia" (country) and "Rutheni" (people) in translations were used. Later they were incorporated into the major west (c. p. 118),

ianized, the Christian Church was still one body (prior to 1054) and was composed of five Patriarchats (Rome, Alexandria, Antiochia, Constantinople and Jerusalem) plus several other equal autocephalus churches (Cyprus, Sinai, Armenia, Georgia, Bulgaria, Rus'). They all were administratively independent of each other. The Church of Rus' since her foundation in 989 remained independent from the Patriarch of Constantinople until the latter part of the twelfth century or until the disintegration of the Kiev Rus' state. Later the patriarch succed to a certain extent, to impose his superiority over the Church of Rus'.

Professor Oscar Halecki in reviewing my book in *American Historical Review* (Vol. LXXI, No. 4) stressed two outstanding and dominant features. Prof. Halecki writes:

> "In two respects the author gives more than the title promises. Realizing the close connection of Christianity and religious life with the whole destiny of the Ukrainian people, *he writes not only an ecclesiastical history of Rus,* which he identifies with the Ukraine, excluding Moscow, Novgorod, and even Byelorussia, *but, at the same time, a detailed survey of the making and development of his nation.* Furthermore, being deeply convinced of the exceptional place of Ukrainian Christianity in the Universal Church, he presents that local experience against the background of, and often in contrast to, the attitudes of its neighbors, touching also various problems of general European history.
>
> "This presentation is based upon original research and thorough knowledge of the historical literature, including the most recent. But it also reflects the author's personal convictions. Sincerely devoted to the Eastern Church of Slavic rite, he is, however, critical of Byzantine influence in the Kievan state and even more of the Muscovite form of Orthodoxy." (Emphasis supplied)

The reviewers for the *Slavic Review* prefer to almost entirely overlook this aspect of my book. The reviewers hold no supportable claim of a prevailing "unity" among Eastern Slavs. By doing so, they remain loyal to the Russian nationalistic historical view which accepts the concept of a "one Russian nationality" from the earliest times to the sixteenth century. This particular myth, promoted by Russian historians of the eighteenth and nineteenth centuries, has been intended as a fortifier and promotor of a "one indivisable Russia" for political purposes. The Russian scheme made deep inroads into the Western historiography through the translations and popularizations of conservative Russian emigree professors throughout the world. And in the absence of a challenge from those whose national identity was misinterpreted. I felt obliged to stress the formation of all three Eastern Slav peoples. This was also necessitated by my attempt to explan more clearly the role, rise, function and uniqueness of the Church. Historically, it is impossible to separate the problems of the Eastern Church from the pure ethnogenetic, cultural, political as well as geographical elements.

European languages, English, French, German. In the Habsburg Monarchy the name "Ruthenen" became the official name Ukrainians. In Paris Peace Conference, Carpathian Ukraine, at this time was annexed to the Czecho-Slovak Republic as an autonomous province under the name "Ruthénie" (in French).

Back in 1960, I had the privilege to participate in the XI International Historical Congress in Stockholm. I delivered a paper dealing with this question.[2] To my satisfaction, Soviet academicians M. Tikhomirov as well as B. Rybakov, the director of the Archeological Institute of the USSR Academy, were in agreement with me in basic matters of my paper. Both scholars accepted the obvious, that the history of Russians must primarily be treated within the territory of present day Russian people (RSFSR). Therefore, both scholars shared my view that Medieval Rus' is to be identified with the present USSR, *i. e.* Ukraine.

Extensive archeological excavations of the last three decades in Ukraine by Soviet experts (Russians and Ukrainians) support the historian's conclusion that the group of Slavic tribes known to East Roman writers as Antes were indeed Slavs and were the bearers of an advanced "Cherniakhovskaia kultura" from the second to fifth centuries.[3] In the opinion of Rybakov, this culture flourished only on the territory of Ukraine and the neighboring Moldavian SSR, along the Dnister River in the southwest and the Don River Basin in the east. Rybakov observed that "in the north the 'Cherniakhovskaia kultura' encountered different more primitive cultures of the forest zone." Geographically as well as ethnologically those two zones correspond with a broader line of division between Russians and Ukrainians. The northern zone of the forests also includes Belorussian territory.

Russian academician B. Rybakov, Ukrainian archeologist M. Braychevskyi and others, conducted archeological expeditions which led them to conclude that the Antes of Jordanis and Procopius' descriptions are to be seen as the early historical ancestors of Rus'-Ukrainians.[4] The Antes occupying the area of the middle Dniper River founded the first Slav state of Rus' around 560 and the city of Kiev as a trade center. They named it after their leader Kyi. In all probability he was the initiator of the first Slav dynasty. In seventh century this Kiev state was already called by the Syrian writer Zacharias Retor as Rus'.[5]

In the meantime the northern forest territories were developing quite differently from the steppe culture form of life of the South. Contact with the South had been maintained through the waterways of Dniper, Don and upper Volga. The population, coming there from Asia was Ugro-Finnic and began to mix with nortward bound Slavs. The result was that in the Eastern part of the

---

2 The paper, revised and extended, was published in 1964 under the title: *Kniazha Rus'-Ukraina ta vynyknennia triokh skhidno-slovians'kykh natsii.* New York 1964. English translations is in preparation.

3 B. Rybakov, ed., "Cherniakhovskaia kultura". *Materiialy . . . Arkheologii,* No. 82. (Moscow; Acad. USSR, 1960). Pp. 10—26. See maps.

4 Jordanis, *Getica — Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi I,* Vol. V, 1. — *Procopius Caesarensis. Opera Omnia. Bibliotheca Scriptorum Grecorum et Romanorum Teubneriana* (Muenchen, 1913).

5 B. Rybakov, *Anty, op. cit.* I. *"Nachalo Russkago gosudarstva"* (Moscow, 1955); M. Braychevskyi, "Do pytannia pro vynyknennia mista Kyiva," *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal,* No. 5 (1955) Kiev. M. Braychevsky, Pokhodzenya Rusi. Toronto, 1970.

North, in the ninth century, the Finns constituted the majority and in the West the Slavs emerged as the majority.[6] The first group comprised the ancestors of Muscovites (Russians), the others' formed the nucleus of Novgorodians and Belorussians. After the creation of the Kievan State Empire (second half of the ninth century) Novgorod the Great, a combination of Slav-Scandinavian culture, played the role of a second northern capital. In 1478 Novgorod was conquered and lost its republican identity and was assimilated by Muscovites.[7]

All historical sources, archeological as well as written, prove that on the territory of Eastern Europe, from the early historical period, there existed ethnic differences. Groups of tribes with similar cultures aggregated over the years into larger groups of peoples: Russians, Belorussians and Ukrainians.

Regrettable as it is, my reviewers prefer to ignore the most recent discoveries made in this area as revealed by Soviet scholars in numerous works of the last two decades. If anyone is guilty of "offending Russian specialists," it is the respected reviewers who should have been more avare. Obviously they lack vital information in this subject area.

Now that my reviewers' confusion in terminology and political fact has been cleared, I should like to stress some aspects of economic unity of the Kiev Empire. The maintenance of economic ties emerging from the famous Baltic — Black sea waterway *"put ot Variahov do Hrekov,"* necessitated the existence of a unified state. Kiev was the center and the check point with all the advantages that would follow. Kiev was responsible not only for the upkeep of this tradeway but also for its security. Hence, Kiev and Novgorod became the centers of economic power for several centuries. The disruption of the flowing trade from the North to Byzantium, in the middle of the twelfth century by Polovtsi resulted in the general decline of the economy and in the impoverishment of the North specifically. This led to its separation from the South and encouraged it to take a greater interest in the Baltic trade area. The political result of this was the weakening of the Kievan Realm. However, the final blow to Kiev was due to other factors which contributed to the decline and total political disintegration of the Empire.

It is wrong to assume that the economic unity contributed significantly to the elimination of ethnic diversity. This fact has been affirmed by the Byzantine writer Constantinus Porphyrogenetus (ar. 950) who gave us a detailed description of the NS Waterway in his most interesting comments regarding the peoples living along the water road and within the frontier of Rus'.[8]

---

[6] I. Lapushkin, "Slaviane vostochnoi Evropy nakanune Drevne-russkago gosudarstva," *Materialy arkheologii*, No. 152 (Moscow, 1968) See maps (pp. 112—13) with very instructive relocation of Slav and Finnish population at that time.

[7] G. Vernadsky observes that the Novgorodians during their five centuries long history (until 1478) would not use name "Rus" and only "Hospodyn-Veliki Novgorod" (Lord, the Great Novgorod) See his *Kievan Russia* (Yale U. P., 1948) pp. 77—97. 176.

[8] Constantinus Porphyrogenetus, *De Administrando Imperio.* Editor Moravesic-Jenkins (Budapest, 1949). In Chapter VII, the chronicler remarks that the Rus' state is composed of Rus' proper and tribes "beyond Rus'". They are not Rus', but belong to Rus' and pay to Rus', tributes, which will be collected by "Poludyie". This (c. p. 121)

Minimizing the importance of ethno-genetic as well as geographical components of my study, the reviewers decided to focus their attention on my *concept of the establishment of the Church of Rus' by the Grand Prince Volodymer.*[9] The underlying issues are of canonical and factual basis on the establishmen of the Church in Rus'. For the sake of dramatization only, the reviewers wrote: "He has incorporated the findings of other scholars, permitting him dispassionately to disagree with such authorities as Amman, Soloviev, Hrushevsky and Golubinsky." The list has been extended to such names as L. Mueller, Hellman, Smolitsch and others. Finally the reviewers did not miss the chance to mention that in this study I contradicted my previous conclusions which I had reached several decades ago. It is a scholarly privilege and duty to disagree with others whenever sufficient documentation is available. But the word "dispassionately" is out of place here. Dedicated search for truth is the only valid criteria. Therefore, any attempt to "impress" readers with a long list of experts proves only a mere intention to engage in a confrontation of the latest advanced findings against previous found data. In scholarship we do not subscribe to the legend of "untouchability" and the privilege to question is perhaps the most essential single achievement of man. The reviewers' insistence that things do not change and that findings or suggestions made by some scholars several decades ago (70—80 years) is not convincing enough to be taken seriously. This same formula must apply to my own position taken thirtyfive years ago. Should I have been prohibited by the will of the reviewers to continually advance, modify, change and enrich my knowledge? I would like to take this characteristic as a compliment and not as a fault.

My reviewers in their appeal to authorities are not exactly correct. For instance, does Amman fully support the Byzantinist interpretation of the first hierarchy of the Kievan Church? Among Russian historians Golubinsky surprisingly is very close to my position.[10] He, too, rejects the notion submitted by some historians that Volodymer, after his marriage, became subservient to Byzantium in all matters, including church affairs. To my knowledge there is not a single Kievan source that states this. For that matter none of the Byzantine contemporaries advance the claim that Kiev before 1039 had a Greek metropolit, even since 989. Mentioning of such marginal authors as Yahia of Antiochia or Thietmar of Merseburg is obviously not sufficient for reasons of their distance and their superficial knowledge of the prevalent situation in that time in Kiev.

After the Seventh (II Nicean) Ecumenical Council, 787, Orthodoxy in Eastern Church was reinstated after a prolonged period of iconoclastic heresy.

---

ancient Ukrainian word in the Greek work as preserved for one thousand years until today, is composed of two words: po-ludyie and means "walking to the peoples," or simply to collect tribute from among people.

[9] The correct name of the baptizer of Rus' in all Kievan sources of the XI—XIII centuries is VOLODYMER (sometimes Volodymyr). The name Vladimir appears only since the thirteenth century in Suzdal-Muscovian sources. In modern Ukrainian is Volodymyr and in Russian Vladimir.

[10] E. Golubinsky, *Istoriia Russkoi tserkvy.* Vol. I (Moscow, 1901). Pp. 181, 202, 257, 263—64.

The general canonical structure of the Universal Church in the East was accepted. In addition to the five traditional patriarchates, equal status had been extended to all "national" churches which existed outside of the boundaries of the traditional patriarchates. This provision, as it should properly be understood, would apply to all existent and future national churches such as the Armenian, Georgian, Bulgarian and the Church of Rus'. The heads of such churches resided usually in the oldest bishopric of that particular nation, bearing different titles such as Catholicoses (for Armenia and Georgia) or Archiepiscopos in other cases. The first bishoprics with autocephalous status often were called "Catholicane Ecclesia" even if their heans used the title Archiepiscopos and not necessarily 'Catholicosses." *This was true for Rus'*. The oldest bishopric on the territory of Kievan Empire at the time of prince Volodymer was in Tmutorokan at the Azov straits. I suggest that this structure of the Eastern Church was known to Volodymer, a ruler extremely sensitive in his sovereignty, and therefore it is safe to assume that he adapted only the general obligatory canonical principles for all eastern churches without submitting Rus' to Byzantium in any form, including in matters of church structure.

The oldest peripheral bishopric on the Rus' state territory was the *Bishopric of Tmutorokan* (Greek name Tamatarkha) on the Azov straits, established around 870, at the time of Patriarch Photius. This bishopric in the new Byzantine register of hierarchy "Taxis," approved by the Emperor Tzimisces (around 970), had been elevated to the rank of archbishop. Around the same time Tmutorokan was conquered Khazars by Kiev prince Sviatoslav and incorporated into Kiev Realm. At 989 Tmutorokan archbishop, after the general formal Christianization of Rus' he, probably by decision of Volodymer, the ruler of the country, *was employed to be the spiritual head of the autocephalous Chourch of Rus'. Tmutorokan became "Catholicane Eccelesia" of Rus'.*

It was within Volodymer's canonical rights to execute the canonical privileges of his newly established church following the patterns set up in neighborly churches of Georgia, Bulgaria and others. The first Archbishop of Rus' residing in Tmutorokan, as some sources suggest, was Leontios who should be considered the first head of the autocephalous Church of Rus'.

His successor Iaon was positively identified as "Archiepiskop," head of the autonomous Church of Rus' by two reliable Kievan sources, hagiographies of Saints Borys and Hlib. First, "*Chtenye . . . o Boryse i Hlibe*" was written by Nestor, the last editor of Kievan Chronicle "*Povest Vremennykh Let . . .*" The other hagiography "*Skazanye . . .*" on the same topic is of unknown authorship.[11] Both sources relate to the events around 1026 in Vyshhorod, where archiepiskop Iaon offiiciated as head of the Church. He approved the cult of Saints Borys and Hlib and instituted June 24 as the day of their annual feast for the whole Church of Rus'. Both sources agree that "Archiepiskop Iaon" lived in a bishop's city with the rank of "Catholicane Ecclesia," far from Kiev in the eastern part of the Rus' Realm which was at this time divided into two parts along the Dniper River between Iaroslav (ruling the western part with Kiev) and Msty-

11 D. P. Abramovich, *Zhytiia sviatikh muchenikov Borysa i Gleba . . . Pamiatniki drevnerosskoi literatury* (Petrograd, 1916). Pp. 17—19.

slav (ruling the eastern part including the cities of Chernyhiv, Pereyaslav and Tmutorokan on the Azov Sea). Such a political situation indeed existed in Rus' between 1020—1035. Nestor informs us that to Vyshhorod, around Kiev, Prince Iaroslav *"called Archiepiskop Iaon pasturing at that time the flock of Christ in Rus'..."* Perhaps the veracity of any historical event based on these two sources being in full agreement should not be questioned. In addition, Nestor is a critical writer. *Both authors call the archiepicopal residential durch "Catholicane Ecclesia," or a Catholicos-like church, as was the case in neighboring Georgia.*

Since the reviewers rely on *Ludolf Mueller's Byzantine theory of hierarchical status of the Rus' church,* comments on my part are justified. Mueller, a German Slavonic linguist and authority in the medieval Slav-Byzantine literature and culture, treats this subject exclusively from the cultural viewpoint and overlooks the fact that in the Middle Ages the question of new churches reflected the power policy based on canonical privileges. The privileges to execute canonical status in most of the cases known in history were left to the rulers. Mueller in his treatise argues in favor of his Byzantine thesis. He summarizes his reasoning as follows:[12] "Although there are no Kievan or Greek sources documenting the arrival in Kiev in 989 of a Greek metropolitan, it is difficult to imagine that the Byzantium which baptized the Prince and agreed to the marriage of her purpurborn princesses to him, would tolerate without any important reasons his refusal to submit himself to Byzantium, including Church of Rus'."

Obviously, this pure hypothetical conclusion reflects a lack knowledge of the real political and canonical situation. One must caution that such an important statement should not be based exclusively on one approach, *i. e.,* cultural, as Mueller did. His arguments stressing the Byzantine cultural impact upon Kiev, including architecture and performing sermons, etc., are of no objection. This aspect of his work is well known to all historians. Yet this was not enough to force a potent, victorious ruler, as Volodymer, into submissiveness. There is no single document or proof available to portray Volodymer being subservient to Byzantium. Conflicting contemporary historians of Rus'-Byzantium relations, such as the Soviet expert G. G. Litavrin, come to the conclusion that "Prince Vladimir's conversion to Christianity was an act of farsighted statemanship rather than of Byzantine diplomacy."[13] The Kievan *Povest* supports this viewpoint, describing the organization of Christian Kiev after Volodymer's return from the Crimea. He brought with him his purpurborn wife and her priests. Nastas Korsunianyn followed to become the main organizer of the Christian Church in Rus'. There was no mention of any Greek metropolitan. Who was Nastas? A Korsunian cleric (maybe a bishop), from Crimea, probably of Slav descent. He was a proven anti-Byzantinist who betrayed Byzantium during the Crimean campaign in favor of Volodymer. Shortly (996), he became

---

12 Ludolf Mueller, *Zum Problem des hierarchischen Status und der jurisdiktionalen* Anhängigkeit der russischen Kirche vor 1939. (Köln, 1959).

13 See G. G. Litavrin's two chapters on Byzantine-Russian relations in: A. P. Kazhdan, *Istoriia Vizantii,* Vol. V, I, 235 (Moscow, 1967) See also review by P. Alexander in Slavic Review (September 1971). Pp. 639—641.

director in Kiev of the Church's tithe collection. Later he was rector of the newly erected cathedral in Kiev. In such a situation could there be a place for a Greek metropolitan in Kiev as Mueller assumes? While Mueller considered the Tmutorokan thesis based on two Kievan sources, "basicaly false" the reviewers see it as "less persuasive". This amounts to their unwillingness to accept Mueller in toto.[14] May the reader judge for himself.

Now I should like to turn to another question — *Is the Kievan Church to be seen as pro-Latin* "Universal Church" or as a regular part of the Universal Church? The reviewers, by having put the Kievan "Church Universal" in quotes suggest that the Church of Rus' was hardly universal, rather "pro-Latin." They try to prove "Latin proclivity" of the Kievan Church (from her very beginning) as well as a lack of individualism.

The reviewers' renouncement of Kiev Church individuality, is a result, I suspect, of their unwillingness to consider the history of the Antes who were the spiritual ancestors of Rus' who acquired their moral values from the Iranians and from the Greeks. These adapted virtues were enriched by Christianity and were manifested and presented through Kievan Christianity. Does history know any better combination of human virtues which contributed to the individuality of Rus' nation? Also, the first part of the problem must be answered only in the affiirmative, for, the Kievan Church, being autocephalic, was indeed a part of the Universal Church prior to and after the schism of 1054. The Patriarch of Rome was accepted as St. Peter's successor and the Primate, although without administrative superiority, was accepted as the religious leader over Kiev. The Church of Rus' was not under any obligation to follow Byzantium in the schism of the Universal Church. The reviewers incorrectly assume that the continuity of secular relations by Volodymer with the Papacy produced a Latin Proclivity." In my book I explained the nature of these relations after 989. The reviewers' statement remains a puzzle to me: "Rome played a major role in the first Russian hierarchy." First of all, there is no such statement in my book. Since this is not the only error, I suspect that the reviewers do not possess a sufficient knowledge of Ukrainian necessary for reviewing a scientific work.[15]

The pro-Latin proclivities also affects the participation of Rus' in an anti-Tatar league, organized by the Pope. It also affects the marriages of Rus' princesses to Latin rite rulers. This indicates the degree of a tolerance practiced in Kiev. Kiev's independence from Rome, on the other hand, can be demonstra-

---

14 M. Mueller reviewing my book in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Vol. XVII, No. 2, takes all the advantages of the "ex cathedra" style: „*Ich halte diese Auffasung für grundfalsch. Ich brauche hier ausführlich nicht zu begründen, denn ich habe sie ausführlich begründet.*" Despite Mueller's dogmatic pretense, his weak "Byzantine thesis" is refuted by existing Kievan sources.

15 Here are just a few examples of the reviewers' misquotations and their inadequate command of Ukrainian: "By the end of metropolitan Mykhail all the bishops were Greeks ..." (p. 540); "Metropolitan Peter shifted to Catholicism" (p. 606); "Drang nach Osten of Otto III" (p. 248); Chubaty simply asserts ... "that Cyril II was a Suzdalian" (p. 627); 'Chubaty suggests that an anti-Latin Metropolitan Cyril should not have great sentiment for Kiev" (p. 650). Many of these misquotations do create an impression of my being wrong. No such my statements quotations are in my book.

ted by such acts as the expulsion of intolerant Franciscan monks from Kiev (1223); King Danylo's reasons why he severed the union with Rome. Before suspecting "Latin proclivities" sympathies, the reviewers ought to have first read my description of the invasion of Constantinople by Latins in 1204 and the subsequent Western policy toward East. It is true that Kiev, in most cases, practiced religious tolerance to a greater degree than Rome or Byzantium. In addition to numerous intermarriages one should remember that, for instance, in *Pechersky Monastery* there were foreign monks. These included Hungarians, Syrians and others.

Finally a few comments are necessary regarding the reviewers' overstressing of *"the case of factual inaccuaracy."* (p. 365). For the sake of dramatization they ask: *"or that Russia used the partitions of Poland to suppress Catholicism in the Ukraine?"* By questioning this and other similar statements, the reviewers intonate that this was not true. I would expect them to know enough Russian history to be willing to admit what happened to the Ukrainian and Belorussian Catholic churches under Russian occupation after the second and third partition of Poland: The Uniate Church had been totally destroyed. In 1794 the Russian government ordered the dismantlement of the hierarchical structure of the Uniate Church. The Metropolitan, Theodosius Rostotsky, was removed from his office and exiled to St. Petersburg. He died there in 1807. Tsar Nicholas I, after the liberal Alexander I, ordered the complete liquidation of the Uniate Church (1839). All Eastern rite Catholic Ukrainians living in Russia were forcefully converted to the Russian Orthodox church. Opposing clergy and laymen were deported by the hundreds to Siberia. Eastern Catholicism in Russia was formally outlawed. However, the Latin rite Catholics (mostly Poles) were not affected. The last Ukrainian Catholic Diocese of Cholm (on the territory of Polish Kingdom) was ordered to convert to Russian Orthodoxy (1874). This was accomplished through bloody persecutions. The events of 1905; including the "October Manifesto," did not produce a relaxation of laws against the Ukrainian Uniate Church. She was still outlawed. Until 1945, Ukrainian Catholicism was saved only in Western and Carpathian Ukraine, which were parts of Austro-Hungary. After the incorporation of those two provinces into the Soviet Union after the WW II, the final blow, the most destructive force, for Ukrainian Catholicism came in 1945. The Ukrainian Catholic Church was outlawed in the entire Soviet Union. All institutions were transferred as possessions of the Russian Orthodox Church. The final extermination of Ukrainian Catholicism by Red Moscow was accomplished in the same way as before by Tsarist Petersburg.

The famous historian of East European church history, Professor Amman, did try to detect the source of such a consequent brutal Russian animosity toward Ukrainian Catholicism. In his book he explains it by the following statement: "There was a deep current of Russian nationalism, which Orthodoxy held as an essential component of Russianism. The Uniats were treated as brothers, who to the detriment of their fatherland, turned away. In the case of such kind of peoples the Union should be equalized with treason of the country to extermination of which all means were permitted."[16] This is a scientific explanation of a

---

[16] A. H. Amman, Abriß der Ostslavischen Kirchengeschichte. Wien, 1950, p. 446.

real Russian specialist. Surely, one can be "emotionally" dedicated to the truth, but also one may remain "unemotional" in avoiding the truth. Why my reviewers chose the latter approach will remain a mystery.

This same attitude prevails in their reasoning concerning "the problem of factual inaccuaracy," as reflected in another "question": "*Does fishing support collectivism, as Chubaty maintains in an attack on Muscovy.*" (p. 365). This incomplete quotation, as it is used, is by itself meaningless, except when attempting to create another "suspicion." The complete sentence is: "The inhabitants of northern annexes living in the zone of intact forests provided supplies for life at first by gamehunting and fishing... this demanded collective action directed by one leader... Therefore among the inhabitants of northern areas there developed an inclination toward collectivism." (p. 159). Obviously there is no connotation of "another attack on Muscovy," except in the reviewers' imagination, for, a collective form, or for that matter, individual farming, does not demand value judgment. But the reviewers, as "Russian specialists in history" know, or at least should know, that the socio-economic life of Russian peasants during the centuries developed a special Muscovite-Russian institution of collective farming called *Mir.*[17]

---

[17] D. J. Male, *Russian Peasant Organization Before Collectivisation* (Cambridge U. P., 1971).

Мемуаристика

Микола Василенко

ДВА ТИЖНІ В ЛУК'ЯНІВСЬКІЙ ТЮРМІ

Із спогадів

Від Редакції: Перший уривок спогадів акад. Миколи Василенка (1866—1935) п. н. «Історія мого приват-доцента» був видрукуваний в «Українському Історику», ч. 3-4, 1966.

В цьому числі журнала вперше друкуємо другу частину спогадів, що були написані у вересні 1924 р. Мову спогаду зберігаємо в первісному вигляді. Додаємо лише декілька редакційних приміток.

I.

Справа була на початку 1906 року. Перша революція вже скінчилася. Уряд переміг і перейшов з оборони в наступ.

Я тоді був редактором газети «Киевские Отклики».

Газету цю видавав гурток київської інтеліґенції. У склад видавців, окрім мене, в різний час входили: проф. І. В. Луцький, В. В. Водовозов, М. Б. Ратнер, В. Ф. Александровський, Н. М. Єремеєв, Є. О. Кивлицький, проф. Д. П. Рузський, М. Д. Загряцков (пізніше професор в Москві і Ярославлі), проф. В. Я. Железнов, М. М. Требинська та інші. Ў жовтні 1905 року фактичними редакторамими газети були: М. Б. Ратнер і я; секретарем був М. С. Балабанов. Коли ж Балабанов перейшов до партійної газети, то його замінив О. Ф. Саліковський.

Після 17 жовтня М. Б. Ратнер віддався політичній діяльності, часто виїжджав із Києва, довго проживав в Петербурзі. Редаґування газети таким чином падало на мене.

Господарською частиною відали В. Ф. Александровський і М. Єремеєв. Перший в кінці жовтня 1905 року виїхав в Петербурґ, бо був призначений на посаду секретаря міністра шляхів І. С. Немешаєві. Зостався один М. Єремеєв, але він, здається, в грудні 1905 року, був арештований і відправленний до Лук'янівської тюрми у зв'язку з забастовкою на Південно-Західніх залізницях в жовтні 1905 року. Керівником цієї забастовки, як відомо, був О. Г. Шліхтер.

Після арешту Ф. І. Еремеєва мені доводилось доглядати і за господарською частиною, що була цілком в руках С. М. Кранца, що пізніше був керівником контори «Киевской Мысли».

Під час загальної забастовки «Киевские Отклики», звичайно, не виходили. Вони відновили свій вихід після погрому, що відбувався в Києві у зв'язку з виданням маніфеста 1905 р. Газета протягом цілого тижня друкувала на своїх сторінках листи і свідчення самовидців про погром. Це зробило її популярною в Києві. Тираж її в початку листопада 1905 року доходив до 25.000 примірників — цифра небувала до того часу в Києві. Популярність газети в Києві робила її популярною і в провінції.

Редакція «Киевских Откликов» в жовтні і листопаді 1905 року була своєрідним центром, куди обиватель ніс свої нужди. Після селянського з'їзду до редакції часто приходили селяни і приносили свої революційні вироки. У більшості випадків друкувати їх не можна було з огляду на цензурні умови. Звичайно селян редакція відсилала на Головінську вулицю, до С. О. Єфремова. Коли в Києві вибух бунт саперів в середині жовтня і бунтівники були розсіяні, дехто з них прибігав з рушницями ховатися до редакції «Киевских Откликов», що містилася тоді на розі Прорізної вулиці і Музичного провулку в будинку Першого Російського Убезпеченевого Товариства. Контора газети організувала грошові збірки на справи, які не можна було аж ніяк назвати леґальними, наприклад: збірки на користь тих чи інших осіб, що потерпіли від учинків влади, чи на користь саперів і т. д. Контора такі збори провадила зовсім відверто й записувала їх до конторських книг, аж поки в грудні 1905 року генерал-губернатор Сухомлинов заборонив провадити такі збори.

Після московського повстання в грудні 1905 року і невдачі поштово-телеграфної забастовки, уряд почав «підтягувати» газети, що в листопаді користувалися майже необмеженою свободою.

II.

Юридичне становище преси після 17 жовтня 1905 року, коли цензурний устав був скасований, реґулювалося «Временными правилами о печати», що були нашвидку видані і тому були не зовсім ясні. Спочатку правила ці тлумачилось в бік найширші свободи преси, а пізніше, на підставі їх, почалося безщадне, немилосердне її задушення.

Цензором в Києві був тоді Олекса Олексієвич Сідоров, пізніше, перед революцією 1917 року, Голова Московського Цензурного Комітета. У Київ він був переведений з Варшави. Це була людина брехлива, дволична; це був крайній ретоґрад, що на «ретоґрадстві» робив свою кар'єру і тому широко пристосовував у своїй практиці доноси і «наушничество» та мав зв'язки з різними монархічними установами й організаціями, а також і з різними впливовими особами такого ж напрямку. Серед останніх був і відомий Борис Михайлович Юзефович, що постійно мешкав в Києві і що мав право безпосередньо звертатися до імператора Миколая II. Граф Вітте у своїх «Воспомина-

ниях» на декількох сторінках згадує про цього Юзефовича, називаючи його просто «негодяем» (паскудником).

У Києві Юзефович вів кампанію проти генерал-губернатора Сухомлінова й особливо проти управителя його канцелярії Н. В. Молчановського, чоловіка видатного ума, прямого, самостійного, чесного й незалежного. Молчановський був переконаний українець і конституціоналіст, боровся з чорносотенцями і старався довести, що жовтневі погроми в Києві були організовані ними і що головним організатором їх був Київський поліцеймейстер Ціхоцький; Молчановський конче хотів віддати Ціхоцького під суд за те. Ціхоцький попав в Київ за указом самого Миколая II, і тому Молчановському вдалося добитися тільки звільнення Ціхоцького з посади Київського поліцмейстера. Пізніше Ціхоцький був поліцмейстром в Тифлісі, але ту прокрався і застрелився.

Цензор Сідоров активно підтримував Юзефовича в його боротьбі проти Молчановського. Молчановський про це дуже добре знав і тому завжди зневажав Сідорова, стараючись на кожному кроці показати йому своє презирство.

Коли в Києві одержані були «Временные правила о печати», Сідоров скликав редакторів всіх газет, крім «Киевлянина», і почав мирну і нібито доброзичливу бесіду про пресу та про своє до неї ставлення. «Преса — „видите-ли" — тепер вільна; йому, цензорові, нема тепер чого робити. Він приймає до уваги переворот, що стався, триматиметься в нагляді за пресою так, щоб не заважати пресі в її суспільній службі».

Редактори повірили вовкові в овечій шкурі, але не пройшло дватри тижні після цієї бесіди, як «Киевское Слово», де групувалися соціял-демократи, було закрито, а декілька чоловік було притягнено до судової відповідальности по 129-й ст. «Уголовного Уложения». Серед притягнених були — В. В. Вакар і С. З. Дижур; вони були ув'язнені на один рік у фортеці (це була тоді звичайна кара за літературно-політичні злочини). Закрита була «Киевская Газета»; після цього вона змінила ще декілька назов і врешті стала виходити під назвою «Киевская Мысль», забезпечивши себе, як стверджували, окремою рентою, яку виплачувано цензорові Сідорову.

«Киевские Отклики» ще трималися. Спроба закрити їх знаходила одсіч у Молчановського, а через нього і у генерал-губернатора Сухомлинова.

Молчановський не був ані співробітником газети, ані пайовиком її і взагалі жадного прямого відношення до газети не мав. Він був тільки особисто близький до проф. І. В. Лучицького, був знайомий з Є. О. Кивлицьким і зо мною. Я був неофіційним редактором газети, а І. В. Лучицький і Є. О. Кивлицький вважалися за її видавців. Н. В. Молчановський завжди уважно читав нашу газету і в основному поділяв її погляд на державну політику, і тому, коли Сідоров піднімав питання про переслідування газети, Н. В. Молчановський знищував його силою своєї логіки, що була насичена притаманним йому

сарказмом. Час до часу Сідоров тільки конфіскував «Киевские Отклики», і тим робив нам матеріяльну шкоду. Спочатку йому не щастило ані разу притягти нас до судової відповідальности.

У початку грудня 1905 року рано мене розбудив телефон. Із контори повідомляли, що газета наша сконфіскована. Я сильно скипів, бож сам до пізньої ночі сидів в друкарні і був певний, що нічого доганного, незвичайного у тому числі газети не було. І дійсно: через кілька днів конфіската була знята. Дуже схвильований, я подзвонив до О. О. Сідорова й наговорив йому по телефону багато лишнього. Між іншим, я йому сказав, що в нашому розпорядженні є його лист до Юзефовича і що з цього листа ми знаємо, що він, Сідоров, є ворогом нашої газети і намагається закрити її.[1] Моя розмова озлила Сідорова і він став ворожим у відношенні особисто до мене. Досвідчені жиди, що були у нас посередниками у справі постачання паперу до газети, радили редакції «помиритися» з цензором і перейти до системи оплачування додаткової його праці.. Вони обіцяли бути навіть посередниками при цьому. Але ми з обуренням відкинули цю пропозицію й дали справі йти й розвиватися своїм шляхом.

III.

Грудень 1905 року приніс з собою багато змін в газеті.

Професор І. В. Лучицький заснував в Киеві Кадетську партію. «Киевские Отклики» зісталися безпартійною газетою. Тому Лучицький вийшов із складу редакції, зняв свій підпис, як редактор-видавець, і разом з В. П. Науменком почав видавати партійну кадетську газету «Свобода і Право». Пізніше обидва, як редактори, попали під суд і не мали права бути виборщиками до І-ої Державної Думи. Зняв свій підпис, як видавець «Киевских Откликов» і Є. О. Кивлицький, але з-за інших мотивів. Він був учителем 4-ої Київської гімназії. Газета, видавцем якої він був, була ярко опозиційна урядові; отже становище Кивлицького було незручне і зустрічало непохвалу з боку «Учебного Округа».

Після виходу І. В. Лучицького і Є. О. Кивлицького із складу офіційних видавців, їх у цьому званні замінили — професор Дмитро Павлович Рузький і Марія Миколаївна Требинська. Щождо редакторів, то офіційними редакторами, що підписували газету, виступили — проф. В. Я. Железнов і О. Ф. Саліковський. Перший прийняв на себе відповідальність за економічні статті, а О. Ф. Саліковський — за всю газету.

Тоді ще вірили в «законність» нового порядку для преси і редакторами виставляли осіб з літературними іменами. Дякуючи цьому, декотрі з них, що були під судом, були позбавлені виборчих прав до

---

[1] Див. *Н. Полонська-Василенко,* «Цензурові утиски на Україні (до історії російської цензури на Україні на початку XX ст.»). *«Україна»* (Париж) 1952, ч. 7.

1-ої і 2-ої Державної Думи. Пізніше гіркий досвід навчив іншого порядку. Як офіційних редакторів, що підписували газету, але призначених не для редагування, а для «відсиджування», стали висовувати дрібних газетних співробітників або конторських службовинків. Їм обіцяли збереження їхнього утримання, якщо їм доведеться «відсиджувати» кару за вину газети. Самі вони звичайно і не знали, що саме друкується в газеті і цікавились цим тільки тоді, коли одержували повідомлення від судового виконавця.

Після затвердження В. Я. Железнова і О. Ф. Саліковського відповідальними редакторами, я зостався фактичним редактором газети. Але статті, перед тим, як їх мали друкувати в газеті, переглядали, приймаючи під увагу цензурні умовини, відповідальні редактори.

Наближалося Різдво. Я здав всю газету О. Ф. Саліковському, як фактичному секретареві редакції, а сам рішив відпочити і виїхати до батьків на село. Перед тим ми опрацювали й намітили теми для новорічного числа з річними оглядами різних сторін політичного, суспільного і економічного життя.

До Нового року я спокійно жив на селі і втішався відпочинком та святами. 2-го січня (ст.ст.) 1906 року я одержав термінову телеграму від редакції, щоб я негайно приїхав до Києва. Знаючи безпокойний і рвучкий характер О. Ф. Саліковського, я телеграфував, що буду 7-го січня. На це я отримав нову телеграму, що описувала жахи, які можуть повстати для газети, якщо я не приїду. І я поїхав.

Виявилось, що новорічне число «Киевских Откликов» конфісковано, О. Ф. Саліковський притягнений до відповідальности і що цензор Сідоров вимагає, щоб він негайно зняв свій підпис з газети, як редактор. Згідно з законом, притягнена до відповідальности особа не могла бути відповідальним редактором.

Я поїхав до Н. В. Молчановського. І знайшов його в канцелярії генерал-губернатора. Він мене зараз же прийняв і з'ясував, що цензор був з конфіскованим числом у генерал-губернатора і так настренчив його проти газети, що той хотів закрити газету своєю владою; але Молчановський уважно прочитав генерал-губернаторові інкриміновані місця і тоді генерал-губернатор Сухомлинов погодився, що в них, дійсно, нічого протизаконного немає.

— «Якщо цензорові Сідорову не подобаються думки «Киевских Откликов», то він може спростувати їх в інших газетах», — добавив при цьому Молчановський.

Газети не закрили в адміністративному порядку, але прокуратура порушила справу проти О. Ф. Саліковського. Згодом Суд виправдав його по всім пунктам обвинувачення і конфіскація з газети була знята. Дуже гарне і змістовне Новорічне число, дякуючи цьому, не дійшло своєчасно до читачів, не мала уже суспільного значення і вчинила велику матеріяльну шкоду редакції.

Якщо О. Ф. Саліковський не міг бути далі редактором, треба було знайти нового і він став переконувати мене, виставляючи цілий ряд мотивів, щоб я погодився і що це безумовно потрібне і важливе для

успіху газети. Я довго відмовлявся, але кінець-кінцем погодився. Пройшов тільки один тиждень — і я опинився під судом по двох справах; із них число 15 січня 1906 року коштувало мені одного року фортеці за вироком Київської Судової Палати. Кару свою відбув в С.-Петербурзі в самітній тюрмі — «Крестах» — в 1908—1909 роках.[2]

20 січня 1906 року о годині 2-й ночі, коли я лежав уже в ліжку, до мене подзвонили з друкарні. Я взяв трубку і почув голос вартового співробітника, Ф. Д. Лимана, що того дня випускав газету.

— Сюди, до друкарні, прийшов зараз «пристав Старокиївського участка» і сказав, що газета наша закрита — говорив мені Лиман.

— Хто закрив — генерал-губернатор?

— Ні. Із Петербурґу — розпорядження міністра внутрішніх справ.

— Ну, що ж, замикайте друкарню і йдіть додому. Завтра в редакції порадимось, що робити.

— «Пристав» хоче розсипати шрифт.

— Не давайте. Це не його діло. Розпорядження нам оголошено і ми відповідаємо, якщо його не виконаємо.

«Пристав» свій намір розсипати шрифт залишив.

Через декілька хвилин Лиман знову подзвонив до мене:

— Знаєте, не можна, щоб газета не вийшла завтра. На цьому ми багато тратимо.

— Але незручно якось: сьогодні закрили, а завтра ми вже й виходимо. Треба зробити перерву — хоч би для чемности — заперечував я.

— Ось у М. Д. Загряцкова є дозвіл на видання «Киевских Отголосков». Ми їх і випустимо.

— Треба ж перед цим заявити Інспекторові друкарень.

— Я це зроблю. Нікольський[3] ще не спить. Він тільки що розмовляє з друкарнею.

— Робіть як знаєте. Будьте тільки обережні в підбиранні матеріялу. Мене більше не турбуйте. Моя думка — краще не випускати завтра газети, щоб не дразнити без потреби адміністрації.

Я ліг спати, а ранком, у звичний час, розносник приносить мені газету «Киевские Отголоски». Заголовок був набраний шрифтом «Киевских Откликов», так що більшість передплатників і не помітили навіть переміни заголовку.

Зо всього ходу подій було ясно, що О. О. Сідоров і Б. М. Юзефович, не маючи можливости закрити «Киевские Отклики» адміністративною владою в Києві, почали діяти через Петербурґ та добиватися закриття газети за наказом міністра внутрішніх справ П. И. Дурново.

(Продовження слідує)

---

[2] *Н. Полонська-Василенко,* «Сорочинська трагедія», «*Український самостійник*», 1960, ч. 31.

[3] О. О. Нікольський був тоді Інспектором друкарень м. Києва.

In memoriam

Марко Антонович

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ

22 березня 1972 р. на 84-му році життя в Нью-Йорку помер Володимир Варлаамович Міяковський, один з найвизначніших українських учених наших днів.

З приводу 80-ліття Володимира Варлаамовича Міяковського в 1—3 (21—23) числі Українського Історика за 1969 рік (стор. 95—101) була поміщена стаття про Покійного, як одного з найвизначніших українських бібліографів, археографів, архівістів та знавців музейної справи. Цій останній темі присвятив також Юрій Лавріненко зовсім недавно свою увагу.[1] Стаття Ю. Лавріненка написана так тепло і з таким знанням справи та підхопленням найосновніших моментів, а до того написана таким прекрасним стилем, що лише черства душа могла б хотіти додавати щось до сказаного цим нашим визначним ессеїстом і літературознавцем, про останні 27 років життя В. В. Міяковського. Це водночас найкращий пам'ятник нашому скромному, до скрупулятности чесному і працьовитому ученому, життя і розвиток діяльности якого до певної міри йшов паралельно з розвитком цілої української нації протягом останніх 50—60 років.

Покійний народився 6/18 липня 1888 р. в Ковелі на Волині, де його батько працював мировим посередником. Змалку Володимир Міяковський приятелював з дітьми Петра Антоновича Косача, а зокрема з одноліткою Ізидорою Петрівною Косач-Борисовою, наймолодшою сестрою Лесі Українки.

Свої університетські студії на історично-філологічному факультеті закінчив Покійний у 1913 р. в Петербурзі (разом з визначним шевченкознавцем Павлом Зайцевом). Після закінчення студій Володимир Варлаамович залишився у Петербурзі до кінця 1917 р. і учителював у середніх школах та продовжував займатися науковою діяльністю, присвяченою переважно А. Радищеву, про якого він раніше написав свою дипломну працю. Протягом петербурзьких років В. В. Міяковський почав також займатися археографічною працею, спершу під керівництвом Михайла Сергійовича Грушевського, для якого В. В. Міяковський копіював польські документи XVII стол. у

[1] Ю. Лавріненко, Від пуделка до будинку з колонами (Етюд про один культурний подвиг). *Нові Дні* ч. 265, лютий 1972, стор. 1-3 і 25.

місцевій Публічній Бібліотеці, а в 1917 р. почав працювати над описом цензурного архіву «Управління по делам печати».

Переїхавши з дружиною наприкінці 1917 р. до Києва Покійний почав свою співпрацю з В. Л. Модзалевським, головою Архівно-бібліотечного відділу Міністерства Освіти УНР і начальником Архівного Управління і Всеукраїнського Головного Архіву, а після його передчасної смерти у 1920 р. став головою Архівного Управління і директором Київського Центрального Історичного Архіву В. Б. Антоновича.

Опісля В. В. Міяковський брав також участь у комісії для дослідів над історією громадських течій та в комісії Новітнього Письменства. Обидві ці комісії очолював відомий український літературознавець Сергій Єфремов. До цього треба ще додати членство в Археографічнічній Комісії і Археологічному Комітеті ВУАН, в науково-дослідчому Інституті книгознавства і в Інституті Шевченкознавства, а з 1926 року В. Міяковський завідував крім того ще й Музеєм-Будинком Шевченка на колишньому Козиному болоті (теперішній Шевченківський провулок).

Протягом 1920-х років Володимир Міяковський опублікував цілий ряд незвичайно важливих архівних матеріялів і на їх базі написав багато наукових праць, редаґував разом з С. Єфремовим два томи праць «Декабристи на Україні» і брав участь у повному виданні творів Т. Г. Шевченка, що його редактором був С. Єфремов. Взагалі 1920-ті роки це час найвищого розквіту діяльности В. В. Міяковського на царині науки.

Від 1929-го до 1933-го року Покійний жив на засланні в Карелії (засланий за справу СВУ). Засуджено В. В. Міяковського зовсім безпідставно, бо ні в якій підпільній діяльності він жодної участи не брав, а на запитання, чи існувала Спілка Визволення України відповідав сумнівом. У всякому разі під час частих розмов на цю тему Володимир Варлаамович завжди згадував, що С. Єфремов і справді якісь таємні зв'язки утримував, у всякому разі В. В. Міяковський ніякого відношення до цієї його праці не мав. Повернувшися з заслання В. В. Міяковський нормальною науковою працею займатися не міг і, крім участи в виданні творів Добролюбова, це був «пропащий час» у його житті.

За німецької окупації Володимир Варлаамович працював керівником відділу шевченкознавства в Інституті Літератури і Фолкльору та відновив діяльність Центрального Архіву ім. В. В. Антоновича.

У 1943 році Покійний виїхав з Києва разом з своєю сім'єю і переїхав через Львів і Прагу до Авґсбурґу, де став одним із ініціяторів заснування Української Вільної Академії Наук, і першим її секретарем. При УВАН В. В. Міяковський заснував і до смерті очолював Музей-Архів.

Від 1950 р. В. В. Міяковський жив постійно аж до своєї смерти в Нью-Йорку. За цих останніх 22 роки свого життя Покійний був одним із визначних діячів УВАН і брав участь у працях історичної,

літературознавчої і книгознавчої секцій та в комісіях історії української іміґрації в США і жидівсько-українських стосунків.

В останні роки свого життя Покійний був великим прихильником «Українського Історика» і готував для цього журналу публікацію недрукованих листів Сергія Єфремова. Є автором статті про В. Дорошенка в цьому журналі.[2]

Покійний має зокрема великі заслуги в царині історії України XIX стол. Спеціяльну увагу він присвятив 1820-им, 1840-им і 1860-им рокам. У цих рамках він досліджував також життя і діяльність наших визначних діячів XIX стол. Окремо треба згадати заслуги В. В. Міяковського в галузі шевченкознавства. Ця ділянка тепер на еміґрації буде зокрема в незавидній ситуації. Свідоцтвом його вкладу в ділянку шевченкознавства є численні статті та розвідки про Шевченка, видання його творів та десять зошитів *Шевченкознавства* виданих УВАН-ом в США. Зі смертю Покійного українське наукове життя в цілому зазнало дуже болючої і незаступимої втрати.

Зокрема болюче відчуває цю втрату УВАН та Музей-Архів при цій науковій установі. Володимир Варлаамович був незвичайно скромною, до скрупулятности порядною, але водночас рішучою людиною там, де важилися питання етичної і моральної вартости. За це його шанували й любили, а дехто, може і боявся. На жаль учених такого формату чим далі тим стає менше. З тим більшим жалем прощаємося з Володимиром Варлаамовичем, який у багатьох відношеннях був останнім Моґіканом. Земля Йому Пером!

---

[2] Володимир Міяковський, Володимир Вікторович Дорошенко (1879-1963) (у п'ятиліття смерти) *Український Історик*, ч. 1-3 (21-23), 1969, стор. 47—55 і ч. 4 (24) 1969, стор. 30—37.

Огляди — рецензії

Theodore M a c k i w, *Price Mazepa of Ukraine in Contemporary English Publications 1687—1709*. Chicago: Ukrainian Research and Information Institute, 1967. 126 p.

Праця проф. Теодора Мацькова була вже рецензована в багатьох англомовних, німецьких, польських і російських історичних і славістичних журналах. Вона одержала позитивну оцінку рецензентів. Це свідчить, що не зважаючи на те, що студія автора появилася з рамені Українського Публіцистично-Наукового Інституту в Чікаґо (отже чужинецькі історики могли б закинути «націоналістичні ухили» авторові) — солідні історичні праці завжди знайдуть об'єктивну оцінку неупереджених людей. Здається, що вже раз треба покінчити з видуманою і зовсім невиправданою леґендою, що видання українських істориків поза советською Україною не беруться до уваги в західньому світі. Монографія д-ра Мацькова саме свідчить про зовсім протилежну настанову. І про це треба пам'ятати всім тим, які недоцінюють історичні дослідження українських істориків у вільному світі. Автор, відомий дослідник доби Мазепи і Хмельницького, опрацював цінну студію присвячену гетьманові І. Мазепі в сучасних англійських публікаціях. Д-р Мацьків подає коротку біографію Мазепи базовану головно на чужомовних джерелах і багатій історичній літературі, окремий розділ присвячений аналізі англомовних джерел, короткий нарис історії англійських часописів в XVII і XVIII ст., розділ присвячений пропаґанді часів Петра І і врешті два розділи присв'ячені Мазепі в світлі англійських мемуарів і газет. В додатках знаходимо передруки з тогочасних англійських публікацій про Мазепу, а також автор включив обширний бібліографічний розділ. Рідкісні репродукції титульних сторінок тогочасної англійської преси та інших ілюстрацій збагачують вартість праці автора.

У своїй передмові автор згадує, що завданням його історичного есею є подати замітки про Мазепу в тогочасній англійській пресі, джерелах і мемуарній літературі, а також їх сконфронтувати з історичними фактами про діяльність Мазепи. Автор добре вив'язався зі свого завдання і, як це вдало підкреслив проф. О. Оглоблин, автор передмови до праці Т. Мацькова, д-р Мацьків подав багато цінного і дотепер мало відомого англомовного матеріялу про Мазепу.

Відносно критичних завваг щодо методології досліду і змісту праці автора треба підкреслити, що половина студії присвячена не аналізі англомовних джерел і преси про І. Мазепу, а історичному впровадженню (напр., біографія Мазепи, справа російської пропаґанди). Ці розділи мають посереднє, а не безпосереднє відношення до теми авто-

ра. Також можна б було докладніше обговорити деякі видання і дещо більше сказати про їхніх авторів.

Наприклад автор згадує про цінні донесення англійського дипломата Вітворта про Мазепу — проте їх не аналізує тому, що про них вже писали Борис Крупницький і Володимир Січинський (стор. 72). Це саме відноситься до щоденника Ґордона. Автор пише, що вістки про Мазепу в щоденнику Ґордона були вже оцінені Костомаровим і тому аналіза щоденника Ґордона була б повторенням» (стор. 69). Тут треба згадати, що крім щоденника, Патрик Ґордон (1635—1699) залишив цікаву кореспонденцію з 1667 року до Вілліямсона, який тоді був редактором »*London Gazette*», а згодом став державним секретарем. Листування Ґордона видано в 1964 році («Patrick Gordon's Dispatches fromRussia», *(Oxford Slavonic Papers,* vol. XI. 1964). В цих листах є цікаві замітки про Україну. На нашу думку автор повинен був подати обширні коментарі до матеріялів Вітворта і Ґордона.

Проф. Мацьків зупиняється над життям англійського вояка й інженера Джана Перрі (1670—1732), автора спогадів «*The State of Russia under the Present Czar*», стор. 43 і 70—71. В праці Перрі знаходимо цікаві вістки про Мазепу. Автор твердить, що Перрі не знав особисто Мазепи (стор. 70). Натомість Борщак доводив протилежне. З бібліографічного погляду треба згадати, що праця Перрі була також перекладена на французьку, німецьку і голляндську мови. В бібліографії не знаходимо важної праці І. Борщака «Early Relations between England and Ukraine», *Slavonic Review.* №28, 1931. Проте це марґінесові уваги. З видавничого і бібліографічного аспекту, на нашу думку, поважним недотягненням є те, що в праці немає покажчика імен і місцевостей — це значно утруднює користування цею цінною працею.

В основоному праця автора є цінним вкладом в українську і загальну історіографію. Треба лиш побажати, щоб проф. Мацьків опрацював ширшу студію про Україну в англійських джерелах і літературі XVII і XVIII ст.

Любомир Винар
Kent State University

Michael H. Marunchak, The Ukrainian Canadians: A History. Foreword by V. J. Kaye. Winnipeg-Ottawa: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1970. 792 p. $ 20,00.

Д-р Михайло Г. Марунчак дав нам довгождану, правдиво довідникову студію української спільноти в Канаді. Вага її тим більша, бо писана англійською мовою і через те є доступною ширшим кругам читачів, в першу чергу історикам, етнографам, як теж внукам і правнукам українських піонерів, багато з яких вже затратили знання української мови. Це енциклопедична праця, хочемо сподіватися, попаде на полиці кожної університетської і публічної бібліотеки не тільки в Канаді, але й поза нею, включаючи бібліотеку Британського Музею в Лондоні.

Донедавна більшість студій з історії українського поселення в Канаді появлялися українською мовою і тому служили тільки обмеженому кругові читачів. Широкий, англо-мовний загал довгий час зовсім не був поінформований про розвиток української еміґрації, про її вклад у розбудову канадського заходу, про її участь у політичному, економічному житті Канади. Доперва від появи студії проф. Павла Юзика про українців Манітоби, 1953-го року, почали появлятися більші і менші праці на українські теми англійською мовою. Студія д-ра Марунчака є безумовно їх завершенням. Писана істориком-фахівцем, спирається на документальних джерелах, тогочасній пресі, ориґінальних листах, записках, на особистих інтерв'ю із свідками подій і на дуже обширній бібліографії. Писана легким стилем, так що читання її не зважаючи на тисячі імен і дат, не спричиняє труднощів слідкувати за подіями.

Автор родився 14 жовтня 1914 року в селі Далешеві, городенського повіту давньої Галичини, син Григорія і Марії Марунчаків. Середню школу закінчив в Городенці, університетські студії (з перервою під час війни) почав у Львові і покінчив на університеті в Празі, одержавши степінь доктора прав. Під час війни, в 1942 р. був арештований німецьким Ґестапо за участь у незалежницько-українській діяльності і три літа перебув у таборах інтернованих в Терезієнштадт, Аушвіц, Освенцім і др. Звільнений з приходом війська аліянтів, якийсь час перебував у Німеччині, опісля прибув на постійне перебування до Канади. Придбавши знання англійської мови, вступив на Манітобський Університет і покінчивши факультет соціяльних наук, поверх десятки літ працює у своїй ділянці у Вінніпеґу. Зацікавлений історією поселення українців у Канаді, майже від самого початку свого побуту в Канаді віддавав і віддає ввесь свій вільний час тим студіям. Результатом їх є цілий ряд історичних праць писаних українською мовою. Щоб ті праці зробити доступними для ширшого кола читачів, у першу чергу для канадських істориків і любителів історії, склав матеріяли в одну цілість і отсе саме в 1970 р. появилася його монументальна, майже 800 сторінкова праця англійською мовою. Можна сподіватися, що вона знайде заслужене признання в наукових колах Канади і поза Канадою.

Коли зайде потреба другого видання, варто було б справити друкарські помилки, які подано в «еррата», як теж придержатися одностайности ортографії деяких імен, і конечно подати до назв часописів, публікацій, товариств і організацій не тільки самий переклад, але й українські титули і назви латинською транскрипцією. До імен було б доцільним подавати не тільки саму букву, але повне ім'я, щоби читач не потребував вагатися, чи буква «О», наприклір, це хресне ім'я жінки чи чоловіка.

До студії додав автор кількасот рідкісних і для історика цінних фотознімок осіб, груп, титульних часописів, публікацій, листів та інших документів. Вони збільшують вартість і так цінної праці.

Студія поділена на три части. Перша частина має титул: «Піонерська Доба» (Пайонір Іра), покриває роки 1891 до 1914 (сторінки від 17 до 338) і ділиться на приблизно тридцять розділів, які охоплюють історію початків поселення, участь у громадському, політичному житті, пресу, літературу, поезію і т. ін. Ілюстрована фотографіями осіб, відбитками титульних сторінок найдавніших часописів і видань тощо. Друга частина (сторінки 339—545) покриває добу «Розвитку» (Іра оф Девелопмент Процессес). Вона теж поділена на розділи, як організації жіноцтва, організації молоді, релігійні справи, преса, література та ін. Як і перший розділ, другий розділ теж має біля сотні фотографій, що відносяться до тої доби. Третя частина, «Доба Консумації» (Іра оф Консумшон) охоплює добу по другій Світовій Війні, аж до 1970 р. Незвичайно помічним для читача є докладно виготовлені індекси імен осіб, назви церков, парохій і церковних організацій, індекс світських організацій і кооператив, індекс шкіл, академій, бурс, індекс публікацій, видавничих спілок, друкарень і врешті індекс назв поселень, сіл, міст і містечок, країв. Обширна бібліографія закінчує студію.

Отсе і є, ця довго очікувана, корисна і потрібна енциклопедична студія історії українців Канади в англійській мові. Д-рові Михайлові Г. Марунчакові безперечно належиться заслужене признання. Можна сподіватися, що українське громадянство і ширший науковий світ прийме її з вдячністю.

В. Ю. Кисілевський
Оттава, Канада

William K. Medlin and Christos G. Patrinelis. *Renaissance Infuences and Religious Reforms in Russia.* Geneve: Librairie Droz, 1971. 181 pp.

Giving Peter Mohyla and others their due, an American historian recently declared that the annexation of Ukraine was "the most critical event in the history of the Russian Orthodox church and possibly the most critical event in Muscovite history."* If so, this new study of "Western and Post-Byzantine Impacts on (Russian) Culture and Education (16th—17th Centuries)" should be most welcome. And the book does contain information on men and events of the period. Yet we foresee complaints by several groups of readers.

Readers studying the above-described period of Russian history for the first time may find the authors' presentation confusing. High-flow statements of purpose echo throughout the book but nothing clear emerges, unless it be the wellworn thesis that some Orthodox Ukrainians, facing the challenge of the Counter-Reformation, adopted the tactics of their Polish Jesuit opponents. Meanwhile the reader has to wade through cliches, sticky rhetoric (an example: "Were the peoples of Orthodox Slavdom indeed going to commune with the rational culture restored from the classical world in order to nurture disciplined men, to broaden the horizon of public decision-makers and

* L. Jay Oliva, *Russia in the Era of Peter the Great* (Englewood Cliffs, N. J., 1969), 22.

economic managers, and to create a fund of knowledge for posterity?") (p. 145), and the unnecessary jargon which has earned social scientists much derision in recent years: "Finally, vicinal contacts increase in a societal and institutional climate described by the above factors, bringing with them new cultural elements useful to the human systems that are experiencing the various changes." (p. 160).

Nor is the style the only barrier here: the authors' organization can be baffling, to say the least. After referring to the new patriarch Nikon, for example, they state that Alexis' "tsarist authority overruled the patriarchal" and that Alexis supported the reformers who admired Greek learning and wished to eliminate Russian errors in ritual and liturgy. We then learn (in the same paragraph) that Nikon, while still an archbishop in 1649, had been "instantly convinced" by Jerusalem's Patriarch Paisios that the reforms were necessary, while Tsar Alexis' mind "reoriented itself from Muscovite traditionalism toward Greek religious culture." (pp. 56—57).

Another group of readers — those with a general knowledge of Russian history who wish to go deeper into the problems taken up in this book — may also be disappointed. Our coauthors declare (on p. 151) that the "episodes which we have investigated in the experiences of the peoples of Orthodox Rus' during the 16th—17th centuries form an historical pattern that is scarcely known in the literature of Western Europe and American studies on the area." But is this a fair claim? Two of the most prominent figures in the monograph, for example, are Maximus the Greek and Peter Mohyla. Each has been the subject of competent studies by "Western" specialists (e. g., Contal, Denissoff, H. Graham). Events related to the Union of Brest have received a good deal of attention at the hands of such authors as O. Halecki and G. Vernadsky. Other "Western" sources dealing with the seventeenth-century Ukrainian affairs described in this book include studies by Allen, Lewitter and Neubauer, not to mention English translations of works by Chizhevsky, Kluchevsky and Hrushevsky.

If much of the information is hardly fresh, is it at least reliable? Enter our third group of readers — the specialist. We predict that they, too, will be dissatisfied. Some may criticize the strain of gratuitous Graecophilia which runs through the work at the expense of the non-Greeks. Maximus the Greek, while a major figure, is not quite the intellectual pioneer in Moscow that the authors make him out to be by ignoring his learned Russian predecessor Nil Sorsky and Vassian Patrikeev. Petty or distant Greek "influences" receive much attention (one of Mohyla's ancestors may have been a Greek, Aristotle's thought contributed to seventeenth-century Kievan courses in logic), but why is the Athonite Ivan Vyshensky — a key — figure left unmentioned? While the general reader may be impressed by the book's labyrinthe of footnotes and generous bibliography, the specialist will quickly note the absence of important Russian sources, such as volumes IV, VII and XIX of the *Russkaia istoricheskaia biblioteka.* Even the sources used are used superficially: there was no reason for the authors to limit themselves to Volume IV of the *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rosii* — a spot check of the other volumes will reveal a wealth of neglected material (e. g., I, pp. 27—29, 39, 65, 68—71, 79—85; III, p. 130, 226—227, 243—244, 249—250). Although the book has an entire chapter devoted to "The Cultural Leadership of Kiev Under Peter Mohyla" (pp. 124—149), the authors give no evidence of having read any of Mohyla's works. Finally, the bibliography does not include works in Polish or Ukrainian, with the exception of the Soviet Ukrainian encyclopedia and a bibliographical guide. Is this not a weakness in a book half devoted to cultural developments in the Polish Ukraine?

Horace W. Dewey,
John-Paul Himka,
University of Michigan

Chantal Lemercier-Quelquejay, „Un condottiere lithuanien du XVI siècle: le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes". *Cahiers du Monde russe et soviétique*. Vol. X. No. 2. (1969), pp. 258—279.

У французькому науковому журналі появилася цікава стаття історика-архівіста Шанталь Лемерсіе-Келькеже про князя Вишневецького і оснування Запорозької Січі на основі турецьких архівних матеріялів. Стаття складається з чотирох основних частин: вступу, «проблеми запорозького козацтва в російській і советській історіографії», «факти», «походи Вишневецького в 1559—1560 рр. на основі оттоманських архівних документів». Перші три розділи вказують на те, що автор статті є необзнайомлений достаточно з науковою літературою присвяченою діяльности Вишневецького, а також з деякими важливими архівними матеріялами — тому в цих частинах зустрічаємо багато помилкових інтерпретацій і даних. Натомість, на нашу думку, останній розділ є найцінніший і вносить багато нових матеріялів до діяльности Дмитра Вишневецького в 1559—1560 роках.

У першу чергу Келькеже помилково пише, що рід Вишневецьких виводиться від литовського роду Ґедиміновичів (стор. 265). Ця історично-ґенеалогічна леґенда вже давно відкинена в науковій літературі.[1] Вишневецькі походили з українського княжого роду на Волині з генеалогічної лінії турово-пинських Рюриковичів. Автор також помилково подає, що перший раз появляється прізвище Дмитра Вишневецького в 1550 році (стор. 265). Вперше ім'я Дмитра Вишневецького зустрічаємо в 1545 році під час люстрації Волинського воєводства. З років 1546 і 1548 зберігаються деякі судові документи, що безпосередньо відносяться до Дм. Вишневецького. Михайла Грушевського уважає автор найвизначнішим представником українських «націоналістичних» істориків, який «ідеалізує» запорозьких козаків, що вказує на те, що Келькеже не знає основних творів Грушевського присвячених козаччині. Автор згадує коротко про перебування Вишневецького в 1553 році у Туреччині (Аккерман або Стамбул), але не з'ясовує причини виїзду його до Стамбулу. Треба тут зазначити, що в сучасних французьких документах збереглася вістка про перебування Вишневецького в Істамбулі. Відносно цеї поїздки є різні ґіпотези, включаючи думку румунського історика Йорґи, що в 1553 році Дм. Вишневецький прийняв турецьке підданство. Обговорення діяльности Вишневецького в 1558—60 роках базоване на турецьких архівних документах.

Автор віднайшов тридцять важливих документів у збірці «Mühimme Defterleri» (Реєстр важливих подій). В роках 1559—60 треба відно-

[1] Ця справа докладно обговорена в нашій праці *Князъ Дмитро Вишневецький*, Мюнхен, 1964, стор. 10-11; також у статті А. Яблоновського «Rod Godymina», *Pisma A. Jabłonowskiego*, vol. VII. 1913. Монографія про Дмитра Вишневецького була рецензована в европейських і американських наукових журналах — проте вона не відома авторові.

тувати три походи Вишневецького на Азію і Кафу та інші посілости. Ці походи Вишневецького не були успішними. Тут треба також відмітити, що в 1560 році вже назрівало непорозуміння між Вишневецьким і Ів. Ґрозним. Келькеже пише, що в 1560 році Вишневецький повернувшися з Дону підготовляв новий напад на Крим і посілости падишаха. Дуже правдоподібно, що вже тоді військо Вишневецького складалося з запорозьких і донських козаків і черкесів, а не з московських стрільців (стор. 273). Туреччина зачала готуватися до оборони і змобілізувала великі військові сили. Тим часом з Москви в Кафу прибули московські післанці, які поінформували бея Кафи про заміри Вишневецького. Цим пише автор, московський уряд хотів продемонструвати своєму могутньому південному сусідові свою добру волю і не хотів нести відповідальність за діла Вишневецького. Це свідчення може підтвердити здогад, що літом 1560 року Вишневецький вже не був зв'язаним з Ґрозним і діяв на власну руку. В липні того року відбулися два походи Вишневецького на Азію і Кафу — цей напад був відбитий. На основі цих даних автор приходить до висновку, що Голобуцький у своїй «Історії запорозьких козаків» тенденційно висвітлює ролю Вишневецького і намагається його принизити. Також коментує ролю Вишневецького в протитурецькій боротьбі того часу. Натомість автор нічого нового не вносить в насвітлення оснування Запорозької Січі, як це обіцяє наголовок статті.

Келькеже дає цікавий коментар до термінології козаччини у турецьких документах. В архівних матеріялах згадується кілька категорій козаків: «польські козаки» (Leh Kazaklari) під котрими треба розуміти українських городових козаків і деколи запорожців; «московські козаки» (Moskof Kazaklari),, це головно донські козаки; «Rus Kazaklari», автор передає французьким терміном «Cosaques russes» (стор. 279), сюди включає донських і запорозьких козаків. Автор не подає, що в турецьких документах XVI—XVII ст. запорозькі козаки мали ще дві інші назви: «Ozü Kazaqlari» — дніпрові козаки і «Ada Kazaqlari» — «козаки з острова».

Любомир Винар
Kent State University

Josef Ackermann, *Himmler als Ideologe*. Nach Tagebüchern, stenographischen Notizen, Briefen und Reden. Göttingen—Zürich—Frankfurt; Musterschmidt Verlag. Стор. 317, 18 DM.

Націонал-соціялістична система володіння III-го Райху, її експансивні стремління та жахливі злочини супроти різних народів в Европі, як історичний феномен 20 ст. є предметом безперебійних дослідів істориків, соціологів, політологів, психологів, дослідників розвитку культури людства та інших науковців у цілому світі. На жаль, у нас українців ця ділянка дослідів ще не є достатньо досліджувана. Цей історичний феномен в історії людства закріпився у Німеччині в 30-их

роках, глибоко також вивчають німецькі науковці, з метою об'єктивного, обоснованого документами доказу, що за цю злочинну систему не можна обвинувачувати цілого німецького народу. В дійсності багато німецької інтеліґенції, духовних, світських, із найвищими рангами військовиків, які мали відвагу інакше думати, націнал-соціялістична система без найменших скрупулів нищила в концентраційних таборах. На цю тему вже появилося багато солідних публікацій, між якими на особливу увагу заслуговує збірна студія кількох авторів, у 2-ох томах п. наг.- I. *«Vollmacht des Gewissens. — Probleme des militärischen Widerstandes gegen Hitler»;* II. *«Vollmacht des Gewissens. — Probleme des militärischen Widerstandes gegen Hitler im Kriege»*.

Оба томи (539 + 539 стор.) надруковані у в-ві Альфреда Мецнера у Франкфурті/М. в 1960 і 1965 рр. Згадана студія на багатьох сторінках заторкує проблему України, вона для істориків-дослідників націонал-соціялізму має велику вартість, бо окремі автори подають причини плянування заговору проти Гітлера та повалення цілої націонал-соціялістичної системи генералами.

Коли йдеться про інші публікації, які аналізують цілу націонал-соціялістичну систему, рецензент простудіював та пропонує зацікавленим м, ін. наступні публікації:

Kogon Eugen: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager,* Berlin 1947; Reitlinger Gerald: *Die SS-Tragedie einer deutschen Epoche,* München 1958; Schram, Perey Ernst: *Hitler als militärischer Führer,* Frankfurt/M., 1962; Staff Ilse: *Justiz im Dritten Reich. Eine Dokumentation,* Frankfurt/M., 1964; W. Foerster: *Ein General kämpft gegen den Krieg. Aus nachgelesenen Papieren des Generalstabschefs Ludwig Beck,* München 1949; Peter Kleist: *Zwieschen Hitler und Stalin 1939—1945. — Aufzeichnungen,* Bonn, 1950. Більше 20-ти студій різних авторів, на жаль пропускаємо з причини обмеженого простору цієї статті.

Вище названі книги є малою частиною публікацій, із багатства літератури про націонал-соціялізм різними мовами. Метою рецензії є скоментувати студію німецького історика Йосифа Аккермана п. наг. *«Гіммлер як ідеолог»*. Кожна зацікавлена політикою III-го Райху людина знає, що Гіммлер не був ідеологом. Автор книги цей епітет допасував до Гіммлера, щоб його особу розкрити до нага та скомпромітувати. Книга аналізує і документами доказує нелюдську, нехристиянську систему націонал-соціялізму, яка принесла дуже багато компромітуючого не тільки для вірних прихильників націонал-соціялізму, але також для усіх наслідувачів-копіювальників тоталітарного націоналізму в різних народів. Автор демаскуючи осіб-речників націонал-соціялістичної системи, рівночасно дає історичний аспект її виникнення, розвитку й функціональність на різних відтинках життя німецького народу.

Приступаючи до рецензії цієї книги, мимохідь пригадуються великі симпатії до націонал-соціялізму серед українців до окупації України німецькими арміями та впровадження окупаційного адміністраційного апарату. Ці симпатії 30-их років були доказом того, що ані українські

науковці, ані політичні діячі та публіцисти не знали дійсного обличчя та мети ідеології націонал-соціялізму. Захоплюючись фразеологією пропаґанди Ґеббельса, вірили в той час мало відомим плянам Розенберґа, які немов би мали принести визволення України від російського большевизму. Пригадуємо цей історичний факт та рівночасно як доказ незнання цілеспрямованости німецького походу на Схід. Наслідки цих симпатій для українців були катастрофічні. На ці якраз методи Гіммера звернемо нашу увагу, бо вони формували ідеологію націонал-соціялізму та творили підставу тоталітарної системи володіння гітлеризму або націонал-соціялізму.

В ієрархії націонал-соціялістичної влади, після А. Гітлера другою особистістю був Гайнріх Гіммлер (1900—1945), який був «пророком» і головним речником нездійсненної «золотої епохи для ґерманської раси». Гіммлер прагнув «переміни світу», закріплював політичну диктатуру націонал-соціялізму, як засіб для здобування і закріплювання намічених цілей, жертвами інших народів. Однак задумана цілеспрямованість Гіммлера, щоб здобути й закріпити навічно колонізаційні території для німецького народу, зокрема в Св. Европі, залишилися історичною утопією. Гіммлер скінчив життя самогубством під час драматичних днів капітуляції ІІІ-го Райху в травні 1945 р. Здобувши владу, Гіммлер був жадібним ненаситником крови всіх без різниці народів, не поминаючи також інакше думаючих він нього німців. Не враховуючи можливостей реальної політичної калькуляції, він поєднував жорстоку нелюдяність із технікою, тобто свою ідеологією із апаратом в одній сукупності, щоб тільки насичуватися політичними ефектами. Гіммлер, людина позбавлена морального кодексу та етичних скрупулів.

Націонал-соціялізм не творив замкненої ідеологічної системи, як наприм.. комунізм. Він був припадковим історичним продуктом із багатьма протиріччями. Гіммлер закріплював ідеологічно «секуляризовану релігійність» у націонал-соціялізмі з настановою перетворити світ у ним заплянований модель при допомозі «місійного посланництва» СС-формацій. Коли в 1929 р. Гіммлер перебрав т. зв. «шуцштаффел», вона нараховувала 270 чоловік. На протязі кругло 16 років, до капітуляції в 1945 р. Гіммлер цю формацію, як інструмент тоталітарного режиму збільшив до понад $^{1}/_{4}$ млн. Він СС-формації дав ідею і оформлення. Вона була для нього полем для експериментів та площею для вправ-засвоювання його світоглядових поглядів.

Початок історії СС припадає на 1923 р. В тому році Гіммлер наказав створити т, зв. «штабсвахе» під командою лейтнанта морських збройних сил Йогана Ульріха Клінча. «Штабсвахе» для відзначення її безстрашности була відзначена Гітлером «відзнакою готовості походу на смерть» — трупним черепом, «тотенкопф», яку носили вартові на шапці. Ця «штабсвахе» охороняла Гітлера. Черговою формацією, у яку була об'єднана «штабсвахе», — це «штострупп Гітлер». Учасники цієї формації одержували військовий вишкіл, а цілий «штострупп» підлягав безпосередньо Гімлерові. Після путчу в Мюн-

хені 9. 11. 1923 р., в якому «штосрупп» брав участь, ця формація та НСДАП (націонал-соціялістична німецька робітнича партія) були заборонені. Після знесення заборони існування НСДАП в 1925 р., Гітлер уповноважив Юліюса Шрека відновити «штабсвахе». Відновлена формація із 8 чоловіків, всеціло відданих Гітлерові. Ця «штабсвахе» носила чорну шапку з «тотенкопф», бронзову сорочку. Далі по більших містах організовано «шутцштаффельн» із 10-ох чоловік і фюрером. Назва СС-організації походить від «шутцштаффельн». Усі «штаффелі» підпорядковано центральному вищому керівництву в Мюнхені. Крім особистої охорони Гітлера, їм було доручене нове завдання — «вдержувати внутрішню безпеку партії, кожного зрадника негайно внешкідливлювати», тобто ліквідувати. 1. XI. 1926 р. «шутцштаффелі» підпорядковано головному керівництву СА. З приводу «пучу Рема (30. VI. 1934) «штурмштаффелі» знову стати самостійною організацією внутрі НСДАП. Коли ж Гіммлер був найменований райхсфюрером СС, він за короткий час перетворив СС в елітарну формацію партії, у ґвардію фюрера, добираючи найкращі сили з народу. На стор. 97 автор подає дані про скорий ріст СС: від 1929—1932 з 270 чоловік збільшився стан до 60 000; в квітні 1935 — 187 978; в червні 1940 — 315 926; в грудні 1941 — 397 668 (загальне СС — 226 453 та «Ваффен-СС» — 171 215 чоловік). В червні 1944 р. СС зросла до 794 941 (загальне СС — 200 498 та «Ваффен-СС» — 594 443). На підставі документу Міжнародного Військового Трибуналу (ІМТ; том 47, стор. 582, відомий соціяльний склад СС: — 40,9% ремісники і селяни, 11,8% робітники, 17,5% урядовці і 16,2% вільні професії.

Із одним політичним світоглядом і біологічною основою СС не творили одної рганізаційної цілости, а були поділені на групи й формації: 1.*Загальне СС*: в 1939 р. нараховувало кругло 240 000 і творило 14 вищих відділів. Головні керівні фюрери та чоловічий бюровий і штабовий апарат творили тільки малу групу з цілости СС. Переважаюча частина загального СС складалася із прцюючих у різних цивільних професіях, а тільки під час деяких урочистостей СС вона брала участь або виконувала службу. До цієї групи належали також особи відомі в суспільному житті т. зв. «почесні фюрери». Приналежність до цієї групи, згідно з словами Гіммлера, відвищувала особистий престиж даної особи та силу її ордену. 2. *Групи СС до розпорядження,* були це розміщені по казармах і озброєні частини СС, з 4-річною повинністю служби. Вони переходили повний військовий вишкіл. 3. *«СС-Тотенкопфбербенде»* також були розміщені по казармах і були призначені для охорони концентраційних таборів від 1933 р., з 12-річною повинністю служби. 4. *«Ваффен-СС»* рекрутувалися передусім із складу груп СС до розпорядження і ««СС-Тотенкопфбербенде» та добровольців із усіх майже европейських країн та обов'язкових покликань. Це були фронтові формації, які безкарно робили багато злочинів, тому Міжнародній Військовий Трибунал у Нюрнберзі визнав «Ваффен-СС» за злочинну організацію. До складу «Ваффен-СС» належало *38 СС-дивізій,* в тому числі 14-ою формацією

була 14. *СС-дивізія ґренадирів «Галичина»*. В складі 38-ох СС-дивізій були також добровольчі дивізії інших европейських народів: литовців (15), лотишів (19), естонців (20), угорців (22), валонів (28), італійців (29), білорусів (30). *Всі без виїмку добровольчі дивізії були зобов'язані присягою Гітлерові боротися за інтереси III-го Райху, а не за інтереси власних батьківщин.* Упривілейованими були тільки німецькі СС-дивізії, а в добровольчих СС-дивізіях командні пости, починаючи від батальйону або дивізійону мали бути обсаджувані тільки німецькими СС-фюрерати. Для історичного підтвердження вище сказаного, іншим разом опублікуємо відповідні, в той час тайні документи, які в нашому посіданні. Кожна іншонаціональна зброї СС-дивізія мала призначення гарматнього м'яса, без найменших компромісів. Це відноситься також до СС-зброї-ґрен. дивізії (галицької ч. 1). Отже висновок такий, що кожна дивізія організована з українців або інших національностей була призначена для боротьби за німецькі інтереси в рамах пропаґованої «Нової Европи». Історичної дійсності не можна фальшувати леґендами, які не вкладалися у цілеспрямовану ідеологію і програму націонал-соціялізму, який стремів до знищення також українського народу, та підпорядкування України, як колонії III-му Райхові.

Щоб не бути голословним, для підтвердження вище сказаного зацитуємо з рецензованої книги стор. 229-230 наступне:

> »Ween man die Politik Himmlers, wie sie von ihm dem Osten gegenüber praktiziert wurde, genau betrachtet, muß man an das denken, was er selbst schon 1935 dem Bolschewismus vorgeworfen hatte. Dasselbe führte er nun kompromißlos aus:
>
> > „Es werden einem Volk blutig die Führer, die Köpfe abgeschlagen es in die staatliche, in die wirtschaftliche, in die wissenschaftliche, in die kulturelle, in die geistige, in die seelische und in die leibliche Sklaverei. Der Rest des Volkes... seines eigenen Wertes beraupt, entartet — und im geschichtlich kurzen Ablauf von Jahrhunderten weiß man höchstens noch, daß es einst ein solches Volk gegben hat."
>
> Selbst ein allers andere als unvoreingenommener, die Untermenschentheorie weitgehend mitbestimmender Nationalsocialist wie Gebbels war sich darüber klar, daß man durch dies Politik „die Russen und vor allem die Ukrainer zu stark vor der Kopf geschlagen" habe. „Der Knüppel auf den Kopf" sei „eben auch Ukrainern und Russen gegenüber ein nicht immer überzeugendes Argument.
>
> Himmlers Ostpolitik war eine konsequente, ideologisch gesteuerte Kette von Excessen, eine hemmungslose und dumme Gewaltpolitik.«

Згідно з настановами Гітлера й Гіммлера в політиці терор є найбільш дійовим засобом. Жорстокість імпонувала НСДАП та СС-формаціям; вона була обоснована теорією німецького расизму, «культуртреґерства» та німецьким культом надлюдини. Часто в промовах Гітлера й Гіммлера можна було чути: «Жорстокість мусить імпонувати!» «Незважаючи на це чи нас люблять, для нас байдуже! Щоб тільки вони нас респектували! Чи вони нас ненавидять, нам байдуже, щоб тільки нас боялися!» (З тайної промови Гітлера перед фюрерським

політичним доростом у Сонтгофені 23. XI. 1937 р.). Терор опанував ціле життя у ІІІ-му Райху, в неменшій мірі він був застосований на всіх окупованих територіях, в тому також на Україні проти українського народу. Християнське милосердя і гуманність Гіммлер уважав як «занадто витончене цивілізоване занепадництво». Його негуманна постава була в особливий спосіб підкреслена в «присязі» для «шутцштаффель», обов'язуюча на всі часи, яку він виголосив 1934 р. над гробом убивника Ратенау Шульца: «Присягаємо, що ми ніколи не будемо ощаджувати нашої і чужої крови, коли цього буде вимагати добро нації!»

Що саме розуміти під «добром нації», — Гітлер і Гіммлер мали власні погляди на це та їх здійснювали, винищуючи т. зв. «неповноцінних» німців та іншонаціональні народи. Таке розуміння «добра нації» пронизувало червоною ниткою канву світоглядового виховання та расову вищість німецької надлюдини.

І кінчаючи цей короткий рецензійний огляд великої вартости книги Й. Аккермана «Гімлер як ідеолог», підкреслюю факт, що СС-формацій не обов'язували ніякі закони, коли вони допускалися навіть найбільш звірських методів терору на окупованих землях. Ці СС-формації мали повну свободу нищення усього, зокрема культурних здобутків інших націй.

У короткій рецензійній статті неможливо заторкнути всіх справ, які є предметом глибокої аналізи та висновків автора. Тому зацікавлених заохочуємо набути цю, під історичним аспектом дуже вартісну книгу, а авторові за об'єктивність висвітлення націонал-соціялізму як історичного феномену належиться подяка від українців, яких він не поминув, присвячуючи 6-ий розділ книги колонізаційним плянам Гіммлера в Сх. Европі.

Ф. Кордуба
Мюнхен

Deruga, Aleksy. *Polityka Wshodnia Polski wobec Ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919).* Warszawa: Polska Akademia Nauk, Zakład Stosunków Polsko-Radzieckich. 1969. 330 pp.

In his ambitiously conceived monograph, *Polityka Wschodnia Polski wobec Ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919),* Deruga attempt to isolate the policies of the emerging Polish Republic toward Belorussia, Lithuania and Ukraine who, in turn, were in a state of revolution and were fighting wars of national liberation. Thus the dynamics of international interactions force the author to constantly divert to other vitally related issues. He keeps the reader in touch with the internal Polish political situation which produced these policies: he delves into Polish-German relations, since until the collapse of the Central Powers, Poland considered its "Eastern Problem" as essentially its "German Problem"; he involves himself with the relationships of all four of these countries and the Allied Powers; he must consider Polish-Rumanian relations because of Polish interests in a common Polish-Rumanian frontier; he must especially consider French interests, and thus cannot avoid introducing Denikin's army; and finally, he must carefully present the military developments which essentially

decided the issues. Hence the impossibility of isolating the problem as conceived causes the monograph to deteriorate into a wide, sweeping and crowded survey. But monographic treatment of this complex entanglement is probably unattainable in a mere three hundred pages.

As a survey, Deruga's *Polityka Wschodnia* must be counted among the most brilliant studies of this difficult and demanding area. It is built on impressive archival sources as well as on a rich collection of monographic, biographic and periodical literatures, suggesting the author's thorough research, command of his subject matter and the so essential professional synthesis and lucidity.

Since the Belorussian and the Ukrainian revolutions did not result in the formation of independent states, no national archives or libraries, dedicated specifically to the preservation of all documents on these conflicts have been established. And so, the special historiographic difficulty precipitated by these failures: Any archival work on these independence movements must be syncretic. Consequently Deruga's skillful use of Polish archives, such as *Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Centralne Archiwum Wojskowe, Centralne Archiwum Ministerstwa Sprav Wewnętrznych* and *Archiwum Zakladu Historii Pazy KC PZPR,* is of particular value. It, in fact, creates a very competent guide to documents on Belorussian and Ukrainian questions preserved in the archives of Poland. His competence on the Lithuanian question he has previously demonstrated in a series of articles.*

Furthermore, Deruga is to be comlemented on his skillful use of his research. He manages to avoid the common pitfalls that, unfortunately, mar too many studies of this period. He cannot be acused of nationalistic chauvinism, marxist rhetoric, nor — as often is the case in the Westcondescending paternalism combined with lack of insight. The author demonstrated profound understanding which allows him to judiciously discriminate between rhetoric, propaganda and relevant material. Indeed, that in itself is not an easy task in this hotly fought conflict and hotly debated historical period, where so many partisan interests were at play.

The Polish-Ukrainian conflict appears to be central in the book. Deruga considers the Western Ukrainian Republic and the Ukrainian People's Republic as a "single, indivisible whole, as a single Ukrainian question" (p. 8). He argues that this war was a war of conquest (zaborcza wojna) of the Polish Government against the Ukrainian territories, against the Ukrainian people and against the Ukrainian nation. He maintains the thesis that this aggressive and imperialistic policy of the Polish Government reflected influential vested economic interests („interesy klasowe polskiego obszarnictwa, polskiego kapitału finansowego i w szczegolnósci tych wszystkich, którzy chcieli ciągnąć duże zyski z bogactw naturalnych tej prowincji" — p. 228) against Belorussian, Lithuanian and Ukrainian rural populations (chłopy). On the other hand, the role of nationalism, traditionally given priority in this question, he removes to a secondary position.

The author's introduction of political sociology into the field traditionally dominated by military and diplomatic history is reflective of changes in current historical trends. It is regrettable, however, that Deruga did not develop more deeply his promissing thesis on the 1918—1919 Polish Establishment *versus* the Belorussian, Lithuanian and Ukrainian peasant.

Jarema Rakowsky,
Cleveland, Ohio

---

* Geneza umowy białostockiej z 5 lutego 1919 r. „*Rocznik Białostocki*" 1966; „Komunistyczna Partia Litwy 1918—1940" *Z Pola Walki,* 1967, nr 3; „Litva w pierwszych latach po Rewolucji Październikowej" *Kwartalnik Historyczny* 1967, zesz 3; „Z problematyki narodzin burżuazyjnej Republiki Litewskiej," *Acta Baltico-Slavica,* 1965, t. II.

Theophil Hornykiewicz, *Erreignisse in der Ukraine, 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe*, Publikationen des W. K. Lypynsky, Ost-Europäischen Forschungs-Institut, Horn-Philadelphia 1969, Vol. IV, XLVIII + 421 pp.

Кілька тижнів перед смертю (2 жовтня 1969),, о. проф. Теофіль Горникевич, автор цінної збірки документів до подій в Україні, 1914—1922 роках, розказував авторові цих стрічок, скільки муравлиної праці прийшлося йому вложити в опрацюванні архівальних матеріялів з Австрійського Державного Архіву (Haus- Hof und Staatsarchiv) та Воєнного Архіву (Kriegs-Archiv) у Відні. «Одначе я рад,» — казав о. Горникевич, — «що остаточно закінчив коректу до четвертого тому, бо хочу забиратися до нової праці.» На жаль невблагана смерть не дозволила йому продовжувати цінну працю. Уже по смерті о. Горникевича Дослідчий Інститут ім. В. К. Липинського у Філядельфії видав четвертий том документів до новішої історії України.

Четвертий том цього збірника складається зі вступної статті о. Горникевича, шістьох розділів, в яких автор подав точний текст 157 документів з вище згаданих австрійських архівів та їх зміст і пояснення, де цього було потрібно.

У першому розділі автор подає документи відносно австро-угорських військ в Україні в часі від липня 1917 до грудня 1918 (стор. 1—24, 33 документи); у другому йде мова про документи, що відносяться до соціяльно-політичних умовин в Україні до кінця 1918 р., та серед яких обставин австро-угорські і німецькі війська покинули територію Української Держави, (стор. 25—39, 7 документів); у третьому є подані документи відносно створення Уряду Західньої Української Народньої Республіки (ЗУНР) у Львові та перебрання влади Урядом ЗУНР. У цьому розділі є також поміщені тексти протесту Уряду ЗУНР проти рішення Антанти, щоб передати Польщі частину території ЗУНР, (стор. 40—84, 17 документів). У четвертому розділі автор подає документи відносно військово-політичного напруження в Україні по евакуації австро-угорських військ та створення гетьманом русофільського уряду. Тут є також дуже цікаві документи, що відносяться до справи проти-гетьманського повстання та упадок гетьмана, (стор. 85—167, 17 документів). У п'ятому розділі опубліковані документи відносно політично-військового положення в Україні по упадку Уряду Гетьмана та створення Директорії, як нового Уряду в Україні, (стор. 168—272, 49 документjв); в останньому (шостому розділі), автор подає документи про політичні настрої українського населення та повстанський рух проти советської (радянської) влади в Україні від 6 січня 1921 до 14 листопада 1922 р., (стор. 273—358, 34 документи).

Окрім цього, о. проф. Горникевич зладив вичерпуючий особовий та річевий показчик з бібліографічними матеріялами, як також показчик географічних назв.

Збірник цінний теж головно тому, бо в ньому подані не тільки звіти австрійських дипломатичних представників у Києві, цебто над-

звичайного посла д-ра Йоганна графа фон Форґача та д-ра Карла Еміліяна князя Фюрстенберґа, але також тексти нот Уряду ЗУНР до Урядів Антанти та тексти радіограм поміж представниками Антанти до Гетьмана і Директорії.

Звіти австрійських дипломатів у Києві, без сумніву є цінним і поважним джерелом до пізнання подій, особливо контроверсійних питань того часу в новішій історії України. До таких контроверсійних питань належить політика гетьмана Павла Скоропадського та наслідки проти-гетьманського повстання. Ще й сьогодні докладно не висвітлене питання, чому Гетьман, того злощасного дня, 14 листопада 1918 р., протягом трьох годин схвалив такі радикальні рішення, як нагла зміна в його політичній орієнтації та русофільські зміни в його уряді.

На це питання кидає цікаве світло звіт Фюрстенберґа з 24 листопада 1918 р. до ц. к. Міністерства Закордонних Справ у Відні, (Haus-Hof und Staatsarchiv, N. P. A., 878 L. Ukr. 2/3, Zahl 125/Pol.). Як з цього звіту виходить, Гетьман був готовий співпрацювати з Українським Національним Союзом і в принципі давав свою згоду на скликання конґресу. Одначе, один вищий старшина Української Армії, будучи арештований, склав зізнання, що Український Національний Союз, скликаючи Конґрес, мав намір усунути Гетьмана та перебрати від нього владу. (Про це існує значна література, згадати б хоч: П. Христюк, «Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917—1920», Відень, (2-ге вид. 1969), т. III; О. Назарук, «Рік на Великій Україні», Спомини з української революції, Відень 1920; Д. Дорошенко, «Мої спомини про недавнє-минуле», (1914—1920), Львів 1923, (друге видання Мюнхен 1969); *«Історія України 1917—1923 рр.»*, Ужгород 1932 (2-ге вид. 1954); Олександер Удовиченко, *«Україна у війні за державність»*, Вінніпеґ 1954; Лонгин Цегельський, *«Від легенд до правди»*, Ню Йорк-Філядельфія 1960; Іван Кедрин, *«Викривлена правда. Події в Україні в 1918 р. у кривому дзеркалі споминів Др. Лонгина* Цегельського», Ню Йорк 1963 та інші).

«Протягом трьох годин цього пропам'ятного вечора він (Гетьман) провів зміни у своєму уряді. Опущений націоналістами, йому не оставалося нічого іншого як опертися на Добровольчу Армію, що була тоді одинокою реальною силою в тих обтавинах», пише Фюрстенберґ у своєму звіті (стор. 114).

Гетьман здаючи собі з того справу, що монархічний устрій тоді не був популярний в Европі, був готовий зрезиґнувати зі свого становища краю, Гетьман маючи почуття відповідальности за лад та порядок, в користь своїх опонентів, одначе з уваги на можливість анархії уважав за відповідне дальше очолювати уряд Української Держави, пише Фюрстенберґ (стор. 113).

У зв'язку з цим становищем, що витворилося в Україні, пише дальше Фюрстенберґ, Гетьман звернувся до представника Антанти в Яссах з'ясувати її становище супроти Української Держави, (стор. 108). У відповідь на це, французький консул Енот (Henot), представник Антанти в Яссах, у своїй радіограмі з 22 листопада 1918 р. на адресу

Гетьмана, визнав Уряд Гетьмана та обіцяв йому піддержку Антанти. Як офіційний представник Антанти буде висланий саме французький консул Енот, якому до речі, представники австрійських та німецьких військ запевнили особисту безпеку і недоторканість, зазначує у своєму звіті Фюрстенберґ (стор. 110).

Ця радіограма французького консула,, як представника Антанти в Яссах з 22 листопада 1918 р. остільки цікава і важлива, що Антанта вперше не тільки визнала «де факто» Українську Державу з Урядом Гетьмана на чолі, але мала намір йому допомочи. З уваги на зміст цієї радіограми, автор цих стрічок уважає за відповідне навести її текст у перекладі на українську мову:

> Телеграма Ено з 22 листопада 1918 р. Українському Урядові в Києві.
>
> «Антанта постановила допомогти теперішному Урядові в Києві, цебто Гетьманові та Його Урядові, в надії, що Він зуміє вдержати лад і порядок до приходу військ Антанти. Союзні Армії вступатимуть на Вашу територію не як вороги чи завойовники, а як приятелі народу, що два роки хоробро боровся проти спільного ворога. Всяке повстання проти теперішного Уряду, чи яке небудь замішання, що буде утруднювати завдання Союзних Армій буде повністю зліквідоване. Тому Антанта закликає всіх задержати спокій, повернути до праці та утримати лад і порядок.» (Копія цієї радіограми п. н. «Beilage ad Bericht № 125/Pol. vom 24 November 1918, Telegramm Henots vom 22 November 1918 an die ukrainische Regierung in Kiew», знаходиться в Австрійському державному Архіві у Відні, текст перекладу на німецьку мову, див. стор. 112).

Як слушно Фюрстенберґ зазначає у своєму звіті, Антанта покищо провізорично визнаючи Українську Державу, нав'язувала дипломатичний зв'язок з Гетьманським Урядом у першу чергу тому, щоб Гетьман утримав в Україні лад і порядок, «під час коли питання визнання самостійности та незалежности державного устрою України, мало б бути вирішене пізніше,» (стор. 110). До речі такий погляд висловив Ено у своїй другій радіограмі до Гетьмана, під цією ж датою 22 листопада 1918 р., (текст радіограми див. як додаток до звіту Фюрстенберґа з 24 листопада 1918, стор. 112—3).

Не місце тут аналізувати звіти австрійського дипломата в Києві, одначе вони без сумніву є цінним і поважним джерелом до пізнання й об'єктивного оцінення подій в Україні, особливо контроверсійних питань того часу.

Збірник четвертого тому, як і попередні томи, старанно опрацьований та виданий на доброму папері й як цілість робить дуже добре враження. Хоч. бл. п. о. проф. Теофіль Горникевич не був професійним істориком, одначе знаменито справився із своїм завданням. Своєю муравлиною працею, автор не тільки створив собі нерукотворний пам'ятник, але вніс цінний вклад не тільки до української, але загалом

до східньо-европейської історичної науки. Не тільки український дослідник новішої української історії, але й чужинець, що об'єктивно буде досліджувати історію Східньої Европи того часу, не зможе поминути праці Теофіля Горникевича.

Теодор Мацьків
The University of Akron

P. Athanasius G. Welykyj OSBM, *Documenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum (1590—1600)*, Romae: Analecta OSBM, 1970. (pp. XVI + 540).

Зі всіх 43-ох томів документів, що їх видав після другої світової війни о. А. Великий, Протоархимандрит Василіянського чину, дотепер, наш збірник з документами Берестейської Унії заслуговує на відзначення. Видання цього тому не було легке й видавцеві потрібно було багато праці, терпеливости та сильної наукової підготовки, щоб належно зібрати, проаналізувати та пояснити всі документи, що відносяться до церковного життя українців та білорусинів між 1590—1600 роками.

Ця однотомова збірка поділена на 7 частей. Перша частина подає нам матеріяли до підготування Берестейської Унії. Тут знаходимо багато документів, які показують думки українсько-білоруської ієрархії та православної шляхти, як також і ставлення латинників до церковного об'єднання. Дальше, тут бачимо перші унійні заінтересування, переговори, узгіднення та компроміси, що довели до остаточного порозуміння. Друга частина, це матеріяли «оголошення унії», тобто все те, що пов'язане з оголошенням Київської митрополії, що під деякими умовами готова пристати до поєднання з Римською церквою. У цій секції знаходимо документи, видані від червня до 23-го грудня 1595-го року. В третій частині, яку А. Великий називає «визнанням унії», знаходимо документи злучені з визнанням католицької віри двох делеґатів українсько-білоруської ієрархії, тобто єпископів Іпатія Потія та Кирила Терлецького, перед Апостольським Престолом в Римі, як також їхні переговори з Римською Курією. Наступна частина подає нам всі документи, які підготовляли «ратифікацію унії» в Київській митрополії. Видавець називає їх «проголошенням унії» й вони є по більшій часті листуванням між папським урядом та польським королем в справі леґального оформлення прийняття з'єднання. Вкінці в п'ятій частині документи доходять до Берестейського синоду і до ратифікації унії в Київській митрополії. Тут знаходимо синодальні акти, які у великій мірі вияснюють форму угод та прийняття римських умов. В тій частині одначе бачимо також і опозицію до унії та протиакцію Константинопільського патріярхату. В останній частині автор подає нам документи про «оборону з'єднання» та про його «утвердження».

Усіх документів в цьому збірнику є 357. Між ними багато папських листів, брев і буль. Численні є також і листи римських урядів та реляції папських нунціїв. Дальше знаходимо королівські зар'ядження, синодальні листи українсько-білоруської ієрархії та листи митрополитів, єпископів, поодиноких шляхтичів і вірних. Між ними визначними видаються нам опозиційні листи князя Константина Острозького. Але щодо опозиції проти унії, то дуже важними є документи Константинопільського патріярхату та Ставропигійського братства у Львові.

Усі ці документи писані різними мовами, що ними є: старо-українська чи церковнослов'янська XVI-го століття, латинська, італійська, польська і грецька. Задля тієї мовної різниці потрібно було багато пояснень, розшуків та узгіднень, щоб зібраний матеріял передати в органічній цілості. Але, як ми вже згадали, А. Великий вповні вив'язався зо свого завдання. Нам не лишається нічого більше, тільки зарекомендувати цей цінний матеріял для новішої історіографії Східньої Европи.

Юрій Гаєцький
Chicago University

Ethnic Minorities in the Soviet Union. Brandeis University Symposium. New York: Frederick A. Praeger, 1968. 351 p.

Протягом довгих років ми привикли були нарікати, що національному питанню в СРСР західні совєтознавці не присв'ячують належної уваги. Доводиться проте ствердити, що ці наші нарікання стали зараз не зовсім виправданими. Дякуючи наполегливій праці наших учених молодшого покоління, себто вчених, які закінчили свої університетські студії чи то ще в Европі післявоєнного часу, чи передусім уже нещодавно в США, — появився на полицях книгозбірень багатьох наукових центрів ряд серйозних праць, що об'єктивно й науково розглядають різноманітні аспекти життя України за підсовєтських умов. Не місце перелічувати тут усі залоговки, вистане сказати, що лише в 60-их рр. появилось таких книг кількадесять, а англомовний фонд українознавства університетського зразка виріс дуже помітно.

Однією з книг, яка займає важне місце в реєстрі таких нових видань є Збірник доповідей Симпозіюму Інституту для дослідження еврейських проблем у Східній Европі при Брандеїському Університеті, що вийшов під заголовком *Ethnic Minorities in the Soviet Union* у видавництві Ф. Праґера в Нью Йорку у 1968 р. Цей *Збірник* (під загальною редакцією Еріха Ґольдгаґена) надзвичайно багатий своїм діяпазоном та змістом, включає ряд праць, присвячених науковому вивченню становища різних неросійських народів у СРСР. Українське питання потрактовано у Збірнику з великою увагою, до чого у великій мірі причинилась участь у Симпозіюмі відомих учених-українців Всеволода Голубничого та Ярослава Білінського, а також американського вченого Джона А. Армстронґа, який у своїй вступній доповіді присвятив Україні багато місця. Крім українського питання порушено в доповідях *Симпозіюму* проблематику національних утисків середньо-

азійських та тюркських народів (Едвард Альборт, Ґаріп Султан), білорусів (Микола П. Вакар), евреїв (Іосиф та Аврам Брумберґи, Уіліям Корей), вірмен (Марія Кільбурн-Матосіян) та балтійських народів (І. Пеннар). Доповіді Дж. Армстронґа та В. Голубничого, а також Якова Орнстіна (Орнштейна) присв'ячені загальним і основним проблемам національної політики в СРСР (етнічним, економічним і мовним). Усі доповіді ілюстровані багатющим і достовірним статистичним матеріялом та численними посиланнями на ориґінальні радянські видання, а також кращі видання, опубліковані в США. Рівень доповідей дуже високий, приємно вражає наукове насвітлення національної політики в СРСР у масштабах, у вузькому поєднанні з суттєвими проблемами в с і х недобровільних членів «советської спільноти».

Особливого відзначення заслуговує детальна аналіза республіканських бюоджетів, здійснена В. Голубничим, аналіза професійних людських резерв окремих республік (Дж. Армстронґ) та аналіза мовної русифікаторської політики (Я. Білінський), а далі аналіза релігійних утисків евреїв у СРСР.

Книга про етнічні меншості* в СРСР дається схарактеризувати як один із найкращих, до великої міри енциклопедичних підручників на тему національної політики в СРСР у післявоєнному нашому періоді. Навіть в україномовній еміґраційній літературі важко назвати книгу, яка могла б дорівнювати згаданому Збірникові під оглядом глибини дослідження та джерельности. Не підлягає сумнівові, що обговорений Збірник доповідів Брандеїського Симпозіюду відіграє важливу ролю у поширенні правильної картини національної проблематики в СРСР серед зацікавлених провідних кругів США і всього англомовного світу.

* Як відомо з радянських переписів населення 1959 та 1970 рр. *неросійські* народи (дякуючи насамперед репродуктивній силі азійських і кавказьких народів) становитимуть незабаром в СРСР *більшість* населення, а *росіяни* перейдуть у *меншість*.

С. Ю. Проціюк
Нью Йорк

John A. H a r r i s o n, *The Founding of the Russian Empire in Asia and America.* Coral Gables, Florida: University of Miami Press, 1971; 156 pp.

З цієї книжки читач може скорше довідатися про наукові зацікавлення її автора, ніж про розвиток російської імперії. Книжка присвячена Джорджові Ланцеву — історикові Сибіру, та Робертові Кернеру — одному з основоположників східно-европейських студій в Америці.

На 123-ох сторінках (включаючи карти) автор подає читачеві хронології битв, засоби адміністрації та імена осіб, які займалися «пересуванням кордону» починаючи від Київської Русі аж до 19-го сторіччя. Перед читачем, як у старих підручниках, пересуваються імена та місця. Причин того руху, сутті його та характеристики його творців та учасників, автор зовсім не досліджує.

Бібліографія праці (стор. 127—147) — це вибір з стандартних праць виданих на заході.

Взагалі, книжка Гаррісона може бути вступом до теми про експансію російської імперії, хоч того роду підхід може відстрашити початкуючого студента.

Прикладами інтерпретації автора можуть служити оці дві цитати: «Почався період нестабільности, позначений великим переселенням з Києва до полудневo-західної Росії (Галичина, Волинь) і до північно-західної Росії (Новгород), бо половці робили наїзди на Київську округу.» (Стор. 37).

«Народ почав дивитися на Москву (після 1380 р. — МБХ), як на визволителя та спасителя Росії.» (Стор. 43).

Джон Гаррісон відомий з своїх праць про Азію. Але якщо ця книжка має служити як показник, то він ще не зовсім вивчив питання Сибіру.

Марта Богачевська-Хом'як
Manhattanville College, N. Y.

Eric R. Wolf, *Peasant Wars in the Twentieth Century.* New York: Harper & Son, 1969; 328 pp.

Тема цієї студії є незвичайно цікава, а підхід до теми, що його застосував Ерік Вулф, за званням антрополог, робить працю ще цікавішою.

Уся увага автора звернена на селянські прошарки та на ту категорію людей, які є посереднім звеном між суспільністю взагалі та селянством. Він бачить цілу гаму причин, що можуть довести людей до різних ідеологій. Автора особливо цікавить поведінка малих груп. Він досліджує селянські заворушення у Мехіко, Росії, Китаї, В'єтнамі, Альжірі та в Кубі і пробує знайти спільні прикмети усіх «селянських війн.»

До важливих причин селянських заворушень автор зараховує те, що для селянина земля є засобом праці та прожитку, а не продажі та зиску. Зіткнення селянського світу з капіталістичним, пише автор, спричинює «економічну кризу», зріст населення та повалення традиційних способів виконування влади та ужиття сили.

Автор твердить, що найкращим потенціялом для викликання заворушення є середній селянин. Він свобідний, але має малу кількість землі.

У цій праці Вулфа таки найбільше цікавить Азія. І тут тема праці тісно пов'язана з недомаганнями американської політики у В'єтнамі. Ті частини книжки, що стосуються В'єтнаму та Китаю прямо хвилюють европейського історика. Зате розділ про Росію перед і під час революції 1917 року не дає читачеві якихось нових інформацій, ані нової інтерпретації.

Вулфа цікавить рух Махна, але він трактує Росію як цілість під оглядом державним і національним. Революції в Російській Імперії відрізняються від селянських війн в інших частинах світу, — пише автор, унікальною синхронізацією подій: селянські революції, державні революції, програння війни, окупація відбувалися в Росії в той самий час.

Не зважаючи на тенденції до сучасного жарґону, праця Еріка Вулфа все таки може привести читача до можливостей нового підходу до старого матеріялу.

Марта Богачевська-Хом'як
Manhattanville College, N. Y.

Українською музою натхнені. (Польські поети, які писали українською мовою). Упорядкування і примітки кандидатів філософічних наук Р. Ф. Кирчіва та М. П. Гнатюка. Вступна стаття Р. Ф. Кирчіва. Київ 1971, стор. 304.

У 1928 р. УАН видала прекрасну і майже вичерпну для першої половини XIX стол. монографію В. Сиповського, Україна в російському письменстві. На жаль, паралельної праці щодо польського письменства дотепер нема, а тому ми мусимо щиро привітати видання цієї антології українських віршів писаних поляками, хоч упорядники обмежилися (за незначними винятками) лише добою романтики та рорантичних впливів.

Вірші 21 автора і змістом, і світоглядом, і знанням української мови і мистецьким рівнем дуже різні. З одного боку між авторами антології є такі, які хотіли використати українців для польської визвольної справи, є такі, що просто любили мову і хотіли в цій нерідній їм мові вилити свої ліричні почування, але з другого боку є й такі, що є щирим співчуттям відносилися до українців, або й такі, що їх сміло можна вже зарахувати до українців (П. Свєнціцький).

Цікаво підкрелити, що багато віршів цих польських авторів стали популярними піснями, а деякі з них співають в народі дотепер: «Не журися, мій хазяю...», «Пісня про Кармелюка», «Як поїхав Ревуха...», «Там, де Ятрань круто в'ється...», «Сльози», «Козак на чужині», «Гандзя», «Гей я козак, звуся Воля»...» та ін. Деякі твори, а зокрема «Поворот запорожців з Трапезунда», передруковані з рідких видань і читач має фактично змогу з ними вперше тепер познайомитися.

Передмова і примітки написані з знанням справи і зроблені фахово, хоч і зустрічаються дискусійні твердження. Автор цих рядків особисто переконаний. що «Пісня про Кармелюка» це твір Тишка Падури, а не о. Яна Комарницького, як приймнає Р. Кирчів за Г. Нудьгою, а той у свою чергу за непевними польськими джерелами. Коли Т. Шевченко так рішуче назвав Т. Падуру автором пісні про Кармелюка, та нема підстав сумніватися в тому, що він отримав цю інформацію з певного джерела, від когось із своїх поляків-друзів по нещастю. Зрештою і змістом, і поетичними властивостями ця пісня більше вказує в напрядку Т. Падури. Манера писання Я. Комарницького інша.

Для історика ця Антологія цікава тим, що вона непрямо вказує на шляхи, якими, зокрема збідніла шляхта на Правобережжі, протягом XIX стол. українізувалася. Про це ми знаємо і з інших джерел. Крім того добір віршів, як і треба сподіватися, не керується естетичними міркуваннями, а тому на базі віршів можна спостерігати які думки поляки висловлювали українською мовою в минулому столітті і як вони їх стилізували.

Мабуть, внаслідок цензурних обмежень, не включено деяких яскравіших зразків тодішньої поезії, однак, і в такому вигляді ця Антологія є незвичайно цікавим причинком до польсько-українських зносин у 1820—70 рр.

М. Антонович
(Монтреаль)

Головна Редакція Української Радянської Енциклопедії, *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська Область.* Т. 2. Редактор тому І. С. Клімаш. Київ, 1970. 745 стор.

На вступі слід відмітити, що історична Волинь поділена на 3 області: Волинська, Рівенська (зросійщене Ровенська) і Житомирська, а Крем'янеччину (4 райони) приділено до Тернопільської области, мабуть, з метою ізолювати Почаївську Лавру від вірних решти Волині. Цей поділ був затверджений ще в 1939 р. Вслід за тим у «Большой Советской Енциклопедії» (Москва, 1954, т. 34, стор. 302) Почаїв названо «селом», без жодної згадки про Лавру. В додатку цей переподіл має завдання адмініструвати меншими територіяльними одиницями з метою господарського й політичного контролю.

Збірник виданий на доброму папері, фахово виготовані мапи, описує 12 районів: Володимир-Волинський, Горохівський, Іваничівський, Камінь-Коширський (в оригіналі Каширський), Ківерецький, Ковельський, Лукачинський, Луцький, Любачівський, Любомильський, Маневицький. Нововолинськ (нове вугільно-промислове містечко), Ратнівський, Рожкшинський, Старовихівський і Турійський. Хронологічно по районах описано приналежні місцевости і поселення. Джерельна література дуже вбога, переважають нові архіви; статті не мають оригінального стилю авторів (до речі не всі підписані), складається враження, що ввесь матеріял виготовляли по районах за вказаним шабльоном, а редакція ввесь матеріял звела згідно потреб влади.

Вступна історична частина з сильним забарвленням соціяльних моментів, що значно обнижує вартість статті; важливими в ній є дати. Починаючи з 1917 р., автори та редакція без розбору подають ніколи не існуючі факти, а навіть знімки. Напр., на стор. 27 подано фотографію лицевої сторінки «Бюлетень Окружного КПЗУ», черга І, рік І. січень 1926; цей заголовок писаний рукою. Друга світлина (стор. 69) «Голос з поза крат, місячник політв'язнів, Луцьк, В'язниця, грудень, 1931, рік II, ч. 11 (16)». Лицева сторінка виконана фахово в друкарні. Ніде не подано, де ці обидва періодики друкувалися. Я перевірив бібліографії часових видань і вищезгадані періодики нігде не віднотовані. В моїй праці «Бібліографія періодики Волині», Блумінґтон, 1970, віднотована тільки одна назва «Червона Волинь», 1934, видана кустарним способом й більше комуністичних нелеґальних періодиків на Волині не виходило. У в'язниці було неможливим друкувати, отже це, мабуть, було фабриковане в Коростені, або Житомирі, й нелеґально через кордон перепачковуване на Волинь під польською займанщиною. Щодо «Бюлетиня», його міг хтось писати рукою, але він не робить враження масового видання.

Світлини в згаданім збірнику вміло підібрані, обов'язково з «волосипедом», або якоюсь машиною коло хати, але переважають світлини

1918 і 1944 рр., на яких видніє «совєтська визвольна сила» Волині. Подана статистика в процентах, а не в абсолютних числах, напр., (стор. 766) подано «обсяг вугільної промисловости в Нововолинстьку зріст у 1965 р.» в порівнянні з 1959 р. на 70%; це зовсім не показує величини продукції, бо не подано, яка була продукція в тоннах 1959 р. Отже, процентовими величинами всюди закрита господарська діяльність усіх галузів.

Сильно наголошені імена комуністів та подані світлини, особливо тих, що вже повмирали, або були звербовані до совєтських партизанських загонів у другій світовій війні. Участь комуністів в «Просвітах» до 1930 р. та їх участь у кооперації, — це зовсім неправдиві факти, бо напр., Почаїв мав найсильнішу кооперацію, тоді було до 8 родів різних кооператив, але їх провадили радикали, як: Семен Жук, Трохимлюки та десятки інших, яких комуністи вивезли з Почаєва ще в 1939 р.

Видання тенденційне, повне лайки, а для чужинців цілком баламутне.

Збірники Рівенської і Житомирської областей ще не складено.

Прогалини в «Історії міст і сіл» мають заповнити наші реґіональні збірники складені в повній свободі вислову і друку.

М. Бойко
Indiana Unjversity

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Нашј втрати

Дня 22 березня 1972 року в Ню Йорку помер бл. п. Професор Володимир Міяковський (1888—1972), дійсний член УІТ і співробітник «Українського Історика». Покійний був визначним істориком-архівістом і літературознавцем. Завдяки його стараннням нав'язалася тісна співпраця між Архівом-Музеєм УВАН і «Українським Істориком». До кінця свого життя Покійний був людиною великого знання і серця. Мав хрустальний характер і був повністю відданий науковій праці. Справедливо проф. Міяковського називали «Сумлінням Академії» — він мав великі заслуги в розвитку Української Вільної Академії, як організатор українського наукового життя.

Вічна Йому Пам'ять!

Дня 8 травня ц. р. в Кенті помер бл. п. Професор Іван Винар, член-прихильник Українського Історичного Товариства. Покійний був визначним педагогом і організатором українського шкільництва в Галичині. Проф. Іван Винар був директором Дівочої Гімназії «Рідної Школи» фундації І. Кокурудзів у Львові, а в бурхливих часах під час другої Світової Війни керував справами українського шкільництва в Галичині, спершу як референт шкільних справ УДК у Львові, а згодом, як заст. шкільного референта Українського Центрального Комітету.

Він був учасником Визвольних Змагань, як старшина Київських Січових Стрільців, а згодом сотником Богданівського Полку. Покійний був людиною великих чеснот і хрустального характеру.

Вічна Йому Пам'ять!

Нові члени

Проф. д-р Юрій Книш (Канада), д-р Мирон Зарицький (ЗСА), д-р Микола Ценко (ЗСА), д-р М. Небелюк Канада), Орест Мартович (Канада), інж. Ярослав Карпяк (ЗСА), Юліян Ревай (ЗСА), Дарія Романяк (Канада), Володимир Лесняк (ЗСА), Стеля Гринюк (Канада), Я. Татомир (ЗСА), д-р Степан Мішко (ЗСА), Жан-Пюль Химка (ЗСА), Сергій Якемцов (ЗСА), Михайло Бойко (ЗСА), Андрій Міхняк (ЗСА), проф. д-р Олександер Малицький (Канада), д-р Евген Федоренко (ЗСА), проф. Н. Литвиненко (ЗСА).

Членами УІТ можуть стати історики, дослідники суспільних наук і любителі історії. Членська вкладка виносить 12.- дол. і включає передплату «Українського Історика» і «Бюлетень УІТ».

Діяльність клітин У. І. Т.

Клівленд. 11. III. 1972 р. у співпраці з *Комісією для вивчення української іміґрації УВАН* відбувся академічний вечір з доповіддю проф. Любомира Винара н. т. «Історія українців в ЗСА — найбільш занедбана ділянка дослідів». Вечором проводив проф. М. Ждан. У доповіді порушено цілу низку засадничих справ пов'язаних з розгорненням історичних і бібліографічних студій присвячених діяльности української громади в ЗСА. Також підкреслено, що УІТ і Комісія УВАН співпрацює тісно з Центром Етнічних Дослідів на Кентському Стейтовому Університеті.

На осінь запляновано цілу низку дискусійних вечорів, а також плянується належно відзначити 10-ліття «Українського Історика».

Ню Йорк. Дня 15. І. 1972 р. відбулася в приміщенні українського Інституту Америки доповідь проф. департаменту історії у федеральному Паранському Університеті в Куритибі — Оксани Борушенко н. т. «Українське поселення в Бразілії очима історика-демографа». Доповідь улаштовано заходами УІТ в Ню Йорку, Українського Соціологічного Інституту і Українського Інституту Америки. Засіданням проводив д-р Олександер Домбровський, голова клітини і член Управи УІТ.

25. V. 1972 р. в приміщенні УВАН відбулася доповідь д-ра Володимира Трембіцького н. т. «Новий підхід до питання міжнародних взаємин Української Держави 1917—1921 року». Засідання відкрив і проводив дискусією д-р О. Домбровський.

Заплянoвано відбути окрему конференцію присвячену пам'яті проф. В. Міяковського, а також цілу низку доповідей.

Монтреал. З нагоди з'їзду Канадської Асоціяції Слявістів, клітина УІТ влаштувала 2. VI. 1972 р. в Українському Клюбі зустріч з учасниками з'їзду — українськими науковцями. Зустріччю керував проф. Квебецького університету Роман Сербин, секретар клітини УІТ. Доповідали проф.. М. Лупул н. т. «Плян складення Історії Українців Канади», і проф. Іван Лисяк-Рудницький н. т. «Можливість розвитку української політичної думки в сучасній Україні».

Клітини УІТ в Денвері, Торонті і Вінніпеґу підготовляють окрему програму у зв'язку з відзначенням 10-ліття «Українського Історика». У процесі оформлення є нові клітини УІТ у Чікаґо і Філядельфії.

Конференція—з'їзд УІТ у Канаді

Запляновано відбути перший з'їзд УІТ у Вінніпеґу під час конференції канадських істориків на Манітобському Університеті. Підготовкою з'їзду займаються професори: Олег Ґерус і Олександер Баран, голова і секретар УІТ у Вінніпеґу, при співпраці з Головною Управою УІТ і головами клітин у Монтреалі і Торонті. З'їзд відбудеться у вересні 1972 року.

На конференції канадських істориків одна сесія буде присвячена українській тематиці. З доповідями виступлять: Любомир Винар (Кентський Стейтовий Університет) н. т. «Народження української козаччини і її ранній розвиток»; Іван Л. Рудницький (Альбертійський У-т.) н. т. «Українські ідеології: їхня структура і діялектика».

У програмі з'їзду УІТ намічено цілу низку доповідей, при співучасті інших наукових установ. Програмову доповідь виголосить Любомир Винар н. т. «УІТ у минулому, сучасному і майбутньому».

Після наладнання корисної співпраці з Американською Історичною Асоціяцією і АААСС, приступаємо до співпраці з канадськими історичними товариствами і істориками.

Участь УІТ у річному з'їзді Американської Історичної Асоціяції

Під час чергового річного зїзду АГА в грудні 1972 року УІТ плянує відбути окрему конференцію з дискусією на рямкову тему «Східня Европа і питання історичної термінології». Минулого року УІТ започаткувало корисну співпрацю з АГА. У біжучому році її продовжуємо. З рамені АГА Секретар УІТ одержав запрошення подати проєкт співпраці між поодинокими меншими історичними товариствами і Американською Історичною Асоціяцією. Такий проєкт виготовлено і він розглядається спеціяльною комісією АГА для поширення бази співпраці АГА.

Видання УІТ

До друку підготовляється фундаментальна, анотована *Бібліографія Історії України.* Це буде перший обширний англомовний довідник в якому співпрацюють 12 спеціялістів окремих ділянок і періодів української історії. Довідник буде мати біля 2500 анотованих бібліографічних позицій.

Рівночасно плянується видати за редакцією проф.: *Олексадра Оглоблина* і *Любомира Винара* в Українському Академічному Видавництві двотомник наукової Історії України в англійській мові. Це буде збірна праця визначних істориків і дослідників суспільних наук. Перший том охоплюватиме всі періоди української історії, другий том міститиме вибірку найважливіших дхерел до історії України.

У 1973 році появляться два ювілейні числа «Українського Історика» — перше буде присвячене 100-літтю НТШ, а друге — 10-літтю «Українського Історика» (1963—1973).

Накладом Українського Історичного Товариства, в серії «Мемуаристика», появиться під кінець 1972 р. нова праця Івана Світа н. т. *Українсько-японські взаємини. Історичний огляд і спостереження. 1903—1945.* Є це перша основніша публікація про ук-

раїнсько-японські зв'язки, основана на джерелах і спостереженнях автора. Автор погодився подарувати частину накладу на Видавничий Фонд «Українського Історика» за що складаємо щиру подяку.

У зв'язку з розгорненням діяльности УІТ просимо установи і громадян доброї волі жертвувати на видавничий фонд, а також передплачувати наш історичний журнал. Всі пожертви подаємо в «Бюлетені УІТ».

«Бюлетень УІТ»

З незалежних від нас причин «*Бюлетень УІТ*» у першій половині 1972 р. появився зі значним запізненням. Нові члени УІТ. які бажали б придбати попередні числа Бюлетня за незначну ціну, можуть скерувати окреме замовлення до редактора Бюлетня д-ра Романа Климкевича або до Секретаря УІТ.

Членські вкладки

Просимо шан. членів якнайшвидше вирівняти залеглі вкладки за 1972 рік. Деякі члени ще не вплатили чл. вкладки за 1971 р. Залеглість членських вкладок утруднює нашу працю. Вкладки просимо надсилати грошовими переказами на адресу Секретаря УІТ. Члени Т-ва в Европі можуть також вплачувати вкладки на адресу нашого Европейського Представництва в Мюнхені, на руки ред. Ф. Кордуби.

До співробітників «Українського Історика»

Ще раз пригадуємо нашим співробітникам, що машинописи праць призначених для нашого журналу треба надсилати в двох виразних примірниках. Чіткий машинопис має мати три інтервали між стрічками тексту і примітками. Також просимо не забувати про відповідний марґінес. Особливу увагу просимо звертати на чужомовні тексти. Чіткий машинопис улегшує працю редактора і складачів. Також просимо придержуватися бібліографічної форми УІ в цитуванню джерел. Нечиткі машинописи будемо повертати авторам для переписання. Авторська коректа мусить бути переведена докладно і чітко.

КОНФЕРЕНЦІЯ УІТ і АГА У НЮ ЙОРКУ

У днях 28—30. XII. 1971 р. в Ню Йорку Українське Історичне Товариство брало участь у програмі річного з'їзду Американської Історичної Асоціяції. Спільно з АГА влаштовано конференцію присвячену сучасній Україні. Окремо відбуто панель-дискусію присвячений окремим питанням розвитку української історичної науки і інших суспільних наук. Двома конференціями проводив проф. Любомир Винар.

Англомовна сесія АГА і УІТ

Сесію відкрив Любомир Винар, коротко з'ясовуючи ґенезу і цілі УІТ. Він також заторкнув характер сучасної советської історіографії, а також справу досліджування історії України в Америці, мовляв:
«Presently in Soviet Ukraine we are dealing with the phenomena of so called 'directed historiography' which is geared to the political ideology and program of the Communist Party. Therefore, independent and impartial historical research in Soviet Ukraine is impossible.

On the other hand American historians dealing with East European history have a rather meager knowledge of Ukrainian historiography and history. In many instances the interpretation of Ukrainian historical process

is willingiy or unwillingly distorted and interpreted through the prism of pre-revolutionaty Russian historiography». Цю тенденційну настанову американських істориків слід змінити. Рівночасно підкреслено, що співпраця між УІТ і АГА вплине позитивно на діяльність обидвох історичних товариств. Ця перша спільна конференція УІТ і АГА є добрим початком. Опісля предсідник представив проф. Богдана Боцюркова з Карлтонського Університету в Оттаві, який виголосив доповідь н. т. *«Інтелектуальний опір в сучасній Україні»*.

Конференція УІТ

Під час з'їзду Американської Історичної Асоціяції відбулася також конференція УІТ. На конференції виступали з короткими доповідями слідуючі панелісти: д-р Марко Антонович, д-р Богдан Боцюрків, д-р Ілля Витанович, д-р Степан Горак, д-р Тарас Гунчак, д-р Олександер Домбровський, д-р Ігор Каменецький, проф. М. Ждан, д-р Ярослав Падох. Для кращої інформації читачів подаємо резюме з деяких доповідей виголошених під час конференції. Основним завданням конференції було обговорити окремі ділянки української історії і визначити їх стан в теперішніх дослідженнях. Важливе те, що участь у конференції УІТ брали представники усіх ґенерацій українських істориків і дослідників суспільних наук.

Резюме доповіді Богдана Боцюркова
„Intellectual Dissent in Contemporary Ukraine".

Проф. Боцюрків почав свою доповідь аналізою ґенези та еволюції інтелектуального опору в Україні, появу якого він пов'язав з одної сторони із змінами, які наступили в УРСР після смерти Сталіна (зокрема з нездійсненними сподіваннями, які викликала офіційна «десталінізація»), а з другої сторони із реґенерацією української творчої та наукової інтеліґенції після масових чисток 30-их рр. та великих воєнних втрат. Зокрема зупинився він на ролі, яку відіграло в цих процесах творче середовище «шістдесятників».

«Політизації» ферменту серед української творчої молоді сприяли, як русифікаторські тенденції радянської політики в Україні, так і репресії, які влада застосувала до критиків порушень законности та конституційних прав (в тому й мовно-культурних прав) УРСР. На базі доволі вже широкої публіцистики, що появилася в українському «самвидаві», проф. Боцюрків проаналізував основні закиди й домагання «свідомої української громадськости» та розглянув її тактику — зокрема її наголос на «радянську законність», леґальність і «гласність» та конституціоналізм. На думку доповідача, «програмово-ідейний діяпазон української літератури опору» в УРСР виявляє три головні течії: «інтернаціоналістичну», «ліберальну» (з наголосом на захист «ґарантованих» конституцією політичних громадянських прав) та «національно-демократичну» течію. Поза рамками української «леґальної опозиції», виявляють теж певну активність в УРСР як місцева вітка «загального демократичного руху» (на який ор'єнтуються деякі російські та зросійщені круги інтеліґенції), так і місцевий еврейський рух за еміґрацією з СРСР. Крім вищезгаданих середовищ інтелектуального опору, в Україні діють ще окремі підпільні націоналістичні організації та гуртки (зокр. у західних областях), які відкидають «леґалістичну» лінію цих середовищ.

Кінцеву частину доповіді д-р Боцюрків присвятив конфронтації між владою та її українськими критиками, зокрема імплікаціям та наслідкам судово-поліційних та адміністративних репресій проти дисидентів, та розглянув альтернативи, які залишаються перед режимом в Україні в обличчі зростаючого, не зважаючи на репресії ферменту та опору серед найбільше національно-свідомих прошарків населення.

Ілля Витанович: *«Українське Історичне Товариство і завдання українських істориків та дослідників суспільних наук»* (резюме)

Останні міжнародні історичні конґреси виявили поновлені посилення методологічних спорів і дискусій.

З давніших позицій клясиків історичної методології — Дільтея, Віндельбанда, Рікерта, Ґізо, Ранке та ін. дискусії ці пересунулися й поширилися на нову площину й новіші проблеми історичного пізнання.

Прискорений поступ у реальних науках пожвавив шукання за досконалішими методами історичних досліджень. На працях новіших істориків позначені впливи феноменології Гуссерля, неокантівців, соціологічної методи М. Вебера, — в порівняльних спробах їх «великих тем» об'єктивного дослідження історичного розвитку. Їх погляди схрещуються з розумінням ролі історичної науки в репрезентантів марксистської методології.

Знаменним був напр. теж методологічний спір представників «нової лівиці» американських істориків (її широкорозгорнутого світоглядового вахляра) із своїми вчителями і «згідливими» сучасниками на конвенціях Американської Асоціяції Істориків у Вашінґтоні (1969) і в Бостоні (1970). У противагу «безконфліктним» прагматистам, «сердиті» історики-радикали підкреслюють вимогу дослідження минулого з настановою, щоб стати озброєним актором сучасности, бо історик має бути критиком як минулого так і сучасного.

Українська історична наука поза межами України має нагоду збагачуватися досвідом і порівнянням арґументів тих методологічних дискусій так само як і слідкувати за офіційними директивами, яких повинні дотримуватися історики і дослідники інших суспільних наук на рідних землях та за новішими спробами виходити поза рамки партійної лінії в наукових дослідженнях.

У поцейбічних дослідженнях і наукових виданнях слід присвячувати більше уваги методологічній проблематиці історії і суспільних наук і активним намаганням включити українську думку в теоретичні розважання таких активних тепер питань, як напр., інтеґрація суспільних наук, або їх взаємодопомога, зокрема взаємовідношення історії і соціології, застосування кібернетики в суспільних науках і под.

Молодшому науковому доростові українських істориків слід передусім вивчати спрямування двох найвидатніших новочасних українських істовиків, — їх методологічні дороговкази — праці О. Шульгина й Б. Крупницького.

Другим важливим завданням свобідної української історичної науки, — є вивчати нові (післявоєнні) публікації, в яких тепер щораз більше нових матеріялів до східньо-европейської історії, включаючи й нову історію України. Розміщення українських істориків у західньому світі дає добру

нагоду для розшуків у західніх архівах так, як це на прикладі показали сл. п. попередники: Д. Дорошенко, І. Борщак, Б. Крупницький, Д. Олянчин, І. Лоський та ін. Досі напр. необслідженийз нашого боку розмірно близький *Архів Гувера* в Каліфорнії, куди, м. ін. передані й цінні укр. колекції — І. Петрушевича та ін.

Зокрема важливі розшуки до нової економічної історії України в подекуди доступних вже архівах західніх компаній, які робили інвестиції в економіку України, в рапортах консулів, економічних аґентів, адже ж у їх звідомленнях бували спостереження й пляни не лише економічного характеру. Добрі початки цих важливих завдань є в цінній праці о. Т. Горникевича (публікації Сх. Европейського Інституту ім. В. Липинського), в працях І. Каменецького, Р. Ільницького, О. Федишина, невиявлені належно В. Трембіцького, дуже цінні, але відомі лише з інформаційних доповідей, архівні розшуки К. Варварова, неопубліковані ще результати таких архівних досліджень Б. Гунчака, Я. Пеленського та ін.

Українське Історичне Товариство з своїм журналом «Український Історик» може чимало причинитися до співпраці істориків і дослідників суспільних наук. Бо ж у прискореному послупі наукових досліджень на полі наших дисциплін уже сама модерна організація індивідуальної наукової праці вимагає колективної взаємодопомоги і взаєморозуміння. Багатство нових швидко публікованих архівних матеріялів вимагають теж тісної співпраці істориків з бібліографами, археографами, статистиками.

Олександер Домбровський *«Загальна картина сучасного стану дослідів ранньої історії України»* (резюме).

Мериторичний і методологічний аспект сучасних дослідів над ранньою історією України замітний своїм контроверсійним характером. З огляду на те, що досліди над ранньою історією України базуються не лише на писаних джерелах, але також і то великою мірою на археологічному матеріялі, згадані досліди органічно пов'язані з Рідними Землями. Там ведуться постійні археологічні розкопки, які відкривають що раз то нові сліди нашого давноминулого та причинюються до уточнювання нез'ясованих ще проблем з ранньої історії України. У зв'язку з тим появляється що раз то нова література предмету, яку в загальному можна розподілити на дві головні групи: монографічні праці, вартісні не лише з огляду на публікацію нових археологічних матеріялів, але й тим, що діялектичний матеріялізм марксистсько-ленінської редакції не має тут широкого поля до попису, та праці систетичного характеру з інтерпретацією ранньоісторичного процесу в дусі діялектичного матеріялізму марксистсько-ленінського стилю, так званого советського патріотизму та російського імперіялізму й шовінізму. Після формального засудження, а опісля ліквідації школи Покровського, підсоветська історична наука залишилася вірною багатьом концепціям тої ж школи, продовжуючи історичні досліди в її дусі, головно проводячи насильно соціологізацію ранньоісторичного процесу та достосовуючи досліди до практичної політики партії й уряду при розгляданні ранньоісторичних подій і фактів з точки зору сьогоднішнього дня підсовьтської дійсности з тезою, що історія — це політика, переставлена в минуле. На тому тлі виринає ідея панславізму в советському виданні на базі домінуючої концепції політично-культурного примату московського народу та спільність етноґенетичного процесу східніх слов'ян (українців, білорусів і мо-

скалів) та в дальшій консеквенції сформулювання компромісної тези про спільну історичну приналежність Київської Руси до трьох згаданих народів (!). Ранньоісторичний процес на шому терені інтерпретується як хід від дів (!). Ранньоісторичний процес на нашому терені інтерпретується як хід від етнічної диференціяції до уніфікаціѣ; у той час коли було саме навпаки: від форм релятивної уніфікації до щораз то більшої диференціяції.

На еміґрації досліди над ранньою історією України ведуться здебільшого в об'єктивному дусі, хоч не бракує аматорів, які також «досліджують» цей період і намагаються «допасувати» ранньоісторичну добу до понять модерного українства зі шкодою для науки.

Завдання УІТ є координувати наукову працю так, щоб її рішучо відділити від аматорства й дилентатизму.

Михайло Ждан: *«Стан дослідів українського середньовіччя»* (резюме)

У першій частині свого реферату автор представив стан дослідів над українським середньовіччям в УРСР. На його думку, незалежно від персональних змін і тактики проводу компартії, студії над нашим сереньовіччям гальмують три обов'язуючі там концепції: 1) концепція «древньоруської» народности, 2) концепція «історичної закономірности», 3) нехтування або перекручування впливів церкви на формування української культури. Вправді під час т. зв. «відлиги», щоб рівноважити примусову інерцію в ділянці дослідів над княжою Руссю вдалось українським історикам, головно ж Крип'якевичу та його учням і однодумцям розбудувати добре поставлені річники *Історичних джерел та їх дослідженъ*, в яких друковано чимало цінних і об'єктивних праць з ділянки допоміжних наук. Режимна брошура *Розвиток історичної науки в Українській РСР*. Київ 1970, заповідає, що на Україні «розпочався новий етап розвитку історичної науки», а саме «підсумовування» найважливіших дотеперішних досягнень. Таким чином треба сподіватись, що замість історичних джерельних дослідів, стануть появлятись праці енциклопедичного характеру типу Української Радянської Енциклопедіїї або Радянської Енциклопедії Історії України.

У вільних країнах, у яких поселилась українська еміґрація, хоч не має обов'язуючих доктрин і партійних цензорів, за те не має теж відповідних варстатів праці, бібліотек і катедр. Невелика кількість українських старших істориків-медієвістів (Чубатий, Андрусяк, Назарко) дали вправді цінний вклад в історію середньовіччя, але він квантитативно не адекватний до наших потреб. Молодшого доросту нашої медієвістики немає. Таким чином ми не тільки не можемо дати відсічі радянським фальсифікаторам нашого середньовіччя, але не можемо навіть спростовувати поглядів американських істориків, які під впливом старорежимних російських професорів типу Вернадського, Карповича, Флоровського та ін. дивляться на Східну Европу крізь російську призму. З радістю треба відмітити, що в останніх часах на тому відтинку наступила деяка поправа, і так в секторі навчальному (наприм., університет в Оттаві провадив виклади: Kievan Commonwealt, Kingdom of Galicia (як і видавничому) в Анналах УВАН-у „The Traditional Scheme..." by Hrushevskyi, „A Survey of Ukrainian Historiography" by Doroshenko and Ohloblyn.

У третій частині автор зупинився на тих завданнях, які належало б виконати, щоб поправити незадовільний стан нашої медієвістики у віль-

ному світі. Вони такі: скликати делеґатів-істориків усіх наших наукових установ на конференцію, яка мала б: 1) приготовити конґрес усіх українців-істориків на еміґрації; 2) передбачити відповідні комісії (серед них комісію для українського середньовіччя); 3) застановитись над видавничою політикою з ділянки історії України. На думку автора найважливішим завданням у цій останній справі було б видання збірної капітальної праці (в англійській мові), присвяченій всеціло проблемам етноґенези нашого народу. У цій праці повинні б взяти участь не тільки історики, але й археологи, мовознавці, антропологи, психологи, етнографи, соціологи та економісти. На особливе підкреслення заслуговує справа виховання молодого доросту наших медієвістів. Цією справою повинні зайнятись спільно наші центральні наукові установи, щоб при допомозі наших фінансових установ передбачити відповідні стимули для заохоти нашої молоді до студій медієвістики (стипендії, конкурси, нагороди тощо). Якщо ми не діждемось молодих дослідників медієвістів, то за словами нашого сеньйора проф. Чубатого треба рахуватись з тим, що українська історична наука згубиться в дряговині баламутної історії Східної Европи та історії Росії.

Марко Антонович: *«Завдання в галузі історії України XIX століття»* (резюме)

Для наших істориків історія України традиційно кінчалася зруйнуванням Січі, чи в найкращому разі ліквідацією інших козачих формацій упродовж першої половини XIX ст, Чорноморське чи кубанське військо не брали до уваги після скасування самоуправління. Таким чином Історія України XVIII ст. переходила силою обставин в XIX ст., в історію письменства чи культури (т. зв. відродження) з І. Котляревським на чолі.

Такий стан панував неподільно в історії України аж до 1917 р. Щойно поволі нащі історики усвідомлювали собі нестачу такої концепції. Матеріял до історії України XIX ст. спочивав далі в журналах (зокрема в «Киевской Старине», хоч багато з цього матеріялу мало безпосередніше відношення до історії України минулого століття ніж твори наших письменників.

Перші спроби перекинути наголос з літератури на історичні, економічні й соціяльні питання історії XIX ст. роблено напочатку 1920-их років, хоч і тоді не створено хоч приблизно повної історії України минулого віку. Щоправда зібрано й видано багато нових матеріялів (зокрема журнали «За сто літ» і «Україна»).

Протягом 1960-их років, не зважаючи на важкі цензурні умови в УРСР, там видано ряд цінних праць (менше в цій ділянці зроблено на еміґрації), але всі ті архівні матеріяли, статті та монографії творять лише причинки до історії України XIX ст., яку щойно треба написати.

У совєтській Україні цього пляну ніхто не здійснить з уваги на примусові концепції та інші цензурні обмеження. Там така історія вийшла б в найкращому разі історією економічних процесів XIX ст. (та й то спотворених), а в гіршому, всупереч історичній правді, історією «братнього єднання». Тому за теперішніх умов об'єктивну «Історію України XIX ст.» можна написати лише у вільному світі.

Ярослав Падох: *«Це, що на потребу в дослідах історії українського права»* (резюме)

В умовах займанщини, на Україні немає організованих дослідів історії українського права, а на еміграції, хоч існує декілька українських наукових товариств, а навіть діє Український Вільний Університет, не зроблено поважної спроби, спільними силами утворити спільний варстат для дослідів цієї ділянки українознавства, хоч вона, в умовах бездержавности, має особливе значення й призначення. У нашій історичній науці найбільше потрібно спільної комісії історії українського права із завданням заохотити до студій давного українського права нових кандидатів науки й, склавши плян, вести систематичну, дослідну працю.

А в цій ділянці особливо багато білих, незаписаних сторінок, які ждуть на новий труд. Як воно не дивно, ми ще досі не маємо навіть короткого, повного курсу обговорюваного предмету. Не подбав про нього численний і дуже компетентний гурт істориків права в Українській Академії Наук у Києві, в двадцятих роках; не підготовив його із-за браку часу Український Тайний Університет у Львові, на якому вперше відбулися виклади історії українського права; не зайнявся цим історичним завданням, таки із браку зрозуміння ваги діла, Український Вільний Університет, мимо свого п'ятдесятиріччя. Скласти такий повний, нехай і короткий, курс-підручник, це основне завдання істориків українського права, бо ще дальше відкладати його на «кращі» часи, означало б відкласти ад календас ґрекас.

Щоб скласти такий курс треба багато труду. Бо, як не дивно, ми ще досі не погодилися в тому, яким є, чи повинен бути, о б с я г цього предмету. Пригадаймо хоч би розбіжність думками щодо цього, першого професора історії українського права, Миколи Чубатого, який в обсяг предмету включає науку, що висвітлює розвиток правних норм, діючих с е р е д українського народу та найвизначнішого сучасника знавця предмету, проф. Лева Окіншевича, який втягає сюди також норми, які під українською державною зверхністю, правили також неукраїнським населенням. Довгі періоди недержавности, чи неповної державности дають цим дефініціям дуже велике значення.

Нелегким для розв'язання питанням є періодизація історії українського права. Традиційна, тридібна, періодизація, за якою пішов проф. Чубатий і другі історики права, власне у ділянці права, видається дуже проблематичною. Куди більш переконливою є періодизація проф. Л. Окіншевича, яка на місце діб Руської Правди, Литовського Статуту і козацько-гетьманської держави, вкладає нашу науку, після дофевдальної доби (до 10 ст.) в три, майже тристарічні. доби: раннього феодалізму (19—13 ст.), розвиненого феодалізму (14— половина 16 ст.) і станової держави (16—19 ст.) та добу четверту, модерної держави.

Не менш важливим і трудним питанням у складенні повного курсу є брак окремих цілих монографій, важливих ділянок права, як приватного, зокрема контрактового, процесуального і інших. Від цього саме прийдеться розпочинати працю над курсом, що вимагає збірного й скоординованого труду. Чим скоріше візьмемося до цього й то гуртом, усі установи й усі правдики-історики, тим більша певність, що ще ми, не наші наслідники, зможемо виконати це дуже важливе завдання, вага якого далеко переходить межі чистої науки. Бо правне минуле народу більш, як інші ділянки його культурних набутків, говорить про його д е р ж а в н е минуле. А чи є щось тепер більше на потребу!

Тарас Гунчак: *«Замітки до „Українського Історика"»* (резюме)

Проф. Тарас Гунчак спершу зреферував ґенезу «Українського Історика» і зазначив, що його огляд охоплює роки 1963—1969. Перший період розвитку журналу був переходовим під оглядом змісту і оформлення журналу. Матеріял в УІ не все був «рівний». Проте ж починаючи від 1965 року бачимо уже великий поступ і «Український Історик» на своїх сторінках містив багато цікавого матеріялу. Доповідач подав певні статистичні зіставлення на основі яких робив свої висновки. Він спеціяльно звернув увагу на вагу вміщених архівних матеріялів, допоміжних історичних дисциплін, біографічних матеріялів. Зокрема вирізнив у своїх виводах ювілейне число «Українського Історика» присвячене Михайлови Грушевському. На думку доповідача основним завданням УІ є поширити круг співробітників. Він уважає, що «Український Історик» став поважним форумом для дослідників історії України. Його вартість також полягає в тому, що поміщує висліди дослідів заборонених большевицьким режимом в Україні. В цім аспекті журнал може мати певний вплив на розвиток української історичної науки в Україні. Доповідач згадав, що його оцінка «Українського Історика» буде поміщена в паризьких «Зешитах Гісторичних».

Степан М. Горак: *«Історія України в американському науковому світі»* (резюме).

Доповідач спершу обговорив бібліографічні довідники і деяку довідкову літературу, що заторкує історію України. Він подав коротку статистичну аналізу українських матеріялів вміщених у «Довіднику історичної літератури» (видання Американської Історичної Асоціяції, 1961), бібліографічних довідниках виданих П. Горецким, Майкелом і другими. Зокрема зупинився над «Американською бібліографією Російських і Східно-Европейських Студій» (1945—1965). Він зазначив, що в згаданій бібліографії поміщено 199 позицій виключно історичного характеру, що є радше успіхом і треба надіятися, що і в наступних річниках україніка буде там добре заступлена.

Якщо брати до уваги підручники історії Росії, а їх на сьогодні мається більше 10-и, то найбільш прихильним для української теми є Г. Еллісона, «Гісторі оф Рашія» (1964). Автор в передмові відмічає складність східньоевропейської історії і позитивно відноситься до українців.

М. Фроринский у своїй історії Росії, як і всі інші автори підручників трактує Київську Русь-Україну, як частину історії Росії, але зате події 17 століття віддає об'єктивно. Найгіршим підручником і найбільш ворожим для українців є історія Росії М. Врена. Не багато кращим підручником є історія Росії Дж. Клярсона, який присвячує жидівській меншості в Росії всього 20 сторін, а українцям ані одної. На сьогодні маємо чотирьох авторів збірок джерел до історії Росії — В. Дмитришина, С. Гаркава, А. Сенна і Т. Рігу. За виїнятком С. Гаркава (S. Harcave) усі інші автори придержуються виключно російської історичної схеми. Українська тематика в журналах, як і в загальних історіях Европи вимагає окремого обговорення і до тої теми повернемося в майбутньому на сторінках «Українського Історика».

Богдан Боцюрків: *«Стан і проблеми українознавчих студій у політичних науках»* (резюме).

Проф. Богдан Боцюрків зреферував сучасний стан українознавчої тематики у спорідненій дисципліні — політичних науках. В Україні — через ідеологічні міркування режиму та консерватизм в Академії Наук — політичні науки не змогли оформитися в окрему дисципліну. Нечисленні праці з цієї ділянки появляються здебільшого в рамках інститутів держави й права та історії, або в рамках т. зв. «радянського будівництва» та партійного будівництва.

Найбільше розвинулися політичні науки в ЗСА, де в 50-ті й 60-ті рр. українська проблематика притягнула й деяких неукраїнських науковців (напр., Дж. Армстронґ, Р. Салівант, М. Лютер і ін.). Відносна «молодість» цієї дисципліни, її «соціологізація» (що послабила наголос на державу, як центр політичних студій), а при тому й факт формального членства України в ООН та розголос, якого набрали за останні роки опозиційні процеси в УРСР, усе це створило кращі умовини для ставлення української проблематики в політичних науках чим у низці інших дисциплін по американських і канадських університетах, на наукових з'їздах та в публікаціях. Відносно високий, відсоток університетських професорів-українців працює саме в цій ділянці, в Канаді, напр., 10 викладачів, з яких 6 совєтологи, а 4—5 в тому й дослідники української політики.

Доповідач начеркнув деякі теми, які, на його думку, можна і слід розпрацювати і при відсутності доступу до першорядних джерел в Україні, як ось напр.: проблеми української етнічної (в країнах поселення) та еміґраційної політики, студії над українською політикою в Австро-Угорській імперії та в між-воєнній Польщі (на базі віденських та польських архівів); аналіза політики західніх дерхав відносно України; студії над формальною політичною структурою УРСР та її зовнішними взаєминами, і т. д.

Проф. Боцюрків закінчив свій виступ критикою деяких явищ в наукових кругах української еміґрації, зокрема випадків підмінювання наукової роботи організаційною метушнею, публіцистикою, а то й пропаґандою, некритичним ставленням української преси до таких явищ і т. п.

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО

(Денмер. Кооло.) — В лютому 1972 р. в Денвері створено Ukrainian Academic Press (Українське Академічне Видавництво), відділ відомого видавництва довідкової літератури Ляйберіс Анлімітед. Завданням УАП являється видавати праці з різних ділянок українознавства в англійській мові, як також наукові видання присвячені Східній Европі. Видавничий плян охоплює українську культуру, історію, літературу, суспільні і гуманістичні дисципліни.

Президентом УАП став відомий український вчений проф. д-р Богдан Винар, б. декан Ню Йоркського Стейтового Університету, автор численних праць з ділянки української економіки, бібліотекарських високошкільних підручників і бібліографічних довідників. Д-р Богдан Винар є дійсним членом УВАН, НТШ, УІТ і багатьох американських наукових і професійних установ. Бібліографія його праць подана у відомому довіднику «Гу іс гу ін Америка».

У виданому каталозі видавництва повідомлено, що в 1972 році вийдуть в англійській мові слідуючі публікації: проф. Валеріян Ревуцький (Університет Британської Колумбії) «Історія Українського Театру 1864—1964»; проф. Любомир Коваль (Мічіґенський У-т) «Економічні доктрини М. І. Тугана Барановського»; проф. Данило Струк (Торонтський У-н.) «Василь Стефаник»; проф. Юрій Луцький (Торонтський У-т.) «Антологія модерної української прози».

Рівночасно проф. Юрій Луцький є редактором серії перекладів українських клясиків. До друку підготовляються слідуючі твори: Валеріян Підмогильний «Невеличка драма» (вступ проф. Юріія Шевельова (Колумбійський У-т.); Микола Куліш «Патетична соната» (вступ проф. Ральфа Ліндгайма, Торонтський У-т.); Михайло Коцюбинський, «Фата морґана» (вступ проф. Богдана Рубчака, Рутґерський У-н.); Пантелеймон Куліш, «Чорна Рада».

З інших пулікацій, які готовляться до друку подано: проф. Любомир Винар (Кентський Стейт. У-н.) «Рання Історія Українських Козаків»; проф. Богдан Винар, «Україна — бібліографічний довідник наукової літератури» (у співпраці з Европейським НТШ); проф. Дмитро Чижевський, «Історія Української Літератури» (вступ проф. Ю. Луцького); проф. Б. Винар, Історія Української Економічної Думки, т. І. Середньовічча (праця запляновaна в 3 томах).

Немає сумніву, що новостворений науково-видавничий центр українознавчої літератури і української белетристики виповнить основну прогалину в англомовній науковій і художній літературі про Україну.

Консультантами Українського Академічного Видавництва є видатні літературознавці, історики, економісти й інші експерти різних ділянок українознавства.

У дальшому пляні Українського Академічного Видавництва є видання Істоорії України, Історії Української Культури і цілої низки наукових монографічних досліджень з різних ділянок українознавства і слявістики.

За інформаціями і каталогами Видавництва писати на слідуючу адресу:

Ukrainian Academic Press
P. O. Box 263
Littleton, Colo. 80120 — U. S. A.

ОДЕРЖАНІ ВИДАННЯ — BOOKS RECEIVED

Биковський, Лев. Книгарні-бібліотеки-Академія. Спомини. (1918—1922). Мюнхен-Денвер: Українське Історичне Т-во, 1971, стро. 152. $ 4.-

Биковський, Лев. Український Чорноморський Інститут. Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1970, стор. 142—148. (Відбитка з *Наукових Записок,* т. XX.).

Брайчевський, М. Ю. Приєднання чи возєднання. Критичні уваги з приводу однієї концепції. Торонто: В-во «Нові Днј», 1972, стор. 66.

Винар, Любомир. Юліян Бачинський видатний дослідник української еміґрації. Мюнхен: Українське Історичне Т-во, 1971, стор. 16. $ 1.-

Гарба, Василь. На золотій ниві Пюділля. (Поодільська Духовна Семінарія мінарія на службі нації 1797—1919. (Кліфтоон, Н. Джерзі: Науковий Богословський Інститут, 1970, стор. 167. $. 2.50.

Городиський, Орест. Генерал Іван Васильович Турчин — особистий приятель президента Лінкольна. Ню Йорк: В-во «Червона Калина», 1971, стор. 15.

Кошелівець, Іван. Микола Скрипник Мюнхен: В-во «Сучасність». 1972, стор. 342.

Кедрин, Іван. Паралелі в історії України. Ню Йорк: В-во «Червона Калина», 1971, стор. 137.

Кубійович, Володимир. Мені 70. Париж—Мюнхен: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1970, стор. 134.

Лавріненко, Юрій. Зруб і паростки. Мюнхен: В-во «Сучасність», 1971, стор. 331.

Назарко, Іриней, о. Яків Суша — єпископ Холмський (1610—1687). Рим: Відбитка з *«Записки ЧСВВ»,* т. VII., 1971, стор. 22—84.

Косач-Кривилюк, Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Ню Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970, стор. 923.

Онацький, Євген. Їду до Арґентіни. Вінніпеґ-Торонто: В-во «Новий Шлях»,1971, стор. 73.

Українська Висока Політехнічна Школа на чужині. Українська Господарська Академія в Ч. С. Р. і Український Технічно-Госпдораський Інститут, ч. III. Ню Йорк: 1972, стор. 278.

Юрченко, Олександер. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1971, стор. 402.

Янів, Володимир. Студії та матеріяли до ноовішої української історії. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1970, стор. 352.

Терлецький, Омелян. Історія української держави 2 т. Ню Йорк: В-во Чарторийських, 1972, стор. 252, 302 (передрук) $ 10.50.

American Reference Books Annual 1972. Bohdan S. Wynar, ed. Littleton, Colo.: Libraries Unlimited, Inc., 1972, pp. 712, $ 19.75 (3rd. Edition).

Blit, Lucian. The Origins of Polish Socialism. Cambridge University Press, 1971, pp. 160. $ 10.00.

The Cambridge History of Islam. P. M. Holt, ed. Cambridge University Press, 1970. 2 vols. $ 37.50.

Cizevskij, Dmitrij. Comparative History of Slavic Literatures. Vanderbilt University Press, 1971, pp. 225. $ 10.00.

Dmytryshyn, Basil. USSR: A Concise History. 2nd. ed. New York, Scribner's, 1971, pp. 584. $ 7.50.

Fedyshyn, Oleh S. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917—1918. New Brunswick: Rutgers University Press, 1971, pp. 401. $ 15.00.

Fireside, Harvey. Icon and Swastica. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control. Cambridge: Harvard University Press, 1971, pp. 242. $ 8.00.

Gann, Lewis H. Guerillas in History. Stanford: Hoover Institutional Press, 1971, pp. 91. $ 3.95.

Gregorovich, Andrev. Canadian Ethnic Groups Bibliography. Toronto: Ontario Department of the Provincial Secretary and Citizenship, 1972, pp. 208.

Halajczuk, Bohdan. Historia de la Organization Politica de Europa Oriental. Romae: Universitatis Catholice Ucrainorum, 1972, pp. 212.

Harrison, John A. The Founding of the Russian Empire in Asia and America. Miami: University of Miami Press, 1971, pp. 156. $ 7.95.

Hingley, Ronald. The Russian Secret Police. New York: Simon and Shuster, 1971, pp. 313. $ 7.50.

Kenez, Peter. Civil War in South Russia, 1918. Berkeley: University of California Press, 1971, pp. 351. $ 10.00.

Koropeckyj, I. S. Location Problems in Soviet Industry World War II: The Case of the Ukraine. Chapel Hill: University of South Carolina Press, 1971, pp. 219.

Mazour, Anatole. The Writing of History in the Soviet Union. Standford: Hover Institution Press, 1971, pp. 385. $ 17.50.

Ohloblyn, Oleksander. A History of Ukrainian Industry. München: Wilhelm Fink Verlag, 1971. 3 vol. 120 DM.

Pidhainy, Oleh & Olexandra I. Pidnainy. The Ukrainian Republic in the Great East European Revolution. A Bibliography. Toronto: New Review Books, 1971, pp. 376. $ 25.00.

Pokrovskii, M. Russia in World History. Ann Arbor: University Michigan Press, 1971, pp. 241. $ 7.65.

Stachiv M. and J. Sztendera. Western Ukraine 1918—1923. New York: Shevchenko Scientific Society, 1971, v. 2, pp. 311.

Stercho, Peter G. Diplomacy of Double Morality. Europe's Crossroads in Carphato Ukraine. New York: Carphatian Research Center, 1971, pp. 495. $ 15.00.

Wilson, Franceska. Muscovy. Russia through Foreign Eyes, 1553—1900. New York: Praeger, 1971, pp. 328. $ 10.00.

Wynar, Lubomyr. Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and Periodicals. Littleton: Libraries Unlimited, 1972, pp. 266. $ 12.50.

У Видавництві «Українського Історика» можна набути:

«Український Історик» — річники II (1965), III (1966), IV (1967), V (1968), VI (1969), VII (1970) — ціна 10 дол. за річник.

Ілля Витанович: **Аграрна політика українських урядів 1917—1920,** (УІТ, 1968) — 3.00 дол.

Любомир Винар: **Михайло Грушевський і НТШ, 1892—1930,** (УІТ, 1970) — 3.50 дол.

Любомир Винар: **Князь Дмитро Вишневецький,** (УВАН, 1964) — 5.00 дол.

Любомир Винар: **Історія українського раннього друкарства 1491—1600,** — 2.50 дол.

Любомир Винар: **Огляд історичної літератури про початки української козаччини** (1966) — 1.50 дол.

Любомир Винар: **Юліян Бачинський — видатний дослідник української еміграції,** (УІТ, 1971) — 1.00 дол.

Ярослав Пастернак: **Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень,** (УІТ, 1971) — 1.50 дол.

Богдан Винар: **Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції,** (УІТ, 1965) — 5.00 дол.

Богдан Винар- **Українська промисловість** (Записки НТШ, т. 175, 1964) — 5.00 дол.

Олександер Оглоблин: **Опанас Лобисевич 1732—1805,** (1968) — 2.50 дол.

Олександер Оглоблин: **Предки Миколи Гоголя,** (УІТ, 1968) — 1.50 дол.

Олександер Оглоблин: **Микола Василенко й Вадим Модзалевський,** (УІТ, 1968) — 1.00 дол.

Олександер Оглоблин: **Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 р.,** (УІТ, 1966) — 1.00 дол.

Михайло Ждан: **До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди,** (1968) — 1.00 дол.

Михайло Ждан: **Микола Чубатий,** (УІТ, 1970) — 1.00 дол.

Борис Мартос: **М. С. Грушевський, яким я його знав,** (УІТ, 1966) — 1.00 дол.

Лев Биковський: **Михайло Олександрович Міллер** (1968) 1.00 дол.

Nicholas Chubatyj: **Russian Church Policy in Ukraine (1946)** 1.00 дол.

Nicholas Chubatyj: **Ukraine und Western World (1947)** — 1.00 дол.

Nicholas Chubatyj: **700th Anniversary of the City of Lviw** (1953) — 1.00 дол.

Nicholas Chubatyj: **Ukrainian und Russian Conceptions of the History of Eastern Europe** (1951) — 1.50 дол.

Замовлення і гроші просимо надсилати на слідуючу адресу:

"THE UKRAINIAN HISTORIAN"
P, O, Box 312
Kent, Ohio 44240, U. S. A.